

61 -
ЗАЙНИДДИН ИСЛОМОВ

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ

УМУМНАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

(ДАВЛАТ НАЗАРИЯСИ)

"АДОЛАТ"

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

Зайниддин ИСЛОМОВ

**ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ:
УМУМНАЗАРИЙ МАСАЛАЛАР**

(ДАВЛАТ НАЗАРИЯСИ)

Тошкент
“Адолат”
2000

Исломов З.

Давлат ва хукуқ: умумназарий масалалар. 1-К. Т.: «Адолат», 2000.
272-б.

Сарл. Олдида: Тошкент Давлат юридик институти

ББ 67+67. 99 (54)

**Мазкур китобда давлат ва хукуқ назариясининг амалдаги
Дастурида назарда тутилган барча мавзулар, шунингдек қатор
янги долзарб муаммолар ўз аксини топган.**

**Китоб юридик институтлар талабалари, ИИВ Академияси
тингловчилари ва бошка олий ҳамда ўрта маҳсус билим
юrtlари ўкувчилари учун мўлжалланган.**

И 1202000000-007эълонсиз. 2000.
(04) – 2000

© «Адолат», 1997.

© «Адолат», 2000 (таржима).

КИРИШ

Мустақил республикамиз фуқаролари жамиятимиздаги туб демократик ўзгаришларни ундаги фуқаролик тинч-тотувлиги, миллатлараро ахиллик, ижтимоий осойишталикка эришиш масалаларини давлатчилигимизни, хукуқий маданиятни ва хукуқий давлатни барпо этиш, одил судлов, инсон хукуклари билан тобора кўпроқ боғлашмоқда.

Шу муносабат билан: “Давлатнинг ўзи нима?” “Хукуқ нима дегани?” “Уларнинг жамиятдаги вазифаси ва имкониятлари нималардан иборат?” деган саволлар кўндаланг бўлади. Уларнинг аксарият жавоблари Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов асаларида ўз ифодасини топган ва улар ҳаммага маълум. Ислом Абдуганиевичнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, тараққиёт шартлари ва кафолатлари” китобида мазкур мавзунинг долзарбилиги таъкидланган ҳолда шундай дейилади: “...ҳозирги шароитда Ўзбекистоннинг янги давлатчилигини мустаҳкамлаш учун жамиятнинг сиёсий институтлари тизимида давлатнинг ролини аникроқ белгилаш керак. Бу, энг аввало, миллий хавфсизлик асосларини мустаҳкамлаш, мамлакатнинг барқарорлигини, қатъий сиёсий ва иқтисодий тараққиётини сақлаб қолиш нуқтаи назаридан алоҳида аҳамият касб этмоқда”¹.

Миллий тараққиётнинг XXI аср бошлари асосий стратегик устувор йўналишларидан бири бўлган давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш “Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари” сиёсий қурилиш дастурининг моҳиятини белгилади. И.Каримов таъкидлаганидек, “Фуқаролик жамиятининг мустаҳкам асосларини барпо этиш йўлидаги ишларимизнинг мазмун-моҳиятини... тадқиқ этади”².

Юридик ўкув юртлари талабалари бугунги кунда фойдаланишга мажбур бўлаётган давлат ва хукуқ умумий назарияси бўйича ўкув адабиёти бутунлай эскириб, Ўзбекистонда рўй берган ва рўй бераётган шиддатли ўзгаришларни акс эттира олмаяпти. Ўзбекистон Президенти ушбу ҳолатни бир неча бор кўрсатиб ўтганди. Бинобарин, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Конституцияси, жорий қонунчилигимизни, шунингдек,

¹ Каримов И.А.. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: “Ўзбекистон”, 1997, 160-бет.

² Каримов И.А. Озод ва обод Ватан. эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. - Т., “Ўзбекистон”, 2000 й., 11-бет.

жамиятимизда рўй берадиган ижтимоий-иктисодий, сиёсий, маънавий ва бошқа жараёнларни ўзида акс эттирган янги дарсликлар, ўкув қўлланмалари, маъруза тўпламлари, услубий ишланмалар, илмий нашрларни чоп этиш зарурати пишиб етилди.

Юкорида кайд этилган бўшлиқни муайян даражада тўлдириш мазкур китоб олдига қўйилган мақсадлардан биридир. Республикаизда амалга оширилаётган ислоҳотлар, мамлакатдаги демократик ўзгаришлар жараёнларининг ўзига хос хусусиятларини аникрок ифодалашга интиларканмиз, биз ўтмишни унутмай, қатъий илмий асосларга ва объективликка ҳам ҳаракат қилиб, бу билан давлат-хукуқ институтларининг роли, вазифалари, ижтимоий ва услубий имкониятлари тўғрисида атрофлича билим олиш бўйича талабаларнинг, китоб мухлисларининг эзгу умидларини маълум даражада оқлаш ниятидамиз. Айни пайтда бу масалаларда уларнинг аввалгидек тор синфий талқинига йўл қўймаслик чоралари кўрилди.

Давлат ва хукуқ назарияси умумюридик фанининг негизини ташкил этиб, унинг хулосалари ва тавсияларисиз тармоқ юридик фанларининг тараккёёти ва ҳатто мавжуд бўлиши ҳакида фикр юритиш мумкин эмас.

Ўзбекистон давлатчилигининг бундан кейинги ривожи, инсон хукуклари устуворлигини эътироф этиш, бозор муносабатларининг қарор топиши, фуқаролик жамияти ва хукуқий давлатни барпо қилиш, ижтимоий онгдаги ўзгаришлар, илгариги қадриятларни қайта баҳолаш — буларнинг ҳаммаси фаразлар, тахминлар, қотиб қолган ақида ва “изм”лардан ҳоли равишда илмий мулоҳаза қилишга муҳтождир. Шунингдек, олдинда Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислоҳотлар йўллари ва тақдири ҳакида аниқ тасаввурларни шакллантириш вазифаси турибди. Ниҳоят, эътиборингизга тақдим этилаётган дарслик тарзида ёзилган мулоҳазаларимиз ҳозирги замон хукуқ муаммоларини замонавий тушуниш асосида ёритибгина қолмай, балки талабалар ва хукуқшуносликни ўрганишга киришган ҳамма ўкувчилар олдидаги энг мashaққатли иш — мураккаб юридик билимлар мажмуини тўла ўзлаштиришга тайёрлаш мақсади ҳам қўйилган. Шунинг учун ҳам ўз мулоҳазаларимизда юридик фанларни ўзлаштириш учун мухим аҳамиятга эга бўлган назария фанининг роли ва аҳамияти, давлатнинг моҳияти, мазмuni, шакллари, механизми масалалари қараб чиқилди. Уларни чукур ўзлаштирмай туриб бошқа юридик соҳаларнинг устида самарали иш олиб бориш бизнингча амри маҳол.

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ – УМУМНАЗАРИЙ ФАН СИФАТИДА

1. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг ўзига хос хусусиятлари

Бугун рўй берадиган ўзгаришлар бизни қўплаб тушунча ва атамаларни қайтадан идрок этиш ва ҳатто қадриятларни қайта баҳолаш билан шуғулланишга мажбур этади. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Зоро, давлат ва ҳуқуқ назарияси собиқ Иттифоқ шароитида маъмурий-буйруқбозлиқ тузумининг ғоявий асоси ва оқловчиси вазифасини бажарганлиги сабабли у албатта, қайта идрок этилишга муҳтож. Бундан ташқари бугунги жамиятимиз тараққиётига хос янгиликлар, давлат ва ҳуқуқ тушунчаси, уларнинг моҳияти, таснифи, вазифаларини янгича талқинда тубдан қайта қўриб чиқишни замон тақозо этмоқда. Бу — табиий ҳол.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанига большевикларча ёндашув, коммунистик мафкура талаблари асосида муносабатда бўлиш шуниси билан фарқ қилардик, билимнинг бу соҳасида инсоният тўплаган бойликларнинг кўп қисми ҳамда республикамиизда, хорижий мамлакатларда сақланиб, йиғилиб келган давлат-ҳуқуқ тафаккури дурдоналари марксизм-ленинизм қоидаларига мос келмаган тақдирда эътибордан батамом четда қолиб кетарди.

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳуқуқ соҳасида, айниқса унинг “юридик технологияси” ҳақида гап кетгандан, унинг кўргина назарий қоидаларини бугун ҳам бирмунча қўлланиш мумкин бўлсада, аммо давлатшунослик фани соҳасида аҳвол анчагина ачинарлидир. Президентимиз Ислом Каримов аниқ таърифлаб берганидек, Ўзбекистон (собиқ Иттифоқнинг бошқа республикалари қатори) амалда ўз давлатчилигига эга бўлмасада, ҳамма ерда “капитализмнинг машақкатли босқичини четлаб, социализмга ўтганимиз” ҳақида жар **солинган** бир

шароитда бошқача бўлмасди ҳам. Амалда эса, жамиятимиз унинг даҳшатли бир кўринишидан иборат эди... Боз устига нокапиталистик тараққиёт йўлига ўтган мамлакатларни таклиф этиб, бизнинг тажрибамиз асосида уларни ҳам капитализмдан “сакраб” ўтишга ўргатмоқчи бўлишарди.

Ҳалокатга элтувчи, олдингисидан келиб чиқадиган ёки ҳеч бўлмаганда у билан боғлиқ яна бир иллат шундан иборат эдики, марксча-ленинча давлат ва ҳуқуқ назарияси инсонни ҳуқуқдан ажратиб қўйган, шахс манфаатларини жамият манфаатларига тўлиқ бўйсундирган, инсон, фуқаро ва шахснинг ўзини эса, мутлақо эътибордан четда қолдирганди.

Ҳозирги вақтда Ватан давлат ва ҳуқуқ назариясининг эволюцияси – унинг марксча-ленинча мазмун ва шаклидан воз кечиш жараёнини кечмоқда. Айниқса, гап давлат ҳақида кетганида бу яқъол қўзга ташланади.

Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида ёқ Президентимиз давлат ва ҳуқуқ назарияси ҳамда амалиётини янгича тушуниш заруратинигина асосламай, балки унинг моҳиятини ҳам таърифлаб берди: “Биз яқин ўтмишимизда синфий ҳукмронликнинг қуроли сифатида давлат ҳақидаги марксча ғояни шиор қилиб олиб, бу назарияни дормага, давлат ва ҳуқуқни эса синфий кураш, синфий рақибларни енгиш воситасига айлантирган эдик. Демократия шароитларида эса давлат ижтимоий қарама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, ҳалқ таъбири билан айтганда, муросай мадора билан бартараф этиш воситасига айланади.

Ҳуқуқнинг ўзига эса ижтимоий ҳамжиҳатлик ва келишувга асосланган ижтимоий тартиб-интизомга эришиш, эркинлик, адолатпарварлик ва тенгликни вужудга келтириш воситаси сифатида ёндашилади”¹.

Давлат ва ҳуқуқ назариясини асл ҳолида қайта тиклаш жараёни эндиғина бошланмоқда. Шу муноса-

¹ Каримов И.А.. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том, Т., “Ўзбекистон”, 1996, 19-20-бетлар.

бат билан, бу хилдаги ёндашув сабабларини субъектив бўлмай, объектив характерга эга деб ҳисобловчи А.Б.Венгеров даъвосига қўшилмасликнинг иложи йўқ. У ўз фикрини қўйидагича ифодалайди: “Давлат ва ҳуқуқ назарияси давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши, давлат ва ҳуқуқ моҳиятида синфиийлик ва умуминсонийликнинг бирга қўшилиб кетиши тўғрисидаги янги билимлар билан бойиди. Социалистик давлатларнинг фаолият юритиши ва эволюцияси ҳақидаги янги билимлар пайдо бўлди. Буржуазия давлатлари тушунчаси ҳам янгича идрок этила бошланди. Ҳозирги замон давлатчилиги тараққиётида инсонпарварлик ва демократик қадриятлар тўғрисида ҳам янги билимлар юзага келди. Зўравонлик, тоталитаризмга қарши курашда конституциявий қонунийликка асосланишдек демократик қадрият ҳамда қонунлар устуворлиги тушунарли бўлиб қолди. Давлатчиликни ривожлантиришнинг истиқболли ва прогрессив мақсадларидан бири сифатида ижтимоий ҳуқуқий давлат тўғрисидаги масала янгиласига кўндаланг бўлди. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари бутун муаммолар мажмуи, алоҳида индивид, шахс ҳуқуқлари нинг давлат, миллат, халқ жамоа тузилмалари ҳуқуқлари олдидаги устуворлиги янгича намоён бўлмоқда”¹.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, юридик олий ўқув юртлари талабалари бугунги кунда фойдаланаётган кўпгина дарсликлар, адабиётлар деярли эскирганлиги, эндиликда жаҳонда ва республикамизда рўй берган ва бераётган шиддатли ўзгаришлар билан боғлиқ талабларга жавоб бера олмаслигини исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Ўзбекистон Республикаси Президенти Олий Мажлиснинг тўртинчи сессиясида қўйидагиларни алоҳида таъкидлади:

“Миллий тикланиш мафкурасига ва умумбашарий қадриятларни ўрганишга асосланиши зарур бўлган таълим-тарбия, унинг янгича мазмуни тўғрисида беш йилдан бери гапирамиз. Бироқ кўпгина ўқув юртларида,

¹ Венгеров А.Б. Теория государства и права. - М.: “Юрист”, 1995, 17-бет.

айниқса, ижтимоий, жамиятшуносликка оид фанлар бўйича ҳамон эски ўкув қўлланмалари, ўкув дастурларидан фойдаланилмоқда. Бундай аҳволни мустақил мамлакатимизнинг болаларига, ёш авлодига қарши жиноят деб баҳолаш керак”¹.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, янги қонунларимизга асосланган ҳамда жамиятда рўй берадиган ижтимоий-иктисодий, сиёсий, маънавий ва бошқа жараёнларни ҳисобга олувчи янги дарсликлар, ўкув қўлланмалари, маъруза тўпламлари, услугубий ишланмаларни чоп этиш зарурияти қатъиян етилди. Бироқ, энг муҳими – давлат ва ҳуқуқ умумий назариясининг янги концепцияси зарур. Мазкур бўшлиқни тўлдириш – республикамиз ҳуқуқшунос олимларининг асосий мақсадларидан бири, дейиш мумкин.

2. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фани

Гапни фан тараққиётининг ҳар бир босқичи ҳамиша унинг предметини қараб чиқиш заруратини тақозо этишини таъкидлашдан бошлаймиз. Қадим замонлардан (эрамизнинг I асри ўрталаридан) бизгача етиб келган “Буюклик тўғрисида” деб аталувчи асарда шундай жумлалар бор: “Ҳар бир илмий қўлланма олдига икки талаб: **биринчидан**, тадқиқот предметини аниқлаб олиш; **иккинчидан**, ушбу предметни ўзлаштиришга кўмаклашувчи услугуб-воситаларни топиш ва кўрсатиб бериш талаби қўйилади. Бу ўринда иккинчи талаб ўз аҳамиятига кўра муҳимроқ бўлсада, тартибга кўра кейинги ўринда туради”².

Дарҳақиқат, ҳар қандай фан ўз предметига ва уни эгаллаш услугуга эга бўлиши керак.

Ҳар бир фан (ёки ўкув фани)нинг предмети - у ўрганадиган масалалардан иборат бўлади.

¹ **Каримов И.А.** Бунёдкорлик йўлидан. 4-том, Т., “Ўзбекистон”, 1998, 181-182-бетлар.

² О возвышенном.: - М., 1966, 5-бет.

Маълумки, давлат ва ҳуқуқ назариясининг предмети давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши, ривожланиши ва ҳаракатда бўлишининг энг умумий қонуниятларидан иборат. А.Б.Венгеров шу муносабат билан асосли равишда "... давлат ва ҳуқуқ назарияси давлат ва ҳуқуқнинг айрим жиҳатларига тегишли бўлган қандайдир алоҳида ижтимоий қонуниятларни эмас, балки айнан уйғун бирликда олинган шу қонуниятлар бутун тизимини энг умумий ва абстракт кўринишда ўз доирасига киритади, яъни ўрганади. Шундай қилиб, у барча давлат-ҳуқуқ ҳодисалари ва жараёнлари учун умумий қонуниятларни ўрганади, давлат ва ҳуқуқни яхлит ижтимоий институт сифатида қараб чиқади"¹, деб таъкидлайди.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси предмети доирасига фақат амалдаги давлат-ҳуқуқ муносабатлари, жараёнлари, ҳодисаларнинг энг умумий белгиларигина эмас, балки одамларнинг улар ҳақидаги тасаввурлари ҳам киради. Демак, давлат ва ҳуқуқ назарияси предмети доирасига ижтимоий онгнинг ҳуқуқ билан боғлиқ ва унинг воситасида ўрганиладиган қисми, яъни ҳуқуқий онг ҳам киради.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси ўзининг мустақил предмет йўналишига эга бўлиб, ижтимоий, шунингдек, юридик фанлар тизимида муайян ўрин тутади. Унинг бу хусусиятини Президент И.Каримов Ўзбекистон Фанлар академияси умумий йиғилишидаги нутқида шундай таъкидлайди: "...олимларимиз, биринчи навбатда, ижтимоий фан вакиллари олдида турган улкан вазифалар ҳақида тўхталиб ўтмоқчиман. Мамлакатимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, миллий давлатчиликни шакллантириш, ҳуқуқий демократик давлатни барпо этиш ва фуқаролар жамиятини қарор топтиришдек улуғ орзу-умидлар билан яшар эканмиз, ижтимоий фанлар соҳасидаги илмий изланишлар ва уларнинг натижаларига алоҳида эътибор бермаслик мумкин эмас"².

¹ Венгеров А.Б. Теория государства и права. - М.: "Юрист", 1995, 9-бет.

² Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том, Т., "Ўзбекистон", 1996, 260-бет.

Зеро, бизнинг ҳаётимизда шундай объектив давлат-хуқуқ қонуниятлари хукм сурадики, уларни тушунмай туриб, соҳавий ёки маҳсус юридик фанларни ўрганиш хом хаёлдир.

Давлат ва хуқуқ назариясини турли хил ижтимоий фанлар билан таққослаш уларнинг ўзаро мустаҳкам боғлиқлигини ва ҳатто бир-бирларига сингиб кетганини кўрсатади. Давлат ва хуқуқ назариясининг юридик фанлар тизимидағи ўрни ҳақида гап кетганда эса, мазкур даъво янада ҳаққонийроқ янграйди.

Бинобарин, давлат ва хуқуқ умумий назарияси маҳсус ва тармоқ юридик фанларига нисбатан умумлаштирувчи, дастурий, йўналтирувчи ҳамда услубий аҳамиятга молик фан сифатида майдонга чиқади.

3. Давлат ва хуқуқ назарияси фани предметини ўрганиш методлари

Ҳар қандай фан нафақат ўз предмети доирасига, балки ўз методларига ҳам эга бўлиши лозим. “Методология” сўзи юононча “methodos” сўзидан олинган бўлиб, айнан маъноси “бирон нарсани ўрганиш йўли” демакдир. Метод бу - умумий маънода мақсадга эришиш усули, муайян тарзда солинган фаолиятдир. Метод бу - маҳсус маънода билиш воситаси, ўрганиладиган мавзуни тафаккурда ҳосил қилиш йўлидир¹.

Бу ерда шуни таъкидлаш жоизки, давлат ва хуқуқ назарияси методологияси тўғрисидаги масала бир қатор жиддий муаммоларни ҳал этиш билан боғлиқдир. Бу ҳолат яқин-яқингача фанда барча методлар умумий-универсал ва шунинг учун барча фанлар, билим соҳалари, ўқув дарсликларига хос ҳамда умумий бўлмаган – алоҳида методлар бўлиб келингани билан изоҳланади.

Коммунистик мафкура хукмронлик қилган даврларда диалектик-материалистик методлар умумий ва айни пайтда энг тўғри метод деб ҳисоблаб келинди. Ҳозирги вақтда кўпчилик жамиятшунос олимларнинг

¹ Философия лугати. Т., “Ўзбекистон”, 1976, 305-бет.

марксизм-ленинизмнинг ўзига ҳам, унинг давлат-хуқуқий ҳодисалар ва жараёнларни тасвирилаш, тушунтириш ва истиқболни айтиб беришдаги қобилиятига ҳам қарашлари тубдан ўзгарди. Мазкур ўзгаришлар кўп қиррали характерга эга. Уларнинг айримлари бутун жамиятшуносликнинг умумий методологик инқирози билан боғлиқ. Баъзилари бутун илмий билимлар соҳасидаги чинакам туб ўзгаришларни акс эттиради. Бунда давлат ва хуқук назарияси диалектик-материалистик тушунчалар ўрнига аста-секин синергетикадан, ғайри-ихтиёрий, ўз-ўзидан ташкил топадиган, тасодифий жараёнлар тўғрисида шаклланаётган янги фандан-келиб чиқадиган методологияни ўзига сингдириб юбориши кўзда тутилади. Бунда мазкур ўзгаришлар тобора кўпроқ муҳлисларни ўзига тортаётганинингина эмас, балки жамиятшуносларнинг ҳеч муболағасиз бир ондаёқ ўз назарий қарашларини ўзгартиришга мажбур қилаётган хужумкор характерини ҳам қайд этмаслик мумкин эмас.

Мисол тариқасида А.Б.Венгеров каби машхур ҳуқуқшуносни олиб кўрайлик. Ўзининг 1995 йилда ёзган дарслигида материалистик диалектика тўғрисида гапиаркан, у: “агар ушбу метод ёрдамчи, жузъий, иккинчи даражали деб қаралган бошқа барча методларга зид бўлмаса” – ундан бемалол фойдаланиш мумкин, деб ҳисоблайди. 1996 йилда чоп этилган дарслигида у шундай ёзади: “Синергетика ҳозирдаёқ дунёning ўз тузилиши асосларидаги зарурый (қонуний, детерминлашган) ва тасодифий ҳодисаларни тушунишни тубдан ўзгартирувчи дунёни янгича кўриш, янгича идрок этиш методи сифатида майдонга чиқмоқда. Жонсиз материя ҳамда инсон фаолиятининг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳукукий ва бошқа соҳаларидаги тарихий жараёнлар ривожининг сабаблари ва шакллари янгича талқин этила бошланди. Ҳодисаларни биологик ва ижтимоий эволюциянинг мустақил омили сифатида янгича тушуниш, ўзидан-ўзи ташкил бўлувчи жараёнларда унинг ролини эътироф этиш юзага келмоқда”¹.

¹ Венгеров А.Б. Теория государства и права. - М., “Юрист”, 1996, 18-бет.

У яна шундай давом этади: "Хуллас, афтидан, гап оз эмас-кўп эмас - ижтимоий фанлар парадигмаси (намунаси)ни янгилаш, детерминизм (табиат ва жамият барча ҳодисаларининг объектив қонунийлиги ва сабабий боғлиқлигини тан олувчи фалсафий концепция)ни аввалгича тушуниш ва эътироф этишдан воз кечиш ва, эҳтимолки, детерминизмнинг янги кўринишларини кашф қилиш, мамлакат фанида эса, борликни илмий асосда билишнинг асосий методи сифатидаги материалистик диалектикани қайта мушоҳада этиш ҳақида боряпти"¹.

Боз устига у, ижтимоий фанлар методологиясида янги парадигма "...ё синергетиканинг алоҳида методи сифатида диалектикани ўз ичига олади - шунда ҳам фақат айрим соҳалар учун қўллайди ёхуд уни борлиқقا тамоман янгича ёндашувлар билан умуман алмаштиради", деб ҳисоблайди. Бунда иккинчиси кўпроқ афзал. Зоро, олим: "...заруратнинг тасодифдан устунлиги ва бошқа талабларга асосланган материалистик диалектика XX аср охирларида янги билимлар ҳамда тарихий тажриба тазиики остида, жилла бўлмагандаги ижтимоий соҳада ўзининг билиш ва башорат қилиш салоҳиятини тутатди"², - дейди.

Венгеров, илмий ҳуқуқий билимларда ушбу янгиликларнинг ёйилиши мода кетидан қувиш эмас, "эски, одатий қоидаларни янги "синергетик жомалар"га кийинтириш эмас", дея таъкидласада, унинг нуқтаи-назарига, мулоҳаза юритишдаги айрим қатъий Фикрларига қўшилиш қийин. Зоро, билиш - фоят муракқаб жараён бўлиб, шу йўлдаги бирон-бир методга устуворлик беришга мутлақо йўл қўйиб бўлмайди. Буни биз бир бор бошимиздан кечириб кўрдик.

Бизнинг фикримизча, материалистик диалектика методи давлат ва ҳуқуқ назариясида метод сифатида ўз умрини бутунлай яшаб бўлгани йўқ. Мисол учун, шу нуқтаи-назардан, давлат ва ҳуқуқ:

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

биринчидан, инсон табиати билан, ижтимоий-иктисодий, сиёсий, маънавий ва бошқа шарт-шароитлар билан белгиланади;

иккинчидан, уларни бошқа ижтимоий ҳодисалар билан қиёслаш асосида жамиятдаги ўрни ва ролини аниқлаш мумкин;

учинчидан, давлат ва хуқуқ муттасил ривож топиб боради. Жамият тараққиётининг ҳар бир муҳим босқичи улар ривожининг янги поғонасиdir.

Мунтазамлилик тамойили. Бу ҳам давлат ва хуқуқ назарияси моҳият-мазмунини ифодаловчи муҳим тамоилилардан биридир. Бу, энг аввало, анча мураккаб бўлган давлат ва хуқуқнинг ички тузилишига алоқадордир. Давлат ва хуқуқ таркибий бўлинмаларини атрофлича, мунтазам ўрганиш - давлат ва хуқуқ назарияси учун мажбурий методологик талабдир.

Мунтазамлилик тамойили қонунчилик ишининг ҳам зарурий шарти бўлиб қолиши керак. Жумладан, Ўзбекистонда иктисодий ислоҳотларни таъминловчи қонунлар, унинг сиёсий тузилиши ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришга доир қонунлар, умуман бутун қонунчилигимиз тўлалигича мунтазамлилик методига қатъий асосланиши керак. Республикаизда олиб борилаётган хуқукий ислоҳотлар ҳам мунтазамлилик асосида-гина муваффакиятли амалга оширилиши мумкин.

Шундай қилиб, мунтазамлилик тамойили давлат ва хуқуқ назарияси методологик базасига чуқур сингиб кетиши ҳамда илмий-тадқиқотларнинг муштараклигини белгилаб бериши, давлат ва хуқуқ назариясини ўрганишда ва ўқитишда рўёбга чиқиши керак.

Объективлик тамойили. Объективизм номи билан аталган ушбу тамойил шўролар даврида буржуазия фани тамойили сифатида давлат ва хуқуқ назариясидан чиқариб ташланган ва партиявийлик тамойили билан алмаштирилганди. Унга кўра ижтимоий фанлар ишчилар синфи манфаатларини таъминлаши, коммунистик истиқбол мақсадлари учун курашиб, коммунистик фояларни ҳимоя қилиши керак эди.

Ҳозирги вақтда давлат тузилиши тамойилларида, бошқарув ва давлат қурилиши шаклларида чуқур ўзгаришлар рўй бермоқда. Улар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда қонун ҳужжатларида ўз ифодасини топган. Бу даврда жамият давлат ва ҳуқук назарияси сифатида майдонга чиқувчи методологияга жуда муҳтоҷ бўлади. Бироқ бу ерда ҳар қандай методология ҳам тўғри келавермайди. Назариётчи олимлар олдида объектив равишда илмий асосга эга бўлган, ҳаддан зиёд ғоявийлаштириш ва синфий ёндашувлардан ҳоли методларни яратиш вазифаси кўндаланг бўлади.

Шўро тузуми даврида узоқ вақт мобайнида давлат-хуқуқий тадқиқотларда мутлақ синфий ёндашув, ҳаддан ташқари мафкуралаштириб, мутлақлаштирилиб юборилган нуқтаи-назарлар ҳукмрон бўлди. Бу эса, тарихнинг ўнқир-чўнқир, нотекис йўлини ўтмиш маданий-маънавий меросига боғлаб ўрганиш имконини бермасди. Монополизм таҳлил воситаларининг бир ўлчовлилиги, фақат бир йўналишда ишлатлиши давлат ва ҳуқуқнинг зиддиятли, қарама-қарши моҳиятини ҳисобга ололмасди. Синфий ёндашув аста-секин мафкуравий муросасизлик, биқиқликка олиб келди. Синфий ёндашув муқаррар равишда, Марксгача бўлган тафаккур давлат ва ҳуқуқ ҳамда унинг роли ҳақидаги принципиал масалаларни нафақат очиб бериш, балки, ҳатто уларни тўғри қўйишни ҳам уddyалай олмасди, деган фикрга олиб келарди.

Методологиядаги қатъий бирёқламалик қадриятларга муносабатда ҳам хатоларга олиб келди. Ҳаддан зиёд мафкуравийлик давлат ҳақидаги тасаввурларнинг сохталаштирилишига сабаб бўлди. Давлатнинг функцияси оқибат натижада фақат эзувчиларни ҳимоялашга қаратилади, деб ҳисобланарди. Шу сабабдан ҳам давлатни таърифлашда унинг синфийлик жиҳатига урғу бериларди. Ҳуқуқقا муносабатда ҳам худди шундай ҳолат юзага келганди: “ҳукмрон синфнинг қонун даражасига кўтарилиган иродаси” сифатида унинг императив — синфий жиҳатлари таъкидланарди.

Шу даражада сохталаштирилган, нотўғри мафкуравийлаштиришнинг сабаблари нимада? Бундай

сабаблар, афтидан, кўп бўлиб, уларнинг бирини XX асрда сохталаштирилган социологизмнинг ривожидан қидириш керак. Айнан шу даврда А.Я.Вишинский ўз издошлари ёрдамида мамлакатни маъмурий буйруқбозлик асосида бошқариш эҳтиёжларига мутаносиб ҳукуқ назариясини қарор топтирганди.

1938 йили собиқ совет ҳукуқшунослик фани ходимларининг Бутуниттифоқ кенгаши томонидан илгари сурилган қуйидаги таклиф ҳукуқни янгича тушунишга асос қилиб олинганди: “Совет социалистик ҳукуқи социалистик давлат томонидан белгиланган ёки тасдиқланган ҳамда ишчилар синфи ва барча меҳнаткашлар иродасини ифодаловчи хулқ-автор қоидалари (нормалари) мажмуи бўлиб, уларнинг қўлланилиши социалистик давлат томонидан мажбуров кучи билан таъминланади”¹.

Ҳозирги замон давлат ва ҳукуқ назарияси учун объективлик тামойили ҳам катта аҳамият касб эта бориб, илмий холосалар ва таклифларда фаразгўйлик, у ёки бу сиёсий тузилмага “яхши қўриниш” истаги каби иллатлардан фанни халос қилиш жараёни кечмоқда.

Бу тамойил илмий изланишларда мамлакатимиз ютуқларини хорижий тажрибани ўрганиш билан қўшиб олиб боришни методологик жиҳатдан уddeлашни кўзда тутади. Ўзбекистон ижтимоий-иктисодий ва ҳукуқий ҳаётида юз бераётган янгиланиш жараёнлари шароитида инсон ҳақ-ҳукуқлари ва эркинликлари жаҳон андозаларини билиш, уларни республикамиизда ижодий қўллаш заруриятга айланмоқда.

Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясида сўзга чиқар экан, Президент И.Каримов қуйидаги масалага эътиборни қаратди: **“Навбатдаги муҳим масала - республиканинг қонун ҳужжатларини инсон ҳукуқлари соҳасидаги халқаро меъёрлар ва стандартларга мувофиқ ҳолга келтиришдир.** Жаҳонда инсон ҳукуқлари соҳасида 70 стандарт қабул қилинган. Бу

¹ Основные задачи советского социалистического права. М., 1938, 183-бет.

хужжатларда хукуматнинг ўз фуқаролари олдидаги мажбуриятлари ва уларга нисбатан қилиши шарт бўлмаган ишлар белгилаб берилган. Ўзбекистон ҳозирча бу стандартлардан 15 тасига қўшилган".¹

Бироқ, бу мутлақо хорижий тажрибани кўр-кўронада ўзлаштириб олишни англатмайди. Мазкур ишда халқимизнинг маданий ва маънавий анъаналарини ҳисобга олиш шарт. Бу эса, ҳар қандай тажрибаларни ўзлаштиришга жиддий ёндашишни талаб қиласди.

Давлат ва хуқуқ назариясининг методологияси фатидаги аҳамияти давлат фаолиятининг муайян соҳаларида ҳуқуқий тартибга солишнинг қоида ва шартларини ўрганувчи маҳсус соҳавий юридик фанлар унинг қонуниятларидан Фойдаланишида ёрқин намоён бўлади. Бироқ, давлат ва хуқуқни билишнинг ҳам маҳсус, ҳам алоҳида методлари шундай билиш воситаларини қўллашдан иборатки, улар фақат давлат-хуқуқий реалликнинг ўзига хос соҳаларини ўрганишгагина ярайди. Алоҳида метод орасида, бизнингча, аниқсоциологик, қиёсий-хуқуқий, расман-юридик (қатъий норматив), ҳуқуқий моделлаштириш, шунингдек, математик, математик-статистика, кибернетика ва бошқа методларни айтиб ўтиш керак.

Қабул қилинган қарорлар самарадорлигини, хуқуқий бошқариш ёки ҳуқуқий муҳофазанинг ўз вақтида ва таъсирчан бўлишини баҳолаш чоғида ҳуқуқий ва давлат институтлари фаолиятининг турли соҳаларини ўрганишда аниқ социологик метод кўпинча ягона тўғри йўл бўлиб чиқади.

Ушбу метод нафақат ижтимоий амалиёт эҳтиёжларини ўрганиш ҳамда муҳим давлат-хуқуқий масалаларни ҳал этишга ёндашишга қўмаклашибгина қолмай, балки яқин келажакда биринчи навбатда ечилиши зарур бўладиган бир қатор муаммоларни аниқлашга ҳам ёрдам беради. Буни мисол ёрдамида тушунтиришга ҳаракат қиласмиш.

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. 5-том. Т., "Ўзбекистон", 1996, 119-бет.

Мамлакатимиз бозор сари шаҳдам қадамлар билан кириб бормоқда. Бу жуда мураккаб ва қийин жараёндир. Бинобарин, бу ерда давлат ва ҳуқуқ ривожи умумий қоида ва тамойилларини, хусусиятлари ва йўналишларини аниқлашнинг ўзи кифоя қилмайди. Амалдаги муносабатларда бозор қандай фаолият кўрсатади, яна ҳам муҳимроғи, бутунисича давлат-ҳуқуқий тизими ва унинг ҳар бир элементи доирасида самарали фаолият кўрсатишни таъминлаши зарур, буни аниқ билиш лозим.

Республикамиизда бу масалаларга катта эътибор бериб қелингапти ва уларнинг кўпчилиги анча муваффақиятли ҳал этиляпти. Жумладан, Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек, бозор инфратизимини яратиш ва унинг фаолияти жараёнларининг мувофиқлаштириб боришни таъминловчи қонун хужжатлари фаол шакллантирилди. Уларнинг асосий қоидалари банклар, банк фаолияти, пул тизими, тадбиркорлик тўғрисидаги, суурта, биржалар фаолияти тўғрисидаги, қимматли қофозлар ва фонд биржаси тўғрисидаги ва бошқа қонунларда ўз аксини топди. Мазкур қонунларнинг қабул қилиниши билан бозор механизмларини ривожлантиришнинг мустаҳкам пойдевори яратилди¹.

Юқорида кўрсатилган муаммоларни муваффақиятли ҳал этиш учун давлат ва ҳуқуқ назарияси анкета сўровлари, мулоқотлар ўюштириш, тажрибалар ўтказиш каби қатор методлардан фойдаланади. Ниҳоят, буларнинг ҳаммаси ҳуқуқий ечимларнинг энг мақбул йўлларини топиш, ижтимоий-ҳуқуқий ислоҳотларни ўтказиш соҳасида, жиноятчиликка қарши, унинг энг хавфли кўринишлари — ўюшган жиноятчилик ва коррупцияга қарши курашда илмий асосланган истиқбол режаларини ишлаб чиқиш мақсадида олиб бориладиган **аниқ социологик метод** доирасига киради.

Ушбу методнинг асосий талаблари: илмий тавсиялар кўнгилдагидек бўлиши ёки бўлмаслиги,

¹ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон: бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т., "Ўзбекистон", 1993, 67-89-бетлар.

ижобий ёхуд салбийлигидан қатъи назар, барча ижтимоий омилларни атрофлича ўрганиш ва ҳисобга олишга асосланиш керак; ҳақиқий аҳволни аниқ ва ҳар томонлама баҳолаган ҳолда давлат ва ҳуқуқ соҳасидаги қарорларнинг ижтимоий аҳамияти ва оқибатларини аниқлаш даркор. Жуда узоқ вақт мобайнида ушбу метод шўро фанида назар-писанд қилинмай келингани, фактлар бузиб кўрсатилиб, давлат қурилиши, қонунчиликдаги мавжуд бузилишларни оқлаш учун ҳийланайранглар ишлатилиши одатий тусга кирганлигини айтиб ўтирмасак ҳам бўлади. Энди ушбу метод ўзининг ҳақиқий ўрнини эгаллай бошлади ва биз унинг нақадар самаралилигига гувоҳ бўлишимиз мумкин.

Қиёсий-ҳуқуқий метод давлатшунослик ва ҳуқуқшунослик методологиясида аниқ-социологик усул билан бир қаторда муҳим аҳамиятга моликдир. Қиёсий метод тушунчалар, ҳодисалар ва жараёнларни солиштириш ҳамда улар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни аниқлашни кўзда тутади. Қиёслаш натижасида умуман ҳуқуқ тизими, давлат қурилиши ёки, масалан, алоҳида олинган ҳуқуқий институтлар ва нормаларнинг сифатий ҳолати аниқланади. Бирок, бу ерда муҳим бир шартни ҳисобга олиш зарур, яъни қиёсланадиган обьектлар ҳақиқатан таққосланадиган бўлиши керак. Мисолларда тушунтирамиз. Ҳуқуқий тизимларни, давлат тузилмаларини, бир хил номдаги ҳуқуқий институтлар ва қоидаларни ўзаро таққослаш мумкин. Лекин, мисол учун, бутун бир ҳуқуқий тизимни айрим олинган юридик қоида билан солиштириш мумкин эмас. Мазкур обьектларни ўз даражаси, ҳажми, мазмун ва белгилари бўйича бир-бирларига қиёслаб бўлмайди.

Айтайлик, агар ўз таркибига кўра мураккаб бўлган юксак даражадаги обьектлар (турли мамлакатлар ҳуқуқий тизимлари) таққосланса - бу, макро қиёслашга киради. Мўъжаз ҳажмли, таркиби жиҳатидан анча содда обьектлар (ҳуқуқий қоидалар, республика вилоятлари бўйича жиноятчилик даражаси сингарилар)ни солиштирадиган бўлсак, микроқиёслаш, дейилади.

Бир вақтнинг ўзида ёки ўтмишнинг турли даврларида мавжуд бўлган билишнинг ўхшаш обьектларини таққосламай туриб давлат-сиёсий ва хуқуқ амалиётини ислоҳ қилиб ёки такомиллаштириб бўлмайди. Турли тарихий типдаги, турли мамлакатлар ва қитъалардаги, бир мамлакатнинг ўзидағи давлатлар ёки ҳуқуқий тизимлар солиштирилиши мумкин. Бироқ, улар ижтимоий-иктисодий тараққиётнинг турли босқичларига оид бўлса — бундай қиёслашлар бирон аҳамиятга молик бўлолмайди. Мухими битта — ҳақиқатни топиш учун обьектнинг миқдорий ва сифат жиҳатларини, унинг назарий ва амалий тавсифини таҳлил этиш керак.

Ҳуқуқшунослик, давлатшунослик ва юридик амалиётда қиёслаш методининг аҳамияти жуда катта. Жумладан, қиёслаш асоси ва натижасида давлат ва ҳуқуқ тараққиётининг ҳар бир кейинги босқичи олдингисидан прогрессивроқ бўлиб чиққанлиги фанга маълум бўлди.

Даъвомиз фойдасига яна бир далилни келтирамиз. Фақат ҳуқуқий материалларни таққослаш ва натижалар олиш йўли билангина ҳуқуқий тизимни такомиллаштиришнинг қонунчилик ишларини яхшилаш, қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашнинг аниқ йўлларини белгилаш мумкин.

Ҳуқуқшуносликда ва юридик амалиётда қиёслаш методининг кенг қўлланиши ҳуқуқшунослик фани таркибида нисбатан мустақил йўналиш — **қиёсий ҳуқуқшунослик (юридик компаративистика)**нинг шаклланишига олиб келди. Баъзи олимлар, ҳатто, уни ҳуқуқшунослик фанининг мустақил тармоғи деб ҳисоблайдилар.

Расман-юридик (қатъий норматив) методини ҳуқуқшунослик фанига хос, унинг табиатидан келиб чиқадиган, том маънода анъанавий метод деб аташ мумкин. Унинг моҳияти шундан иборатки, ҳуқуқ бутун борлигicha ўрганилади. У ҳеч нарсага таққосланмайди, иқтисодиёт, сиёsat, ахлоқ, бошқа ижтимоий ҳодисалар билан боғланмайди.

Бунда соф кўриниш ҳуқуқ - унинг тоифалари, тавсифлари, белгилари, таркиби, тузилиши, **юридик**

техникаси ана шу усулнинг тадқиқот доирасига киради. Мазкур метод кўпдан маълум бўлиб, ўрта асрларда ёк ҳуқуқий қоидаларни талқин этиш ҳамда амалдаги қонунларни расмий таҳлил қилиш билан шуғулланувчи бутун бир мактаб ва йўналишлар (глоссаторлар, пост-глоссаторлар) таркиб топганди.

Ушбу методни улкан асос билан умумий бўлмаган - **алоҳида метод** деб аташ мумкин. Чунки, у фақат ҳуқуқни ўрганишдагина кўлланилади. Шуниси қизиқки, бу ҳолатда **соф қўриниш**даги ҳуқуқ тадқиқот мавзуи бўлиб қолади. “**Соф**” ҳуқуқ назарияси (ҳуқуқ нормативчилиги мактаби) асосчиларидан бири Ганс Кельзенning ёзишича: “Ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотнинг “соф” деб аталишининг сабаби шундаки, у фақат биргина ҳуқуқ билан шуғулланади ва жиддий маънода ҳуқуққа алоқаси бўлмаган ҳамма нарсадан ўрганилаётган мавзуни “тозалайди”¹.

Шуни айтиш жоизки, ҳуқуқшунос олимлар бу методга анча юксак баҳо берадилар, баъзан баҳолари шу қадар жонли ва эҳтиросли бўладики, бу таъриф-тавсифларни бадиий насрдан деярли фарқ қилолмайсиз. Мана улардан бири: “Бу воситадан фойдаланиб (расмий юридик метод назарда тутилади), ҳуқуқий материянинг ич-ичига кириб бориш, ҳуқуқ анатомиясини икчириклиаригача билиб олиш мумкин. Ҳуқуқ ва унинг таркибий қисмларини, қонунларни, айрим ҳуқуқий тавсияларга “ишлов бериш”, ушбу методни жарроҳ пичноғидай қўллаш билангина юридик норма қандай қисмлардан иборат эканлигини, унинг санкцияси қандай тузилиши кераклигини, ҳар бир норматив-ҳуқуқий хужжат учун мажбурий таркибий қисмлар нималардан ташкил топиши зарурлигини аниқлаш мумкин”².

Ваҳоланки, яқин-яқинларгача шўро ҳуқуқшунослик фанида давлат-ҳуқуқий ҳодисаларни расмий-юридик жиҳатдан қараб чиқиш кўпчиликка маъқул келмасди. Бу

¹ Кельзен К. Чистое учение о праве // Чистое учение о праве Ганса Кельзена. М.: 1987, 7-бет.

² Бабаев В.К. Предмет и метод теории права // Общая теория права. - Нижний Новгород. 1993, 46-бет.

ўринда ўша вақтлардаги ҳуқуқ амалиёти учун ва нафақат ҳуқуқ, балки бошқа соҳалар учун ҳам ноёб бўлмаган бундай ёндашув ҳақида яқин ўтмишда кенг тарқалган бир ибора - "...расман тўғри, моҳиятан таҳқирнинг ўзгинаси" жумласини эслаш кифоя. Айни пайтда бу методни назар-писанд қилмаслик, унга эътиборсизлик билан қарашга асос йўқ. Расмиятчилик - ҳуқуқнинг ажралмас хусусиятидир. Расмий метод ҳуқуқ ва давлатни илмий идрок этишда мажбурий, зарурий босқичдир. Зеро, у олинган билимни тавсифлаш, умумлаштириш, таснифлаш, бир тизимга солиш, имкон қадар аниқ ва равшан етказиб беришга кўмаклашади. Расмий-юридик методнинг элементлари давлат ва ҳуқуқ, айниқса, ҳуқуқий моделлаштириш, математика ёки статистика методлари каби ўрганиш воситаларида ҳам учратиш мумкин.

Давлат-ҳуқуқ обьектлари мураккаб тизимлардан иборат эканлиги ва улар кечайётган жараёнларнинг зиддиятли ва хилма-хиллигини ҳисобга оладиган бўлсак, методларнинг бутун бир мажмуини қўллаш зарурати тушунарли бўлиб қолади. Улар орасида биз ҳуқуқий **моделлаш методини** алоҳида кўриб чиқиш жоиз, деб ўйлаймиз. Унинг асосида ўхшашлик ғояси, турли хил обьектлар ўртасида ўзаро бир хил мутаносиблик қарор топиши мумкин, деган тахмин ётади. Унга кўра, бундай мутаносиблик ўша обьектлардан бирининг тавсифи (модели)ни билиб олиш асосида бошқаси (асли) ҳақида етарли аниқлик билан мулоҳаза юритиш имконини беради.

Бундан ташқари, давлат ва ҳуқуқ назарияси мавзунинг муттасил кенгайиб ва мураккаблашиб бориш тенденциясига эга эканлиги уни тадқиқотларнинг барча аниқ ва жиддий методларига мурожаат этишга мажбур қиласди. Буларга **математик, математик-статистика ва шунга ўхшаш методлар** киради. Мазкур методлар давлат ва ҳуқуқни аниқ тадқиқ этишда ўз самарасини кўрсатди. Лекин улардан фойдаланиш компьютер техникасининг мавжуд бўлишини тақозо этади. Бу эса, ўз навбатида далилий кўп микдордаги фактик маълумотларни ишлашни тезлаштириш имконини беради.

Шундай қилиб, давлат ва ҳуқук назарияси методи ўз тузилишига кўра мураккабdir. Юқоридагилардан ишонч ҳосил қилганимиздек, у давлат-ҳуқук ҳодисаларини билишининг **умумфалсафий, умумилмий ва алоҳида методлари, воситаларининг яхлит тизими**дан иборат.

Яна бир жиҳатни таъкидлаш ва яхшилаб тушуниб олиш муҳимки, у ҳам бўлса — методология ҳеч қачон дастлабки кўринишича доимий ўзгармас ҳолатда қолиши мумкин эмас. У муттасил бойиб, ривожланиб боради, бу ҳолат бизга тадқиқот мавзуи — доимий ривожланишда бўлган давлат ва ҳуқуқни янада чуқурроқ ўрганиш имконини беради.

Бинобарин, давлат ва ҳуқук назарияси ҳақидаги масала — давлат ва ҳуқук ҳодисаларини тадқиқ этишнинг муайян назарий тамоиллари, мантиқий методлари, маҳсус воситалари мажмуи ҳақидаги масаладир.

4. Давлат ва ҳуқук назариясининг ижтимоий фанлар тизимидағи ўрни ва роли

Давлат ва ҳуқук назарияси алоҳида ўз баҳс мавзуига эга бўлиб, ҳуқуқшуносликка оид ва оид бўлмаган бошқа ижтимоий фанлар тизимида ўзига хос ўрин тутади. Бироқ бу ўзига хослик унинг жамият ҳақидаги билимларнинг яхлит ва мураккаб тизимида қандайдир имтиёзли, боз устига алоҳида устувор мавқега эга бўлишини англатмайди. Моддий ва маънавий дунёнинг бирлиги фанларнинг ҳам муштараклигини тақозо этади. Айнан шунинг учун ҳам ижтимоий, табиий ва аниқ (техника) фанлари ўртасида ўзаро мустаҳкам боғлиқлик мавжуд.

Тарихдаги кескин бурилишлар даврларида ижтимоий фанларнинг мавқеи айниқса ошиб боради. Биз ҳозир ана шундай мураккаб бир даврда яшамоқдамиз. Ўзбекистон Фанлар академиясининг умумий мажлисида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов олимларимиз, биринчи навбатда, ижтимоий фан вакиллари олдида турган улкан вазифалар ҳақида

тұхталиб: "Мамлакатимиз мустақиллигини мустақамлаш, миллий әдіппеттердің шакллантириш, ҳуқуқий демократик әдіппеттернің барпо этиш ва фуқаролар жамияттің қарор топтиришдек улуғ орзу-умидлар билан яшіп өзгендік мүмкін болып келді. Ижтимои табиии илмий изланишилар на уларнинг натижаларига алоқида эътибор бормаслик мүмкін эмас"¹, деб таъкидлади.

Албатта, бугунги ижтимои ҳаётнинг туб масаласи - бу әдіппет ҳақидағи, ҳуқуқ тұғрисидаги масаладир. Ижтимои фанларнинг бундай мавқеи, улар ижтимои шары-шароиттарнинг үзгариш қонуниятларини үрганиб, ижтимои воқееликни қайта қуриш йұналишларини асослаш, жумладан, аник, табиии илмий билимлар учун ҳам илмий асосланған башоратлар беришлари билан боянылады. Үз навбатида, табиатни билишдеги, техника фанлариңдеги қашфиётлар ёхуд, аксина, улардаги мұваффақиятсизликлар да хатоликлар жамиятшунослик барча гармоқларининг ривожига бевосита таъсир күрсатады. Масалан, табиатта ва ғылыми-техник муносабат натижаси сифатида Оролнинг фожеали тақдири ҳамманинг ёдиде. Эндилікда технократик ёндашувлардан, табиат илми фанларнинг үз қобиғига үралиб қолиб кетишидан воз кечиш зарурлигини құпчилик яхши түшунади. Ҳозир йирик табиии-илмий муаммолар ечимини ишлаб чиқишига иқтисодчилар, социологлар, файласуфлар, ҳуқуқшунослар, руҳшунослар, тарихчилар ҳамда ижтимои фанлар соҳалари бошқа вакиллари ҳам тобора күпроқ жалб этиляпты.

Табиии-илмий билимлар муштараклиги, фанлар интеграцияси уларнинг маълум үзаро фарқларини мутлақо инкор этмайды. Ҳар бир фан табиат ёхуд жамиятдеги ҳодисаларнинг муайян доирасини үрганади ва шунинг үзи фанлар мавзуи доирасини ташкил этади.

Чунончы, әдіппет ва ҳуқуқ назарияси үз баҳс мавзуига эга бўлиб, ҳуқуқшуносликка алоқадор бўлған ва бўлмаган бошқа ижтимои фанлар тизимида тегишли

¹ Каримов И.А. Истиқбол ва маънавият. - Т., "Ўзбекистон", 1994. 58-бет.

ўринни эгаллайди. Шунинг учун давлат ва ҳуқук назариясини, бир томондан, юридик бўлмаган фанлар ва илмлар (иқтисодиёт, фалсафа, социология, сиёсат-шунослик, этнография)лар билан, иккинчи томондан - юридик (давлат ва ҳуқук тарихи, сиёсий таълимотлар тарихи, соҳавий юридик) билан ўзаро муносабатини аниқлаш тўла асослидир. Бу ушбу фан мавзуи доирасини аниқроқ белгилаб олиш ва, демакки, уни яхширок тушунишга ёрдам беради.

Давлат ва ҳуқук назариясининг юридик бўлмаган ижтиомий фанлар билан муносабатини ўрганишни барча фанларнинг онаси деб аталадиган фалсафадан бошлиймиз. Албатта, бу ерда ҳеч ҳам муболага йўқ. **Фалсафа - табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг умумий қонуниятлари тўғрисидаги фан**. Қолаверса, бу мавжудот ва билишнинг умумий тамойиллари, инсоннинг атроф-муҳитга муносабати тўғрисидаги билимлар тизимиdir. Фалсафанинг умуман, ҳамда хусусан, бизнинг навқирон давлатимиз учун аҳамиятини И.А.Каримов жуда яхши таърифлаб берган: “Ислом динимизнинг муқаддас мероси - фалсафа илмини, хусусан, Шарқ фалсафасини теран ўрганиш, шу асосда улуғ маданиятимиз ва қадриятларимиз илдизларини жонлантириш, яқин ўтмишимиздан қолган мафкурадан ҳалос бўлиш, ўзимизнинг асрлар синовидан ўтган, улуғ аждодларимиз бизга қолдирган миллий мафкура ва тафаккуrimизни тиклаш, уни замонавий-умумбашарий рух билан бойитиш ҳаммамизнинг долзарб вазифамиздир”¹.

Фалсафа давлат ва ҳуқук масаласини ҳам эътибордан четда қолдирмаган. Албатта, бунда мазкур жараёнларни тадқиқ этувчи маҳсус фанларнинг ўринини босиш маъноси тушунилмайди. У, фақат давлат ва ҳуқуқнинг моҳияти, табиати, ижтиомий ҳодисалар тизимидағи вазифалари ва ўринини, уларнинг жамият тараққиёти ва шахс камолотидаги роли ва аҳамиятини белгилаб беради.

¹ **Каримов И.А.** Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 260-бет.

Давлат ва ҳуқуқ назариясига келсак, у юқорида таъкидланган муаммоларни батафсил, барча фарқлари, нозик жиҳатлари ва кўринишларини, пайдо бўлиш ва ривожланиш қонуниятлари, асосий тамойилларини чукур ва мукаммал ҳолда ўрганади. Шундай қилиб, барча юридик ва умуман ижтимоий фанлар учун фалсафа назарий асос ҳамда маълум даражада методологик йўналиш берувчи илм сифатида хизмат қиласди. Айнан шунинг учун ҳам ҳуқуқий ҳаёт ҳодисаларини фалсафий нуқтаи-назардан идрок этиш ҳуқуқшунослик фанини ижодий ривожлантириш, амалдаги қонунларни янада тақомиллаштириш кафолатидир. Фалсафа фани ютуқлари давлат ва ҳуқуқнинг моҳиятини, уларнинг ишлаш – амал қилиш механизмини, ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ва бошқарувчилик таъсири шаклларини яхшироқ тушунишга ёрдам беради. Бунинг устига **Фалсафи базасида ҳуқуқшунослик фанларининг асосий категориялари ишлаб чиқилади.**

Давлат ва ҳуқуқ назарияси **социология** фани билан ҳам ўзига хос муносабатга эга. Социология – бус-бутун яхлит тизим сифатида олинган жамият тўғрисидаги ҳамда алоҳида ижтимоий тартиблар, жараёнлар, гурӯҳлар тўғрисидаги фан бўлиб, социум (жамият)нинг давлат ва ҳуқуқ сингари муҳим қисмларини ўрганади. Демак, давлат ва ҳуқуқ жамиятшунослик категория-ларидан бўлиб чиқяптими? Шубҳасиз шундай. Бироқ, давлатнинг ижтимоий асосларини, ҳуқуқнинг ижтимоий қимматини ажратиб кўрсатар экан, масаланинг давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг ҳуқуқий шакллари ёхуд ижтимоий муносабатларни юзага келтириш ва тартибга солиш ҳуқуқий усуслари каби юридик жиҳатларини эътиборсиз четлаб ўтади.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси **сиёsat**, сиёсий жараёнлар, сиёсий партиялар, ҳаракатлар, тизимларни ўрганишдан иборат бўлган сиёsat-шунослик фани билан ҳам ўхшашибдир. Сиёsat, албатта, давлат ва ҳуқуқ ҳаёти билан чамбарчас боғланиб кетган. Бироқ, сиёсий ҳокимият сиёсий тузумларда ҳам, ижтимоий муносабатларнинг бошқа

шаклларида ҳам амал қиласи. Ушбу материаллардан фойдаланиб, давлат ва ҳукуқ назарияси универсал умумхуқукий, концепциялар, категориялар, тушунчаларни ишлаб чиқади.

Давлат ва ҳукуқ назарияси тарих фани билан ҳам узвий алоқадорликдадир. Тарих, маълумки, жамият түғрисидаги, жамиятшуносликка оид фандир. У инсоният маданий-маънавий тараққиётнинг ҳар хил турлари ва даврлари, жамиятнинг ривожланиш йўллари ва тикланиш босқичларини, инсониятнинг ўтмишдан келажак томон юксалиб бориш сабаблари ва моҳиятини тадқиқ этади. Муайян халқлар, давлатларнинг муайян даврлардаги ҳаётининг аниқ шакллари ва тажрибасини, ва, ҳатто айрим ҳуқуқий-тарихий ёдгорликларни ҳам ўрганади. Лекин тарих фани учун вақт чегаралари муҳимдир. У умумлашма холосалар чиқармайди, қонуниятлар кетидан қувмайди, айни шу жиҳатлари билан давлат ва ҳукуқ назариясидан туб асоси билан фарқ қиласи.

Давлат ва ҳукуқ назарияси иқтисод назарияси фани билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки, иқтисод назарияси жамиятдаги иқтисодий-моддий ишлаб чиқариш муносабатларини, айирбошлишни, тақсимотни, ишлаб чиқариш усулларини, унинг тарихий типларини ўрганар экан, бунда давлат ва ҳукуқнинг аҳамиятига ва унинг ўрнига алоҳида эътибор беради. Бозор муносабатларини шакллантиришда, иқтисодий ислоҳотларни олиб боришда давлат ўзининг бош ислоҳотчилик фаолиятини ҳукуқ орқали амалга оширишни бу фан албатта ҳисобга олади.

Шундай қилиб, давлат ва ҳукуқ назарияси илмининг фалсафа, социология ва бошқа ижтимоий фанлар билан ўзаро муносабатлари моҳияти ва зарурати нималардан иборатлигини умумий тарзда кўриб чиқдик. Бироқ, шу муносабат билан бир муҳим нарсани — ҳеч бир бошқа фан, шу жумладан, фалсафа ҳам, сиёсатшунослик ва иқтисодий назария фанлари ҳам давлат ва ҳукуқ назарияси учун қандайдир йўл-йўриқлар кўрсатувчи, унинг тараққиётини белгилаб берувчи вазифани ҳеч

қаюн ўтai олмаслигини англаш ва ёддан чиқармаслик лозим ва зарурдир. Буни эътибордан қочирмаслик зарур. Зеро, яқин-яқинларга қадар ҳам марксизм-ленинизм, айниқса, унинг тарихий материализмдек таркибий қисми давлат ва ҳуқуқ назариясининг асосий мазмун-моҳиятини белгилаб беради, деган айрим илмий таълимот ҳукмронлик қилиб келарди.

Ҳозирги вақтда бутун инсониятда бўлганидек, бизнинг республикамиизда ҳам, собиқ Иттифоқ ўрнидаги бошқа мамлакатларда ҳам барча ижтимоий фанлар - иқтисодий, сиёсий фанлар, экологик билимлар, бошқарув фанлари, ижтимоий-илмий йўналишлар учун давлат ва ҳуқуқ назариясининг роли, унинг аҳамияти ғоят дараҷада долзарб ва ўта муҳимдир.

Узоқ вақтлар давомида, Шўро тузуми даврида давлат ва ҳуқуқ назарияси фанига ўта нописанд муносабат ҳукмрон бўлиб келгани илмнинг бу муҳим тармоғига муносабатни кескин ўзгартиришни қатъий тақозо этди. Масалан, иқтисодий билимлар етакчи вакилларининг бу фанга бўлган муносабатини олайлик. Уларнинг даъволарича, гўё таркибиға давлат ва ҳуқуқ ҳам кирадиган устқурмага нисбатан “иктисодий базиснинг белгиловчи роли”дан, Маркснинг “ҳуқуқ иқтисодиётдан юқори туриши мумкин эмас”, деган холосасидан келиб чиқади.

Афсуски, иқтисодий билимнинг кўпчилик вакиллари ҳуқуқнинг мунтазамлилик тамойилига асосланган бутун тизимдан иборат эканлигини, шунингдек, ишлаб чиқилмаган ҳуқуқий шаклга ёхуд бошқа ҳуқуқий ечимларга зид бўлган ҳуқуқий шаклдаги иқтисодий холосалар иш бермаслигини ҳисобга олишмасди, аниқроғи, назар-писанд қилишмасди. Бу эса барча яхши иқтисодий мақсад ва ниятларни барбод этишини тажриба исботламоқда. Мисол тариқасида Егор Гайдар ва унинг тарафдорларининг 90-йиллардаги орзу-умидларини келтирамиз. Уларда “иктисодий детерминизм” деб аталувчи нарса ва ҳодисаларнинг сабабий боғланишлари ҳақидаги материалистик таълимот доирасида ҳуқуқий расмийлаштирилмаган иқтисодий ечимларнинг ўзи етарлилиги ҳақидаги тасаввурлар устун турарди.

Бозорга хос бўлган рақобат ҳар қандай бозор истеъмол моллариға тўлиб бориши билан нарх-навонинг ўз-ўзидан пасайишига олиб келади, иқтисодий муносабатлар ўз-ўзидан ишлаб чиқаришни рағбатлантиради, деб ҳисобланарди. Эндиликда ғоят қудратли ва серқирра ҳуқуқий таъминотсиз ислоҳотлар юриш маслиги равshan бўлди. Республикализнинг иқтисодий фаолият тажрибаси эса иқтисодий ислоҳотларни давлатсиз, ҳуқуқсиз амалга ошириб бўлмаслигини яна бир бор тасдиқлади.

Ўз ривожланиш ва тараққиёт йўлини танлаган республикамизда иқтисодий ислоҳотларни амаяга оширишнинг асосий омилларидан бири бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий пойдеворини яратишдан иборат. Аввалбошданоқ ўтмиш хатоларидан муҳим хulosса чиқарилди - зарур ҳуқуқий таъминотсиз ва тегишли қонунлар ҳамда меъёрий ҳужжатларсиз амалда ислоҳотларни рўёбга чиқаришнинг ишончли кафолатларини, ислоҳотлар орқага қайтиб кетмаслигининг кафолатларини яратиб бўлмаслиги эътироф этилди. Таъкидланганидек, мустаҳкам ҳуқуқий негиз бўлгандагина ўзини оқламаган эски тизимни тўла ишонч билан қайта қуриш, маданий бозор иқтисодиётига эга бўлган янги жамият қуриш мумкин.

Шундай қилиб, давлат ва ҳуқуқ назарияси иқтисодий ислоҳотларнинг итоаткор хизматкори эмас. Не бахтки, бизнинг республикамизда ҳокимият тепасида турганлар ва бир қатор омиллар буни дастлаб яхши тушунадилар.

Бунинг устига республикамизда инсон ва фуқаро ҳуқуқларини ҳимоялаш масаласига нақадар катта эътибор бериб келинаётгани маълум. Чунки, инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари ҳозирги вақтда давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир. Бинобарин, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг устуворлиги, юксак ижтимоий бойлик сифатида унинг қадр-қимматини тушуниш давлат ва ҳуқуқ назариясини амалда республикамиздаги ўзгаришларнинг олдинги жабҳаларига олиб чиқиб қўймоқда.

Бундан яна ҳам кенг қамровли чуқур хulosалар чиқариш мумкин. Ўзбекистонда давлатчиликнинг ҳуқуқий асослари кучайиб бориши, ҳуқуқий маданият, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, ҳуқуқий таълим ва, шу жумладан, юридик таълим ҳам ривож топиб бориши билан давлат ва ҳуқуқ назариясининг ҳамда барча юридик фанларнинг ижтимоий фанлар бутун тизимидағи аҳамияти ҳам ортиб боради. Бу – ижтимоий тараққиётнинг муҳим талабидир.

5. Давлат ва ҳуқуқ назарияси юридик фанлар тизимида

Давлат ва ҳуқуқ назариясini турли ижтимоий фанлар билан қиёслаш улар ўртасида узвий алоқа ва ўзаро боғлиқлик мавжудлиги тўғрисида хulosса чиқаришга олиб келди. Ҳатто улар ғоялари, қоида ва хulosаларининг бир-бирларига сингиб бориши каби жараёнлар маълум бўлди. Гап давлат ва ҳуқуқ назариясининг юридик фанлар тизимидағи ўрни ҳақида кетганди, бу ҳолатлар янада яққолроқ кўринади. Чунки, юридик фанлар давлат-ҳуқуқ мавжудлигининг у ёки бу жиҳатлари, қисмлари, хусусиятларини муайян нуқтаи назардан туриб, муайян даражада ўрганади. Давлат ва ҳуқуқ назарияси кўпгина таркибий қисмлар ва кичик тизимлардан иборат бўлиб, уларнинг қайсилари ва қай даражада ўрганилишига қараб, юридик фанлар ҳам бўлинниб кетади.

Фанда таркиб топган умумий қоидага мувофиқ барча **юридик фанлар уч катта гурухга бўлинади**. Булар **фундаментал тарихий-назарий, соҳавий ва амалий юридик фанлардан иборатdir**.

Юридик фанларнинг ҳозирги вақтда амалда бўлган таснифи қўйидаги бўлимлардан ташкил топган:

- 1) тарихий-назарий;
- 2) хорижий давлат ва ҳуқуқни ўрганадиган;
- 3) соҳавий;
- 4) соҳалараро;
- 5) амалий юридик;

6) халқаро ҳуқуқ фанларига бўлинади.

Бироқ ушбу таснифдан бошқача кенгроқ тасниф ҳам мавжуд. Чунончи, юридик фанлар тизими мазкур соҳага оид билимлар ҳажмига кўра:

1) давлат ва ҳуқуқ назарияси ва тарихи, сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи;

2) давлат ҳуқуқи ва бошқарув, давлат қурилиши, маъмурӣ ҳуқуқ, молиявий ҳуқуқ;

3) фуқаролик ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, фуқаролик процесси; халқаро хусусий ҳуқуқ;

4) ҳўжалик ҳуқуқи, арбитраж процесси;

5) меҳнат ҳуқуқи, ижтимоий таъминот ҳуқуқи;

6) қишлоқ ҳўжалик ҳуқуқи, ер, сув, ўрмон ва кон ҳуқуқи;

7) жиноий ҳуқуқ ва криминология; ахлоқ-тузатиш-меҳнат ҳуқуқи;

8) жиноят иш жараёни ва криминалистика;

9) халқаро ҳуқуқ;

10) суд тузилиши, прокурор назорати, адвокатурага бўлинади..

Албатта, булардан бошқача таснифлар ҳам мавжуд. Булар жадал ўзгариб борувчи ҳаёт ҳодисалари ёки бўлмаса муаллифлар субъектив тасаввурлари натижасидир. Чунончи, уларнинг баъзилари тарихий-юридик туркумга Рим ва мусулмон Ислом ҳуқуқларини киритишса, ҳўжалик ҳуқуқий (ҳўжалик ҳуқуқи, ер ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи) туркумини фуқаролик-ҳуқуқий туркум (фуқаролик ҳуқуқи, оила ҳуқуқи ва ҳ.к.)дан ажратишиади.

Бизнинг назаримизда, мазкур муаммо бўйича барча нуқтаи-назарларни келтириб ўтириш ва айниқса, улардан бирортасига устуворлик бериш зарурати йўқ. Бунинг имкони ҳам йўқ.

Ҳар қандай янги андоза ва тузилмалар ҳозирги замон ҳаётининг тез ўзгариб борувчи ҳолатини бирдек ифодалаб беролмайди. Фанда янги йўналишларнинг пайдо бўлиши, фан-техника тараққиёти фазовий, атом, компьютер каби ҳуқуқнинг бўлиmlари пайдо бўлишини тақозо этди. Сиёсий ҳаётдаги янги воқеликлар, бозор муносабатларининг ривож топиши ҳуқуқшуносларни ти-

жорағ, солик, биржа ва бошқа ҳуқуқларини яратиш (ёки улар устида ишлаш)га рағбат үйфотди.

Маълумки, соҳавий ёки маҳсус юридик фанлар кўпинча давлат ёки ҳуқуқий ҳаётнинг бирон тармоғи, йўнилиши ёхуд жиҳатини тадқиқ этиш билан шуғулланади. **Давлат ва ҳуқуқ назарияси улардан фарқли Ўлароқ, давлат ва ҳуқуқ ривожланишининг умумий, лекин ўзига хос ҳусусиятларини ўрганади.**

Шу тарзда давлат ва ҳуқуқ назариясини ўзига хос бир ҳовуз деб тасаввур этсак, айрим юридик фанлар унинг тагига “шўнгиши” ва яна юзага “сузиб чиқиши” мумкин. Фикримизни мисоллар ёрдамида тушунтиришга ҳаракат қиласиз. Шўро даврида давлат ва ҳуқуқнинг назарияси умумий қонуниятларини билишнинг барча жиҳатлари (фалсафий, сиёсий ҳамда социологик жиҳатлари) ягона бир фанга - Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанига тикиштирилганди. Бироқ, кейинги пайтларда етарли диражада асосга эга бўлган таклифлар, талаблар, мулоҳазалар пайдо бўлмоқда. Улар, жумладан, Давлат ва ҳуқуқ назариясидан сиёсий фанлар, Ҳуқуқ фалсафаси, Ҳуқуқ социологияси, Ҳуқуқ этикаси, Ҳуқуқ энциклопедиясини, ҳуқуқий мағкурани ажратиб чиқаришдан иборат.

Бироқ, бу юридик фанлар тизимидағи билимларнинг мустақил илмий тармоғи сифатида Давлат ва ҳуқуқ умумий назариясининг аҳамиятини бирон-бир даражада камситмайди. Ҳолбуки, ҳаётимизда давлат-ҳуқуқ қонуниятлари объектив суратда амал қиласиди. Уларни билмай туриб, соҳавий ёхуд маҳсус юридик фанлар ўрганадиган ҳодиса ва жараёнлар ва нарсаларни ўзлаштириш мумкин бўлмай қолади.

Чиндан ҳам юридик фанлар ҳуқуқнинг моҳияти, мазмуни ва шаклини, ҳуқуқ соҳалари ва тартиботларини, ҳуқуқ тизими ва таснифи, ҳуқуқий меъёрлари ва ҳуқуқий муносабатларни илмий идрок этмай туриб, фақат ижтимоий қимматга эга бўлган натижаларгагина таяниб, қандай қилиб самарали ривожланиши мумкин? Хатти-ҳаракатларнинг қонунийлигини, ҳуқуқбузарлик ва юридик жавобгарлик, қонунийликнинг умумий масалаларини, яъни ҳуқуқ умумий назарияси **шуғулланадиган**

масалаларни билмасдан жиноятчиликка қарши, айниқса, унинг мураккаб ва уюшган шакллариға қарши самарали кураш олиб бориш мумкин эмас.

Ёки бошқа бир мисолни олайлик. Ҳозир ҳаммамиз мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлатни барпо этиш зарурияти ҳақида гапиряпмиз. Ҳалқимиз мазкур масалага онгли равишда тушуниб ёндашмоқда. Лекин шундай саволга жавоб беринга: давлатнинг моҳияти, мазмуни, шакллари, унинг ижтимоий роли ва вазифаси тұғрисидаги фундаментал тушунчаларсиз ушбу катта аҳамиятга молик, долзарб вазифани ҳал этиш мумкинми?!

Демәк, Давлат ва ҳуқуқнинг умумий назарияси ўзининг маҳсус ва соҳавий юридик фанларга бўлган муносабатида умумлаштирувчи, раҳбарий, йўналтирувчи, методологик аҳамиятга молик фан бўлиб, у соҳавий ва маҳсус юридик фанларнинг назарий асосларига оид муаммоларни ишлаб чиқиш учун зарур.

“Аммо бир иштиҳобдан огоҳлантириб қўйиш даркор, - деб ҳисоблади А.Б.Венгеров. - Худди Натурфилософия (табиат фалсафаси) аниқ табиий илмий билим ўрнини босолмай, у ёки бу фан соҳалари олдидаги конкрет вазифаларни ечишни уddyalай олмасдан ўз тарафдорларини метафизиканинг боши берк кўчасига олиб бориб қўйгандек Ҳуқуқ назарияси ҳам ҳуқуқий билимнинг маҳсус соҳаларига хос муаммоларни ечишга уринмаслиги керак, бунинг уddyасидан ҳам чиқолмайди. Бу вазифа ўз маҳсус назариясига эга бўлган соҳавий фаннинг фаолият доирасига киради”.

Ҳақиқатан ҳам, процессуал фанлар далиллар назариясини ривожлантиради, унинг асосий қоидаларидан айримларини ҳуқуқ назарияси ҳам ўрганади. Фуқаролик ҳуқуқи фани, жумладан, мажбурият ҳуқуқи, интеллектуал мулк, юридик шахс, мулкий жавобгарлик назариясини ишлаб чиқади. Бироқ, умумназарий қоидалардан фойдаланилмаганда, мазкур илмий билимлар жүн позитивизм, у ёки бу қонун ҳужжатлари ва улар айрим моддаларининг оддий баёнига айланиб қолган

бўларди. Шунга қарамай, умуман олганда, ҳуқуқ умумий назариясининг тармоқ фанлари билан ҳамкорликдаги фаолияти ўзаро фойдали, объектив бўлиб, ҳозирги замон ҳуқуқ назариясига хосдир.

Демак, Давлат ва ҳуқуқ умумий назарияси маҳсус ва соҳавий фанларга нисбатан дастурий, йўналтирувчи, методологик аҳамиятга эга бўлган умумлаштирувчи фан сифатида майдонга чиқади. У соҳавий ва маҳсус юридик фанлар шуғулланувчи маҳсус, тор доирадаги муаммоларни ишлаб чиқиш учун ҳам керак. Боз устига Давлат ва ҳуқуқ умумий назарияси соҳавий билимлар тайёрлаган хulosаларни тадқиқ қиласди ва тартибга солади, улардан ўз илмий ғояларини шакллантиришда фойдаланади. Шу билан бирга бу унинг хulosалари ихтисослашган ёки соҳавий юридик фанлари хulosаларининг оддий йифиндиси ёхуд мажмуидан иборат, деган маънони англатмайди. Бу ерда ҳамма нарса биз ўйлагандан кўра анча мураккаброқдир.

Қадимдан маълумки, ҳар қандай фаннинг назария савияси қанчалик юқори, илмий замини мустаҳкам бўлса, унинг илмий методологик аҳамияти ҳам шунчалик юксак бўлади. Давлат ва ҳуқуқ умумий назарияси ҳақида гап кетганда, бу фикр ўн чандон, юз чандон кўпроқ зарур ва муҳимроқдир. Биринчи навбатда бу Давлат-ҳуқуқ назарияси амалиёт билан нафақат тармоқ ёки ихтисослашган фанлар орқалигина эмас, балки бевосита боғлиқ эканлиги билан ҳам изоҳланади.

Агар яна соҳавий фанлар ўз тадқиқотларида фақат ҳозирги замон давлат амалиётига, амалдаги ҳуқуққа урғу бериш айни пайтда эса, Давлат ва ҳуқуқ умумий назарияси илмий текширишларида макон ва замонда чекланмаганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, уларнинг ўзаро бир-бирларини бойитиши равshan бўлиб қолади ҳамда давлат-ҳуқуқий воқелиги кўлами янада тўғрироқ ва яхлитроқ бўлади.

6. Давлат ва хуқуқ назариясининг функцияси

Давлат ва хуқуқ назариясининг ривожи фақат унинг олдида турган вазифалар билан белгиланмай, балки у бажарадиган функциялар билан ҳам боғлиқдир. Давлат ва хуқуқ назарияси функциялари тўғрисидаги масала моҳияттан юридик фан, жилла бўлмаса, унинг назарий қисми жамият учун, хуқуқий маданиятни шакллантириш учун давлатчиликнинг хуқуқий асосларини мустаҳкамлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини барқарорлаштириш учун нималар қилаётгани ҳақидаги масала ҳамdir. Чунончи, эвристик функция фан тараққиёти билан боғлиқ. Эвристика (“эуриско” юонча “топаман”) – ҳақиқатни топиш, аниқлаш санъати. Давлат ва хуқуқ назарияси шундай мантиқий усул ва услубий қоидалар тизимига эгаки, улар фақат давлат ва хуқуқни ривожлантиришдаги янги қонуниятларни билибгина қолмай, бу қонуният уларни кашф этиш имконини ҳам беради. Бу эса, ислоҳотлар ва ижтимоий ўзгаришлар босқичининг мураккаб вақтларида жуда муҳимдир.

Давлат ва хуқуқ назарияси соҳавий ва ихтисослашган юридик фанлар учун фундаментал фан сифатида методология хизматини ўтайди, яъни уларга нисбатан методологик функцияни бажаради. Давлат ва хуқуқ умумий назарияси тушунчаси ва концепциялари соҳавий ва маҳсус фанларнинг асоси бўлиб майдонга чиқади.

Давлат ва хуқуқ назарияси давлат-хуқуқ ҳодисаларини ўрганиш билангина чекланмай, хуқуқ, хуқуқий ва давлат тармоқларини қайта қуриш тамойилларини ҳам ишлаб чиқади. Давлатнинг ўзи сиёсий кураш маркази сифатида майдонга чиқади, шунинг учун Давлат ва хуқуқ назариясининг яна бир муҳим функцияси – **сиёсий функциядир. Сиёсат (грекча “политика” - давлатни бошқариш санъати)** давлат ҳокимиятини амалга ошириш ва сақлаб қолишга йўналтирилган ижтимоий фаолиятни, мамлакат ичкарисидаги ва хорижий давлатлар билан муносабатлардаги давлат фаолиятининг муайян йўналиши ва тарзини ҳам

англатади. Мамлакат сиёсий йўли ҳуқуқшунослик фаолиятида ҳам, амалдаги қонунчиликда ҳам ўз ифодасини топади.

Сиёсий функция билан мустаҳкам алоқада бўлган **мафкуравий функция** ҳам мавжуд. **Мафкура** (грекча “идея” - “тушунча”, “тасаввур”) ва фаннинг мафкуравий функцияси сиёсатнинг дунёқараш билан боғлиқ жиҳатини акс эттиради. Бу ерда ҳам олдиндан огоҳлантириб шуни айтиш жоизки, мафкуравий функцияга чидашга тўғри келадиган ёвузлик сифатида қараш керак эмас. Уни ҳукмрон партия у ёки бу сиёсий йўлини оқлаш мажбурияти сифатида, назарий “асосчилари” гапларидан иқтибослар келтириш, фаннинг энг сўнгги ҳақиқатни айтиши, айниқса, бошқа фан соҳалари вакилларига “ургатиб қўйиш” ҳуқуқи даъвогари сифатида тасаввур этиш керакмас. Албатта, яқин ўтмишда шундай бўлганди. Бироқ, биз бундай қолипларни четга суриб қўйишимиз зарур.

Хозирги замон мафкураси ва унинг мамлакатимиз ва халқимиз тақдиридаги аҳамиятига келсак, бу ҳақда Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов шундай дейди: **“Олдимиизда турган энг муҳим масала, бу - миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва ҳаётимиизда татбиқ этишдир.**

Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, дилига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабртоқат, адолат, маърифат туйғуларини онгимизга сингдириши лозим”¹.

Онгли тарзда тушуниладиган ва қабул қилинадиган мафкуравий функция, ҳуқуқ, давлат мамлакат иқтисодий-ижтимоий ҳаётида, маданият соҳасида, ижтимоий онг соҳасида салмоқли роль ўйнашини эътироф этишдан иборатdir.

Давлат ва ҳуқуқ назариясининг ташкилотчилик ёки амалий ташкилотчилик функцияси ҳар қандай йўна-

¹ **Каримов И.А.** Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, Т., “Ўзбекистон” 203-бет.

лишда фаолият юритувчи юристнинг ўзи қатнашган у ёки бу назарий-маърифий моделларни ҳақиқатда амалга оширишдан манфаатдорлиги билан боғлиқ. Ташкилотчилик (организаторская) юончадан таржимада “органон” “курол”, “восита” маъносини англатади. Бинобарин, давлат ва ҳуқуқ назариясига яна давлат ва ҳуқуқий ҳаётнинг турли жараёнлари ва ҳодисаларини ислоҳ қилиш воситаси сифатида ҳам қарааш мумкин.

Умумий назариянинг амалий-ташкилотчилик томони турли халқлар, давлатлар дуч келаётган энг мураккаб муаммолар ечимларини излаб топишда намоён бўлиши керак ва шундай бўлмоқда. Бу, айниқса, собиқ Иттифоқ республикалари халқлари учун долзарбдир.

Кишиларда, давлат ва ҳуқуқ назарияси бир лаҳзалик ўткинчи муаммолар билан шуғулланар эканда, деган нотўғри фикр туғилиши ҳам мумкин. Лекин бундай фикрга қўшилиб бўлмайди, чунки унинг яна ҳам муҳим вазифаси - муаммоларнинг пайдо бўлишини айтиб беришдан иборат. Бу вазифани давлат ва ҳуқуқ назариясининг прогноз - башорат қилиш функцияси бажаради. “Прогнозис” юончадан таржимада “олдиндан айтиб бериш”, муайян маълумотлар асосида “олдиндан кўра билиш”, деган маъноларни билдиради.

Давлат ва ҳуқуқ назариясида давлат-ҳуқуқий ривожланишининг кашф қилинган қонуниятлари назарияси, унинг томонидан исботланган фактлар, тўпланган статистика маълумотлари олдиндан башорат қилишга асос бўлади. Юридик фандаги ишлар ахволи учун масъулият шу назария “зиммасида”дир. Бундан ташқари, у нафақат юридик, ижтимоий, балки тиббиёт ва техника фанларини интеграциялаш вазифасини ҳам бажариши керак. Унинг томонидан қилинган башоратларнинг тўғри бўлиши кўп жиҳатдан давлат-ҳуқуқ муҳитини бир-бутун яхлитликда кўра билиш қобилиятидан, шу мақсадда барча фанлар берган маълумотлардан фойдалана олишга боғлиқ.

Дикқатингизни яна бир нарсага қаратмоқчимиз: юқорида гап кетган барча функциялар ҳақиқатан ҳам жуда муҳимдир, бироқ, бунда давлат ва ҳуқуқ тўғриси-

даги фан назарий фаннинг муваффақиятли ривожи, албатта барча вазифаларнинг ўзаро мустаҳкам боғлиқлиги муштарақлигини тақозо этади. Шунга кўра, прогнозлар фақат амалиётга асосланиши мумкин, амалиёт эса, барча функцияларнинг амалга оширилиши билан таъминланади.

Айтилганлар Давлат ва ҳуқуқ назариясининг келажаги порлоқ, деган холосага келиш имконини беради. Зеро, унинг аҳамияти муттасил ортиб боради. У босиб ўтган йўлнинг ўзи ҳам тахсинга лойик. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг шаклланиши ва ривож топишига унинг муаммолари устида турли мамлакатларда иш олиб борган кўплаб атоқли олимлар катта ҳисса қўшишган. Булар - Хитой легистлари-ю Мону қонунларининг номаълум тузувчилари, ҳар биримизга маълум Юнонистоннинг машхур мутафаккирлари-ю, қадимги Римнинг сиёсий нотиклари, ўрта аср Уйғониш даври назариётчилари давлат ҳақида, ҳуқуқ тўғрисида ҳозирги замон қарашларининг асосчилари, Янги замон ва буржуа инқилоблари оралиғи сиёсатчилари, немис классик файласуфлари, француз маърифатпарварлари-ю итальян сиёсатчилариdir.

Ислом юридик тафаккурининг ҳам ҳиссаси салмоқли.

Россиянинг Октябрь инқилобигача бўлган юридик фани ҳам муайян ҳисса қўшган. Шўро даври давлат ва ҳуқуқ назариётчилари ишлари ҳозиргача ҳар ҳолда ўз аҳамиятини саклаб келмоқда.

Бундан ташқари, республикамида юридик фаннинг мазкур йўналиши ривожида бошдан кечирилаётган босқич ҳукуқшунослик ва давлатшуносликнинг бир қатор фанлари тараққиётида ғоят самарали бўлиши мумкин.

Давлат ва ҳуқуқ умумий назариясини ишлаб чиқишига республикамиз Президенти Ислом Каримов мислсиз ҳисса қўшди. Унинг кўплаб асаллари шу йўналишда иш олиб бораётганларга методология хизматини, илмий-амалий қўлланма вазифасини ўташи мумкин.

Айтиш керакки, юридик фанлар бизнинг республикамида ҳамиша ривожланишда бўлган. Бироқ -

тоталитар тузум даврида күп мавзулар тақиқланған ёки ёпік әди. Чунончы, Ислом ҳуқуқшунослиги билан шуғулланишга қарийб имкон бўлмаган. Ваҳоланки, бизнинг минтақамиз учун, бутун жаҳон ҳамжамияти учун ҳам унинг аҳамияти бекиёсдир. Бу улкан ва жиддий масала бўлиб, алоҳида сұхбатга мавзу бўлишга лойиқ.

7. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг ўкув фани сифатидаги тузилиши

Анъанага кўра Давлат ва ҳуқуқ назариясига ушбу ўкув фанининг умумий тавсифи масалалари (предмет ва метод, ижтимоий ва юридик фанлар тизимида ўрни), давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши ва даврийлаштирилиши билан боғлиқ масалалар (давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши, ҳуқуқ ва давлат тушунчаси, моҳияти, типологияси, таснифи) киради.

Ҳуқуқнинг умумий назариясига оид масалалар ғоят кенг қамровли (ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни нормативлар орқали бошқариш тизимида; ҳуқуқ тамойиллари, шакллари, манбалари, унинг ижтимоий қадриятлар эканлиги; ҳуқуқ ва ахлоқийлик, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият; юристнинг профессионал ҳуқуқий онги; ҳуқуқ нормалари тушунчаси, белгилари, таркиби ва турлари; ҳуқуқий ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар - тушунчаси, тамойиллари, тузилиши турлари; ҳуқуқ тизими ва қонунчилик тизими; ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси, таркиби, турлари; ҳуқуқий ижодкорлик, ҳуқуқни тадбиқ этиш, ҳуқуқий тизимлар). Сиёсий тузум тушунчаси, давлат ҳокимияти, бошқарув, давлат аппарати, шунингдек, давлат шакллари (бошқарув шакли, давлат тузилиши шакллари, давлат режими), унинг функциялари ва механизмлари тавсифи давлат ва ҳуқуқ умумий назарияси масалаларини ташкил этади. Масалаларнинг мустақил гуруҳига ҳуқуқ-тартибот муаммолари (ҳуқуқий хулқ-атвор, ҳуқуқбузарлик тушунчаси, белгилари, турлари, юридик масъулият тушунчаси, белгилари, турлари, қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот; хавфсизлик, ҳуқуқий давлат) киради.

8. Инсонпарварлик ва умумтараққийпарварлик қарашлар – давлат ва ҳуқуқ назарияси асослари сифатида

Хозирги замон босқичида инсонпарварлик, умумтараққийпарварлик қарашлари давлат ва ҳуқуқнинг дунёқараш, фалсафий асослари ҳисобланади. Фақат улар оддий баёнотлардангина иборат бўлиб қолмай, инсонлар ҳаётида фаол, ижобий кучга айланиши шарт. Бунга эришиш осон эмас. Бунинг учун:

Биринчидан, инсонпарварлик тафаккури шиорлар, чақириқлар, яхши истаклардан иборат бўлмай, балки аниқ, умуммаҳамиятга сазовор тамойиллар ва институтларда ўз тадбиқини топиши керак. Уруш ва инқиlobлар, тоталитаризм даҳшатларини бошидан кечирган замонамиз инсонлари учун табиий ҳуқуқлар категориялари ва уларнинг ўзаги бўлмиш инсоннинг туфма ажралмас ҳуқуқлари - унинг шаъни ва қадр-қиммати алоҳида аҳамиятли ва қимматли.

Иккинчидан, “инсонпарварлик ...етарли даражада чуқур фалсафий заминга эга бўлиши, жамиятнинг яшаши ва ривож топишини, унинг босқичлари, фазаларини белгилаб берувчи асосий ижтимоий кучлар моҳияти тушунчаси билан боғлиқ бўлиши зарур”¹.

Учинчидан, инсонпарварлик асослари ҳуқуқ мөҳиятининг ўзида акс этиши жуда муҳимдир. Зоро, гап қофозга битилган ҳуқуқларнинг ўзларининг кўп қиррали маънавий-ахлоқий мазмунларига бўлган мураккаб зиддиятлар нисбатлари ҳақида кетмоқда. Ўз навбатида бу нисбатлар у ёки бу давр ёхуд у ёки бу мамлакат шароитларига боғлиқдир.

Инсонпарвалик дунёдаги барча халқлар, миллатларга хос бўлган умумий хислат ва фазилатлардан ҳисобланади. Бу умуминсоний қадрият энг қадимий туркий халқлардан саналган ўзбекларга ҳам тўла тааллуқлидир. Республикамиз Президентининг “Ўзбекис-

¹ Алексеев С.С. Теория права. - М.: Издательство “Бек”. 1993, 23-бет.

тоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” асарида бу ҳақда ажойиб фикрлар баён этилган: “Инсонпарварлик – бу ўзбек халқи миллий руҳиятининг ажралмас фазилатидир. Шафқатсизлик ва зўравонлик унинг табиатига ётдир. Бизнинг халқимиз ўзининг воқеаларга бой кўп минг йиллик тарихи давомида кўп нарсаларни бошидан кечирди – маданият, илм-фан, ўз давлатчилиги ютуқлари нашидасини сурди, ўзаро низолар, бегоналар асорати азобини тортди, энг яхши ўғил-қизларидан жудо бўлди. Лекин тарихнинг ўйини ҳам, омонсиз жанг жадаллар ҳам, табиий оғатлар ва очлик ҳам халқимизнинг инсонийлик табиатига доғ тушиrolмади. Ўзбек оиласида бугунги кунда яхшилик ва ёруғлик, болаларга меҳр, катталарга ҳурмат, яқинларга ва бошқаларнинг қайғусига ҳамдардлик мужассамлашгандир”¹.

Дастлаб, жамият нимадан иборат ва уни “бошқараётган” кучларга алоқадор бир нечта энг умумий қоидаларни кўриб чиқайлик. С.С.Алексеевнинг таъкидлашича, “Кишилик жамияти шафқатсиз ва чорасиз табиат тобелигидан ажралиб чиқсан ҳамда ўз-ўзини қўллай оладиган, энтропия² га қарши тура оладиган онгли мавжудотларнинг ўз-ўзидан ривожланувчи тизимидан иборат. Жамият тизимлар сифатида ўз-ўзини ривожлантириш учун заминга эга бўлиши **инсоният цивилизациясининг** бошлангич нуқтаси бўлди”³.

Цивилизация шароитларида жамиятнинг бош хусусияти **озодлик** бўлиб, у аста-секин юзага келадиган сермаъно, зиддиятли, ҳам ижобий, ҳам салбий хислатларга эга бўлган ҳодисадир. “Озодликнинг ижобий томони, – деб таъкидлайди у яна, – ақл-идрок асосида ривожланишнинг мислсиз ва некбин имкониятларидан иборат, – моҳиятан у олий мақсадлар, орзу-умидлар, ҳаёт завқларининг пайдо бўлиши билан боғлиқ коинотдаги янги даврни билдиради”.

¹ Каримов И.А.. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 77-бет.

² Энтропия – тизимнинг ички тартибсизлиги даражаси.

³ Алексеев С.С. Теория права. – М.: Издательство “Бек”, 1995, 24-бет.

Салбий томони - бу жамиятнинг тобора кучайиб бораётган табиатдан узилиш хавфидир (бунда яқин ўтмишда кенг тарқалган “биз табиатдан инъом-эҳсон кутиб ўтиrolмаймиз, ундан ундириб оламиз”, деган шиорни эслайлик). Бу эса, жиддий фалокатларга, ҳатто инсониятнинг оммавий ҳалокатига олиб келиши мумкин.

Цивилизация шароитларида жамиятни “бошқарувчи”, унинг ўз-ўзини ривожлантирувчи кучларига келсак, улар - **ҳокимият, мулк, ғоядир**.

Ҳокимият - одамларни бўйсундириш ва улар устидан хукмронлик қилиш муносабатларидир. Бироқ, унинг бўлиши объектив заруриятдир, шунинг учун ҳам кўпинча ижобий характерга эга бўлади. Чунки, жамиятни барқарорлаштириш, унинг ташкилий уюшқоқлилигини таъминлашга хизмат қиласди. Шу муносабат билан Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида ҳокимият тўғрисида айтган гапларни эслайлик. У: “Эски, қотиб қолган тизим билан янги тизим ўртасидаги кураш кескин тус олган ҳозирги ўтиш даврида ижтимоий-иктисодий ислоҳотларни муваффақиятли амалга ошириш учун кучли ижроия ҳокимияти зарур. Буни ҳаётнинг ўзи ҳар қадамда тақозо этмоқда”¹, деб уқдиради.

Айни пайтда, ҳокимият салбий хусусиятларни ҳам ўзида мужассамлаштириши мумкин. Зеро, унинг табиатида ўз-ўзини ўстириб бориш, қатъий марказлаша бориш ва ҳатто зўравонликка интилиш майллари бўлади. Шўро тоталитар тузуми бошқарган йиллар бунинг ёрқин далили бўлиб хизмат қиласди. Ўша тузум даврида ҳокимият фақат партия-давлат раҳбарияти манфаатларига, Марказ манфаатларига хизмат қилганди. Буни “бир неча ўн йиллар мобайнида иқтисодиёти Марказдан бошқариладиган ягона ҳалқ хўжалиги мажмуининг таркибий қисми” бўлиб келган. Буни Ўзбекистон мисолида яққол кузатиш мумкин. “Марказ қабул қиласиган кўпгина қарорлар Ўзбекистоннинг манфаатларидан йироқ

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқалласдир. З-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 11-бет.

эди. Хуллас, чор империяси давридагидек, республика арzon хомашё ва стратегик минерал ресурслар етказиб берувчи, тайёр маҳсулот сотиладиган қулай бозорга айланиб қолаверди, яъни республика хомашё базаси бўлиб келди¹.

Қарийб бир ярим аср давом этган оғир мустамлакачилик шароитида Ўзбекистон сиёсий, ҳарбий, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий қашшоқлик ва қарамлиknинг барча шаклларини ўз бошидан кечирди. Мустамлакачи маъмурлар ўлкамизнинг саноат ишлаб чиқариши ривожланишига атайин йўл бермади, техника ва технологиянинг, илм-фан, маданият, маънавият ва маърифатнинг ўсишига тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатди, ҳалқимизнинг пешона тери, ақл-идрок ва тафаккури билан етиштирган моддий ва маънавий бойликларини зўравонлик йўли талон-тарож қилди.

Ислом Каримов Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигидан олдинги оғир қисматини Олий Мажлиснинг ўн тўртинчи сессиясидаги маъruzасида зўр ачиниш билан ушбу сўзлар орқали баён этди: “Мамлакатимиздан катта миқдордаги – етиштирилган пахта ҳосилининг аксарият ҳажми – моддий бойлик сувтекинга ташиб кетилар эди. Олтин, қимматбаҳо ва рангли металлар, стратегик аҳамиятга эга материаллар, жаҳон бозорида ўта харидоргир бўлган бошқа қимматбаҳо маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотишдан келадиган фойда Ўзбекистон хазинасига тушмас эди.

Бундай вазият республикада ўткир ижтимоий, экологик муаммолар ҳал этилмаётган, нуфуси жадал суратда ўсиб бораётган, аҳоли турмуш даражаси жиҳатидан собиқ СССРда энг охирги ўринлардан бирида турган пайтда рўй бераётгани айниқса ачинарли эди².

Мулк - бу нарсаларга бўлган муносабат, нарсалар устидан ҳукмронликдир. Бироқ, мулк хусусий бўлгандагина жамият учун биринчи даражали аҳамият касб

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миляй истиқол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 282-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., “Ўзбекистон”, 1999, 4-5-бетлар.

этади. Афсуски, республикамиз 75 йил мобайнида тан-
ҳо давлат мулкчилиги шароитида яшаб келди. Ваҳо-
ланки, бу халқимизнинг асрий анъаналари ва ментали-
тетига мутлақо зид эди. Президентимиз таъкидлаганидек:
биз шарқ одамларимиз. Ҳусусий мулк, шахсий мулк
одамларда қизиқиш, рағбат уйғотишини яхши биламиз.
Мулк эгалари бўлса, меҳнат унумдорлиги юз марта,
минг марта ошади.

Бироқ мулк ҳам ҳокимият сингари салбий хислат-
лардан ҳоли эмас. Муайян вазиятларда у одамлар
устидан ҳукмини ўтказади, кишиларни бир-бирларидан
бегоналаштиради. Ахлоқ, қонунларнинг топталишига,
жиноятларга олиб келади.

Нихоят, ғоялар. Уларни С.С.Алексеев жуда яхши
таърифлаган: “ғоялар деганда, энг юксак ва аҳамиятга
молик бутун коинот олами, ақл-идрок... учун характерли
ҳодисалар маҳсули тушунилади. Ғоялар ақл-идрок ва
ишонч-эътиқоднинг табиат ва нарсалар оламига ёриб
киришини ифодалайди. Бу қаттиқ, ваҳший қонуниятлар
ва кўр-кўёна тасодифлар салтанатидаги ёрқин нурдир.
Ғоялар фан мазмунини ташкил этади, кутилмаган янги-
ликлар... дунёқараашларнинг тарқатувчилари бўладилар.
Лекин муайян тарихий шарт-шароитларда ғоялар
мафкура — ҳокимият билан боғлиқ буйруқ оҳангидаги
қараашлар тўпламига айланади.

Ғоялар, ҳокимият ва мулк сингари жамият ҳаёти-
да бирдек бўлмаган зиддиятли аҳамиятга эга”¹.

Жамиятда фикрлар хилма-хиллиги бўлмаган, бир
мафкура ҳукм сурадиган ҳоллар айниқса хавфлидир.
Масалан, собиқ Иттифоқда марксча-ленинча мафкура
ҳукмронлиги худди шундай бўлганди. “Ягона мафкура
ҳукмрон бўлган жойда тенглик ва адолат бўлмайди. Биз
буни ўтмишдаги аччиқ тажрибамиздан жуда яхши
биламиз”², деганида Президентимиз Ислом Каримов минг
бора ҳақ. Бизнинг мамлакатимизда мазкур қоида

¹ Алексеев С.С. Теория права. – М.: Издательство “Бек”, 1995, 26-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат,
сиёсат, мафкура. 1-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 16-бет.

қонуний мустаҳкамлаб қўйилган - Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддасида шундай дейилган: “Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилмадиллиги асосида ривожланади.

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас”¹.

Бирок, умумахлоқий тамойиллар, диний вахийлар ва фатволар, табиий ҳуқуқшунослик, инсоннинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликлари тушунчаларига чукур сингиб кетган инсонпарварлик руҳи билан суғорилган юксак ғоялар - инсон ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Ғояларсиз, мафкурасиз инсон ижтимоий ҳаётининг мавжуд бўлиши мумкин эмас. Худди шунинг учун ҳам Ислом Каримов: **“Олдимиизда турган энг муҳим масала, бу – миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва ҳаётимиизда татбиқ этишdir.**

Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, дилига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабртоқат, адолат, маърифат туйғуларини онгимизга сингидириши лозим”², - деб ҳисоблади.

Давлат ва ҳуқуқ назариясининг янги концепцияси ҳақида гапирилганда, шубҳасиз, **жамият тараққиёти асосий фазаларини** аниқлашга бўлган янгича ёндашувга албатта эътиборни қаратиш жоиз. Марксизм жамият ривожини формациялар — мулк шаклига қараб фарқланадиган жамоат тузилмаларига қараб белгилайди. Бундай формациялар бешта бўлиб, улар ибтидоий жамоа тузуми, қулдорлик жамияти, феодализм, капитализм, социализм (коммунизм)дан иборат, деган фикр мавжуд эди.

Мулк ҳақиқатан ҳам жамият ривожини белгиловчи салмоқли омил бўлишига қарамай, ушбу назария илмий-тавсифий хусусиятга эга, холос. Бирок, жамият ривожи-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., “Адолат”, 1998.

² Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, Т., “Ўзбекистон”, 1996, 203-бет.

нинг асоси, унинг базиси сифатида мазкур назария фақат бир омил — мулкни тан олади. Қолган икки омил — ҳокимият ва ғоя — бу назарияга кўра иккинчи даражали, устқурма вазифасини бажаради. Эндиликда жамият ҳётида, унинг тарихида юқорида кўрсатилган барча омиллар ҳам уларнинг қай бири айни вақтда ҳукмрон сифатида майдонга чиқишига қараб, бирламчи бўлиши мумкинлиги кўпчиликка равшан бўлиб қолди.

Айнан шунинг учун ҳам С.С.Алексеевнинг қўидаги фикрига қўшилмаслик мумкин эмас: "...кишилик жамияти тарихини (албатта Формация кўринишидаги қатъий ҳосилалар сифатида эмас, тўғрироғи, етакчи йўналишлар, умумий конструкция сифатида) аниқ уч давр, уч тарихий саҳифа: ҳокимият даври, мулкчилик даври, инсонпарварлик ғоялари даврига бўлиш мумкин. Анъанавий жамиятлар асоси бўлмиш ҳокимият даври айниқса узоқ чўзилиб, машақкатли, энг турғун давр бўлиб чиқдй"¹.

Агар истиқбол ҳақида галирадиган бўлсак, ғоялар, боз устига инсонправарлик ғоялари ижтимоий ҳаёт асоси бўлиб қолиши мумкин. Ва бу ҳеч ҳам хом хаёл эмас.

Маълумки, жамиятимиз тараққиётининг асосий мақсади фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборат. Ривожимизнинг ушбу босқичи одамларимиз ҳётида эндинина кўзга ташланмоқда. Бир вақтнинг ўзида у ҳам мўътадил ҳокимиятнинг, ҳам капитализмнинг ижобий жиҳатини ўзига сингдириб бормоқда. Албатта, буларнинг ҳаммаси кишилик жамияти моҳиятини, унинг табиати, озодлик сари ҳаракатини ифодаловчи инсонпарварлик ғоялари асосида рўй бермоқда. Ана шу ғоя Ислом Каримовнинг "Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли" китобида чиройли тасвирланган. Унда таъкидланнишича, "Мустақил давлатда, тинчлик ва осойишталиқда, ғоявий чалкашликлар ва "темир парда"дан халос бўлиб, биз умумбашарий қадриятларнинг энг биринчи асоси бўлган халқ инсонправарлиги чашмаларидан қадам-

¹ Алексеев С.С. Теория права. - М., Издательство "Бек", 1995.

бақадам баҳраманд бўлмоқдамиз. Айни шу ҳол тараққиёт йўлидан дадил боришимиз ва бутун Инсоният билан бирлигимизнинг энг мустаҳкам кафолатидир”¹.

9. Ўзбекистон фуқаролик жамияти хуқуқини яратиш йўлида

Республикамизда хуқуқий демократик жамият асослари фаол барпо этилмоқда. Аввалги тоталитар тузум қусурларига кескин барҳам берилмоқда. Кўп-партиявийлик амалда рӯёбга чиқди, танҳо мафкура хукмронлигига чек қўйилди. Республикада умуминсоний қадриятлар, чинакам демократия, инсон хуқуқлари ва эркинликларининг жаҳон эътироф этган қоидалари устуворлиги қарор топмоқда.

Ўзбекистонда ҳокимиятнинг бўлиниш тамойиллари тобора изчил амалга ошириляпти. Республика янги парламенти - Олий Мажлиснинг қонун чиқарувчилик фаолияти ёш мустақил давлатнинг дадил қарор топиши ва ривожини ҳар томонлама юридик таъминлашга йўналтирилган фаолияти билан шуғулланмоқда. Давлат бошқарувининг янги, янада самаралироқ тизими шаклланмоқда. Президентлик бошқаруви шакли бу тизимнинг ўзагидир. Жойларда ҳам бошқарув тизими қайта ташкил этилмоқда - вилоятлар, шаҳарлар, туманларда ҳокимлар институти таъсис этилган. Қонунлар устуворлиги, барча фуқароларнинг суд олдида тенг хуқуқлилигини таъминлашга даъват этилган суд ҳокимияти ислоҳ қилиньяпти.

Демак, ҳозирги вақтда Ўзбекистонда хуқуқий ислоҳотлар республикада демократик ўзгаришларни амалга ошириш - демократия, бозор хўжалигининг хуқуқий асосларини яратиш ва оқибат натижада хуқуқий давлатни барпо этишнинг туб вазифаларини бажаришга қаратилмоқда. Булар, шубҳасиз, хуқуқий ислоҳотларнинг асосий, биринчи даражали масалаларидир.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёsat, мафкура. 1-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 80-бет.

Шу билан бирга, албатта, стратегик мақсадни ҳам кўра билиш керак. Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, “**Биз шунчаки демократик жамият эмас, демократик одил жамият қурмоқчимиз**”. Ўз фикрига аниқлик киритиб, у давом этади: “**Ана шундай давлат ва жамиятни қуриш, ҳақиқий демократик қадрияларни вужудга келтириш - бизнинг бош концепциямиз ва миллий равнақимиз асосидир**”¹.

Айни пайтда фуқаролик жамияти албатта ҳуқуқнинг олий даражадаги ривожини тақозо этади. Ўз навбатида бундан, ҳозирги замон фуқаролик жамияти ҳуқуқий жамият бўлади, деган холоса келиб чиқади. Лекин республикамиздаги катта ҳуқуқий ўзгаришлар, ҳуқуқий ислоҳотлардаги ютуқларни қайд этган ҳолда ҳуқуқий тизимни такомиллаштиришнинг кейинги истиқболларини белгилаш ҳамда унинг устувор йўналишини аниқлаш ҳам муҳимдир.

Ана шу устуворлик ҳуқуқни инсонга “яқинлаштириш”дан иборат бўлиши керак. Қонун даражасига кўтарилиган давлат иродасидан ҳуқуқ инсон иродаси ва манфаатлари устувор бўлган ҳуқуқий тизимга айланмоғи даркор. Президентимиз Ўзбекистон Республикаси янги Конституциясининг муҳим афзалликларидан бири сифатида қўйидагиларни бежиз таъкидламаган: “...унда: “Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ҳамда фуқаролар олдида масъулдирлар”, дейилган, яъни, фуқаролар манфаатининг устунлиги қонуний равишда мустаҳкамланган ва кафолатланган”².

Ҳозирги замон озод, демократик фуқаролик жамияти учун ғоят зарур бўлган ҳуқуқни чинакам маданий тараққиёт намунаси қиёфасига қайтариш йўллари қандай? Бу ерда масаланинг уч жиҳати муҳим аҳамиятга молик.

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том, Т., “Ўзбекистон”, 1996, 10, 12-бетлар.

² Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том, Т., “Ўзбекистон”, 1996, 94-бет.

Биринчи жиҳат – хусусий ҳуқуқни тиклаш, унинг ҳуқуқий тизимда юксак ва муносаб ўрин эгаллашини таъминлаш. Хусусий (ёки фуқаролик) ҳуқуқ шўро тузумида ҳам шаклан, ҳам мазмунан бузилганди: фуқаролик қонунчилиги давлатлаштирилганди. Аслида хусусий ҳуқуқ хусусий шахслар юридик устунлигининг олий даражада ўзига хос ҳуқуқий соҳасидир. Шахсийлаштирилган хусусий мулкисиз бозор ҳўжалиги мавжуд бўлмаганидек, хусусий (фуқаролик) ҳуқуқсиз хусусий мулкнинг ўзи, тадбиркорлик, иқтисодий эркинлик ва умуман эркинликнинг бўлиши мумкин эмас. Шу боисдан ҳам Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг амалга киритилиши муҳим тарихий воқеа бўлганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Иккинчи жиҳат - у умумэтирофга сазовор инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига асосий белгиловчи бўғин аҳамиятини беришдан иборат.

Учинчи жиҳат – жамиятимиз ҳаётида судларнинг ролини ошириш. Парламентимизнинг олтинчи сессиясида бу масала яна кўтарилди. **“Суд ислоҳотини чукурлаштириш, ҳокимиятнинг учинчи, мустақил ва қарам бўлмаган тармоғи сифатида бутун одил судлов тизимини демократлаштириш - ҳуқуқий давлатни мустаҳкамлашнинг яна бир муҳим йўналишидир.** Ижтимоий турмушимизнинг демократик институти тариқасида суднинг аҳамияти жиддий оширилиши зарур”¹, деб ҳисоблади Президентимиз Ислом Каримов.

Ўйлаймизки, давлат ва ҳуқуқ назариясини ривожлантириш сари бундай йўналтирилганлик давлат-ҳуқуқ фани ва амалиёти ривожининг жаҳон тенденцияларига мос келади ва инсоният шу вақтгача тўплаган давлат ва ҳуқуқ назарияси асосий бойликларини тиклаш ҳамда тараққий эттиришга хизмат қиласди. Ал Фаробийнинг ижтимоий-ахлоқий асари, Амир Темур тузуклари, Бурҳониддин Марғинонийнинг “Хидоя”си, Ислом қадриятлари бебаҳо бойликларимиздир. “Агар биз адолатли

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. 5-том. Т., “Ўзбекистон”, 126-127-бет.

давлат, эркин жамият қурмоқчи бўлсак, бу олижаноб мақсадни амалга ошириш йўллари минг йиллик диний ақидалар билан муштарак эканлигини ёдда тутишимиз лозим. Бу муқаддас мақсад йўлида, керак бўлса, жон фидо қилиш зарур деганимизда, айнан адолатли давлат ва диннинг илдизлари муштарак эканлигини унутмайлик”¹.

¹ **Каримов И.А.** Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том, Т., “Ўзбекистон”, 1996, 41-бет.

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ.
ЖАМИЯТ, ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚНИНГ ЎЗАРО
БОҒЛИҚЛИГИ

1. Фуқаролик жамияти тушунчаси. Фоялар ва концепциялар. Жамият ва давлатнинг фарқланиши

Гапни “давлат” ва “жамият” тушунчалари айнан ўхшаш тушунчалар эмаслиги ҳамда уларни бир-биридан албатта фарқлаш кераклигидан бошлаймиз.

Жамият балоғатининг муайян босқичида давлат ундан ажралиб чиқсан. Образли қилиб айтадиган бўлсак, жамият - давлатнинг онаси, давлат эса - унинг фарзанди, ижтимоий тараққиёт маҳсулидир. Шунинг учун ҳам жамият қандай бўлса, давлат ҳам шундай бўлади, деб асосли равишда даъво қилишимиз мумкин. Бундан келиб чиқадики, жамият ўз тараққиёт йўлида муайян босқичларни босиб ўтар экан, давлат ҳам ўзгара боради.

Жамият ва давлат ўртасидаги нисбат қонуниятларини очиш нафақат инсоният босиб ўтган бутун йўлни таҳлил этиш, балки давлатчиликнинг бугунги муаммоларини тушуниш ва ҳатто сиёсий ва давлатнинг шаклу-шамойиллари истиқболини ҳам кўриш имконини беради. Турли мамлакатларнинг ҳозирги жамиятлари ана шу шаклу-шамойилларда ривож топади. Бу эса жуда муҳимдир.

Бунда шуни ёддан чиқармаслик керакки, **жамиятнинг ўзи одамларнинг оддий бирлиги эмас. Бу - мураккаб ижтимоий организм одамларнинг ўзаро алоқалари маҳсули, энг аввало, улар ҳаётининг ишлаб чиқариш, ҳаёт неъматларини ўзаро айирбошлаш ва истеъмол қилиш билан боғлиқ ташкилий тузилишидир. Жамият - оила ришталари, гуруҳий, табақавий, синфий муносабатлар орқали бирлашган одамларнинг мураккаб жўшқин алоқалар тизими.** Ушбу таърифдан келиб чиқадики, бу – энди одамларнинг биологик эмас, балки ижтимоий қонунлар амал

қиладиган бирлигидир. Жамият – табиий, социал қонунларга, хилма-хил ижтимоий-иктисодий, маданий-маънавий муносабатларга асосланадиган муракаб жонли организмидир.

Бундай ёндашув, яъни **жамиятни ижтимоий муносабатлар мажмуи** сифатида таҳлил этиш, биринчидан, унга конкрет тарихий ёндашиш (жамият тараққиёти босқичларини фарқлаш), иккинчидан, ижтимоий ҳаёт асосий соҳаларининг ўзига хос (иктисодий, маънавий) хусусиятларини аниқлаш, ижтимоий муносабатлар субъектлари (шахс, оила, миллат, давлат ва бошқалар)нинг номларини келтириш имконини беради.

Бу ерда “жамият” ва “фуқаролик жамияти” орасига тенглик белгисини қўйиб бўлмаслигини эслатиш ўринли. Иккинчиси, яъни “фуқаролик жамияти” тушунчаси торроқ маънога эга ва биринчисидан анча кейин пайдо бўлган. Ўз вақтида Сен-Симон жамиятнинг бирдек нафрат билан қарайдиган **икки душмани** бор, улар - **анаархия**¹ ва **деспотизм**² дир, деб таъкидлаганди. Фуқаролик жамияти ижтимоий муносабатларнинг шундай етуклик ҳолатидирки, унда юқоридаги ҳар икки бало амалда мустасно қилинади. Фуқаролик жамиятини тушунтиришда етакчи мавқега эга бўлган Гегель томонидан унинг таҳлили икки муҳим тамойилга асосланганди. Унинг фикрича, одамлар фақат ўз манфаатларига таяниб иш кўрадилар ва улар ўртасида шундай ижтимоий муносабатлар вужудга келадики, ҳар бир киши бошқасига боғлиқ бўлади. Бошқача қилиб айтганда, фуқаролик жамияти деганда, Гегель буржуа муносабатларининг иқтисодий тузилмасини тушунарди. Аслида ҳам бу тўғри даъво эди.

Унинг ҳақиқатлигини ҳатто “фуқаролик жамияти” ибораси этимологиясидан ҳам англаса бўлади. Чунончи, немис тилида “фуқаролик жамияти” ибораси (Bürgerliche biecltshaft) икки хил маънони, яъни burger

¹ Анархия - ҳокимиятсизлик.

² Деспотизм - золимлик, зулмкорлик.

(“буржуа”) - ҳам фуқаро маъносини билдиради. Демак, хусусий мулкчиликка асосланган ижтимоий тузилма сифатида майдонга чиқаркан, фуқаролик жамияти, энг аввало, **бозор муносабатлари** тизимини ифода этади. Бунда у рақобат ҳамда маъмурий ҳокимият томонидан бошқарилмайдиган жараёнларни бартараф этиб, ўзига йўл очиши керак бўлади. Бинобарин, инсон фаолиятида ижодкорлик куртакларининг намоён бўлиши ҳақиқатга, шахс эркинлиги ҳақидаги орзулар чинакам воқеликка айлангандагина фуқаролик жамияти мавжуд бўлиши мумкин.

Биз юқорида мазкур тавсифнинг этимологик жиҳатлари хусусида тўхталдик. Албатта, бошқа аломатлар ҳам мавжуд бўлиб, уларни ҳам қараб чиқамиз.

Фуқаролик жамиятининг асосий аломатлари ҳаётнинг ажралмас асосий замини - иқтисодий, сиёсий ва маънавий бирлигига ўз аксини топган.

Таъкидлаш жоизки, классик (ростмана) ҳолатда жамият давлат таъсиридан ҳоли “бўшлиқ”ларни тўлдира бориб, давлатдан ташқари ва ундан бўлак ҳолда юзага келган. Боз устига, у кўп жиҳатдан давлатга қарши тураг, у билан курашиб, ўзини-ўзи ташкил этиш учун зарур маконни қўлга киритар ҳамда ўз ҳаётига давлат аралашишининг чегарасини белгилаб қўйишга интиларди.

Лекин бу, юқорида таъкидлаганимиздек, классик (ростмана) ҳолатга тегишли. Зоро, масалан, тоталитаризмда давлат эгалламаган “бўшлиқ”лар амалда қолмайди – давлат ҳамма жойда ҳамма нарсага аралашади. Шунинг учун ҳам бундай шароитларда фуқаролик жамиятининг ташкил топиши тақдирини давлат белгилайди. Албатта, бу ҳолат ушбу жараённинг кечиши ва оқибат натижасига салбий таъсир этмай қолиши мумкин эмас.

Аввал айтиб ўтилганидек, хусусий мулкчилик фуқаролик жамияти асосини ташкил этади. Агар тоталитаризм шароитида у сақланиб қолган бўлса, фуқаролик жамияти нисбатан енгил ўнгланиши мумкин. Ҳокимият ва мулкчиликнинг бирлиги хос бўлган “социалистик” тоталитаризмидан фуқаролик жамиятига ўтиш анча

мураккаб. Бу ерда хусусий мулк фақат кенг кўламда олиб бориладиган хусусийлаштириш натижасидагина пайдо бўлиши мумкин. Бу эса, давлат ҳокимиятининг тубдан ўзгаришини англатади. Чунки хусусийлаштириш оқибатида мулкнинг бир қисми давлатдан тортиб олинади ва бунинг оқибатида давлат мамлакатдаги бутун мулкнинг ягона ҳўжайини мавқеидан маҳрум бўлади. Давлат янги мулкдорлар билан ҳисоблашишга, таъсир этишнинг куч ишлатиш усулидан ҳукуқий воситаларга ўтишга мажбур бўлади. Бироқ, ҳокимият ҳамма ҳолатларда ва ҳамиша ҳам (айниқса дастлабки пайтларда) буни амалга ошира олмайди ва шунинг учун ҳам ижтимоий жараёнлар устидан назоратни енгиллик билан бой бериш мумкин. Лекин мазкур зиддиятларнинг тўқнашувларини батафсил таҳлил этишга ўтишдан олдин инсоният жамияти турли шаклларининг вужудга келиши илдизларига мурожаат қилиш ўринли, деб ўйлаймиз.

2. Кишилик жамиятининг хилма-хил шакллари.

Ибтидоий жамоа, мулкчилик, синфлар, давлатлар, ҳукуқнинг пайдо бўлишига олиб келган ижтимоий-иктисодий ўзгаришлар

Инсон меҳнат қуроллари ишлаб чиқарувчи мавжудот сифатида қарийб икки миллион йилдан бери мавжуд. Деярли шунча вақт мобайнида яаш шароитларининг ўзгариб бориши одамнинг ўзини ҳам муқаррар равишда ўзгаришига олиб келган - унинг мияси, оёқ-кўллари, қадди-басти, жисмоний тузилиши ўзгариб, такомиллашиб борган. Фақат таҳминан 40 минг йил муқаддамгина, ҳозирги кўринишдаги “гомосапиенс” одами вужудга келиши билан у тана тузилишидаги ўзгаришлардан тўхтади. Унинг ўрнига дастлаб секинаста, кейин эса жадалроқ тарзда жамият ўзгара бошлади. Бу эса, дастлабки давлатлар ва ҳукуқий тизимларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Лекин биринчи давлат тузилмалари таҳминан беш минг йил аввал юзага келган. Бундан келиб чиқадики, ўн минглаб йиллар давомида одамлар давлат нималигини билмай

яшаб келишган. Бу ибтидоий жамоа тузуми қандай бўлган ва у қандай ўзгариб борган?

Ҳозирги одам аждодлари бирлашувининг қадимги шакллари ташқи муҳитдан ҳимояланиш ва биргалашиб овқат топиш зарурати билан боғлиқ эди. Булар **ибтидоий тўдаларни** ташкил этувчи айрим йирик гуруҳлар бўлиши мумкин эди. Бу даврда одамлар энг содда меҳнат куроллари (ишлов берилмаган таёқ, найзалар, тошлар)дан фойдаланишган.

Кўп минг йиллардан кейингина ибтидоий одамлар палеолитик маданият (энг қадимги тош асри)га оид анча такомиллашган куроллар: қўпол ясалган тош найзалар, болталар, кураклар, балиқ овлаш учун суяқ ва тошдан қармоқлар ясаши, шунингдек, олов ёқиши ҳамда энг содда кулбалар қуриши ўрганиб олишганди. Айни пайтда биргалашиб яшашининг барқарорроқ шакллари - **ибтидоий уруғ жамоалари** ҳам пайдо бўла бошлади.

Уруғ жамоалари ибтидоий ишлаб чиқариши ривожлантириш, моддий маданиятни юксалтиришда муҳим роль ўйнади. Албатта, ибтидоий жамоа иқтисодиёти энг жўн қўл меҳнатига асосланиб, дастлаб ҳатто уй ҳайвонлари ёрдамидан фойдаланиши ҳам билмасди. Уруғ жамоаси хўжалиги қўл билан топиш, яъни табиатдан тайёр маҳсулотларни (ов, балиқ тутиш, мева ва резавор меваларни териб олиш)дан иборат эди. Уруғчилик жамиятининг сўнгги босқичларига келибгина дастаки сўқа билан ишлайдиган дехқончилик куртаклари пайдо бўла бошлайди.

Бундай хўжалик биргалиқда энг кўп куч ва меҳнат сарфлаган ҳолда уруғ жамоасининг энг кам эҳтиёжларинигина таъминларди. Ўсмирларни ҳам қўшганда, жамоанинг барча аъзолари умум манфаати йўлида меҳнат қилишлари, ўз уруғлари неъматларини биргалиқда ҳимоялашлари керак эди. Қўлга киритилган маҳсулот - овланган ҳайвон, балиқ, терилган мевалар **жамоанинг умумий мулкини** ташкил этиб, уруғнинг барча аъзолари ўртасида ҳар бир кишининг мавқеи ва хизматларини ҳисобга олган ҳолда тақсимланарди. Одатда хўжаликнинг қўшимча ёки ортиқча маҳсулоти бўлмаган.

Шундай қилиб, уруғ (ёки ибтидоий уруғ жамоаси) одамларнинг қон-қариндошлиқ, биргаликдаги меҳнати, меҳнат қуроллари ва ишлаб чиқариш маҳсулотларига умумий эгалик асосидаги бирлашмасидан иборат эди. Мазкур шароитлар уруғ аъзоларининг ижтимоий тенглиги, манфаатлар бирлиги ва ҳамжиҳатлигини тақозо этарди.

Уруғчилик жамоаси ичида мулкнинг умумийлиги ва ижтимоий бирлик ижтимоий ҳокимият ва бошқарувнинг шунга мос шаклларини келтириб чиқарди.

Бошқарув ишларида уруғнинг барча катта ёшли аъзолари - эркаклар ҳам, аёллар ҳам қатнашган. Бутун жамоага тегишли муҳим масалалар унинг аъзолари умумий йиғилишида ҳал этиларди. Йиғилиш жамоа оқсоқолини, ҳарбий ишлар ва ов йўлбошчиларини сайлар, улар уруғчилик жамоаси кундалик ҳаётини бошқарарди. Фавқулодда муҳим ишларни ҳал қилиш учун оқсоқоллар, бошлиқлар кенгаши чақириларди. Оқсоқоллар ва бошлиқлар ҳокимияти уруғнинг **кекса аъзоларининг мутлақ обрӯси** чуқур хурмат-эътибори, улар тажрибаси ва ақл-заковатига асосланган.

Мажбуrlаш нисбатан кам учрар ва одатда, қилинган айб учун мажбурий вазифалар юкланган. Қабиладан, жамоадан ҳайдаш жазонинг энг оғир шакли ҳисобланарди.

Шу тариқа уруғ ўзининг барча аъзоларини ташқи душманлардан ҳам ҳарбий куч билан, ҳам чуқур илдиз отиб кетган (афсуски, бу бизнинг кунларимизгача сақланиб қолган) қариндош-уруғдоши учун қонли қасос – хун олиш одати билан ҳимоя қилган. Жамоа ҳокимиятининг бу вазифаларининг ҳаммаси алоҳида бошқарув аппаратини тақозо этмасди. Бу вазифалар уруғ аъзоларининг ўzlари томонидан бажариларди. Алоҳида куч ишлатиш ва урушлар олиб бориш аппарати ҳали йўқ эди. Қурол қўтаришга қурби етган ҳамма эркаклар қуролли кучларни ташкил этган.

Буларнинг ҳаммасини ижтимоий ҳокимиятни билмаган ўзига хос **ибтидоий жамоа демократияси рамзи** деб ҳисоблашга асос бўлади. Бу тузумда мулк-

чилик, табақачилик, гурухчилик фарқлари нималигини ҳали билмаган, давлат-сиёсий ташкилоти бу даврда мавжуд бўлган эмас. Урф-одатлар ибтидоий жамоа ҳаётий фаолиятининг қатъий тартибга бўйсунишини таъминларди. Бу урф-одатлар авлоддан-авлодга ўтаверган. Мутлақ тақиқлар (табу), маросимий ҳаракатлар, шунингдек, тақлид намуналари бўлмиш афсоналар урф-одатлар сирасига киради.

Уруғчилик тузуми мавжудлигининг кейинги босқичларида ибтидоий жамоалардан кичик-кичик урфларнинг ажралиб чиқиши ҳоллари рўй бера бошлади. Улар ўртасидаги алоқалар қариндошлиқ (фратрия) ва қабиладошлиқ асосидаги йирикроқ тузилмалар кўринишида сақланиб қолганди.

Қабилавий бирлашмалар ривожи ибтидоий жамоа тузуми емирилишининг бошланиш даврига тўғри келади. Шунга қарамай, қабилалар ва фратриялар яна кўп вақтлар давомида ўзларининг уруғчилик уюшмалари хусусиятларини сақлаб келганди. Одатда, қабила ўз ҳудуди, алоҳида ўз номи, тили ёки шеваси, умумий диний ва майший расм-русумларига эга бўлган.

Қабилада ҳокимиятнинг ташкил этилиши уруғқабила демократиясига асосланган. Қабила кенгаши шу қабила таркибига киравчи уруғлар бошликлари (оксоқоллари)дан иборат эди. Қабиланинг ҳарбий бошлиғи сайланарди.

Қабила органлари уруғлар ва уруғлар фратриялари ўртасидаги алоқаларни қенгайтиришга, бошқа қабилалар билан уруғдошлиқ муносабатларини тартибга солиш ва можароларни бартараф этишга кўмаклашган. Асосий тақсимот, оиласвий-никоҳ ва бошқа муносабатлар уруғ жамоалари органлари ихтиёрида қолаверган. Тараққиёт давомида ҳокимият ва бошқарув вазифалари борган сари қабила органларига аста-секин ўта борди.

Албатта, ижтимоий ишлаб чиқариш ривожи ибтидоий даражада қолиб кетиши мумкин эмасди. 10-12 минг йиллар илгари **ўзлаштирувчи** (ов, балиқ тутиш, мева териш) **хўжаликдан** ишлаб чиқарувчи хўжаликка

- чорвачилик ва ерга ишлов беришга асосланган дәхқончиликка ўтиш бошланди. У кечки неолит (яъни янги тош асри) даврида, инсон металларни эритиб, ундан фойдалана бошлаган бронза асри бўсағаларида рўй берганлиги учун **неолит инқилоби** номини олди. Мехнат қуролларининг аста-секин такомиллашиб бориши ва тўпланган тажрибалар меҳнат унумдорлиги ўсишини шу даражага олиб келдики, натижада анчагина **қўшимча маҳсулот** яратила бошланди. Шу асосда қабилалар ўртасида мунтазам мол алмашишлар юзага келди ҳамда бойликлар жамғарила бошланди. Ортиқча маҳсулот чорвани боқиш ва ерларга ишлов беришга қўшимча ишчи кучлари жалб этиш заруриятини юзага келтирди. Бундай ишчи кучларини ўзаро урушлар етказиб берарди. Урушларда мағлуб бўлган ҳарбий асиirlар қулларга айлантира бошланди ва оқибатда ilk бор жамиятнинг икки катта синфга — хожалар ва қулларга бўлиниши юз берди.

Ҳамма жойда ҳам қулдорлик хўжаликнинг асосига айланган эмас. Жумладан, қадимги Шумерда, Мисрда ва бошқа кўпчилик жамиятларда эркин меҳнат устун турар, мулкий ва ижтимоий тенгсизлик эса, қишлоқ хўжалик ишларини бошқариш ва маҳсулотларни тақсимлаш пайдо бўлиши билан бирга ривож топа борди. Ниҳоят, савдода савдогарлар табақаси (страта) шакллана бошлади. Хунармандчиликнинг тараққиёти эса, хунармандларни, жумладан, шаҳарсозларни вужудга келтирди. Шаҳарлар қад кўтарди, дәхқонлар аҳли шаҳар марказларига боғланиб қолди. Шаҳарларда нафақат хунармандчилик ва савдо аҳли, балки бошқарув, ҳарбий, диний зодагонлар жамланган эди. Шунинг учун ҳам жамиятдаги **тенгсизликнинг энг қадимий қўринишлари қулдорлар ва қулларга бўлинишдан эмас, балки табақалар, қатlamларга ажралишдан** иборат бўлганди.

Шундай қилиб, ишлаб чиқаришга асосланган хўжалик меҳнатнинг ижтимоий тақсимотига, ижтимоий ва шу жумладан, синфий фарқланишга, аҳолининг мулкий табақаланишига, бойлар ва камбағалларга, хожалар ва қулларга, хукуқий teng бўлмаган тоифаларга бўлиниб

кетишига олиб келди. Айрим халқарда ҳақиқатан ҳам қулдорлик асосий тузумга айланди. Лекин ҳамма халқарда эмас. Эрамизнинг биринчи минг йиллигига Европада уруғчилик тузумининг барбод бўлиши феодал муносабатларга олиб келди.

Урушлар ва қабилалар ҳарбий ташкилотлари аҳамиятигининг ўсиб бориши уруғчилик тузумидан давлатга ўтишни тезлаштирган омиллардан бири бўлди. Қабилалар ўртасидаги урушлар босқинчилик мақсадида олиб бора бошлади ҳамда қулларни қўлга тушириш орқали доимий бойиб бориш воситасига айланди.

Шу ўринда уруғчилик-қабилавий ўзини-ўзи бошқаришдан давлат бошқаришига ўтиш юз йиллаб давом этганлиги ва қатор босқичларни босиб ўтганлигини алоҳида таъкидлаш жоиздир. **Ўтиш шаклларидан бири ҳарбий зўравонлик йўли билан бостириш куртаклари намоён бўла бошлаган ҳарбий демократия** эди. Бу ва шунга ўхшаш шакллар жамиятнинг туғилиб келаётган сиёсий ташкилотлари эди. Уларда кескин ижтимоий зиддиятлар кучайиб борарди. Анъанавий уруғ-қабила-чилик ташкилоти эндиликда низо ва ихтилофларни бостиришга қодир бўлмай қолганди. Оқибат-натижада уруғчилик-қабила жамиятидаги ижтимоий ҳокимият ва урғ-одат нормалари тизими инқирозга юз тутиб, астасекин емирила бошлади. Ҳаёт бошқарувнинг бошқа омилларини излашни талаб қиласарди. Давлат ва ҳуқуқ эса шундай омил бўлиб майдонга чиқди.

Давлатнинг ташкил топиш жараёнларига салмоқли таъсир кўрсатган **бошқа омил дин бўлди**. У алоҳида уруғлар ва қабилаларни ягона халқларга бирлаштиришда катта рол ўйнади. Албатта, дин ҳам ўша вақтлардаги ўзига хос хусусиятларга эга эди. Ибтидоий жамоада ҳар бир уруғ ўз маъбудаларига сифинган. Қабилаларни бирлаштириш даврида янги ҳукмдорлар суоласи умумий диний қонун-қоидаларни қарор топтиришга ҳам интилган. Қадимги Ҳиндистонда АРТ-ХАШАСТРА, қадимги Мисрда қуёш ва ОЗИРИС худоси ва бошқалар аҳамият касб этган. Дин қабила ҳукмдор-

ларига ҳокимиятни худо берар, деб уқтирад, унинг мерос қолдирилишини ёқлаб чиқарди.

Шундай қилиб, ишлаб чиқариш кучларининг ривожи, мулкий ва ижтимоий тенгсизлик (шу жумладан синфий фарқланишлар ҳам) ибтидоий жамоа тузумининг инқирози ва уруғ-қабилачилик ҳокимиятининг давлатга айланишида биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган.

Бироқ, давлатнинг пайдо бўлиш сабаблари ва шарт-шароитлари шу омиллар билангина тугамайди. Уруғчилик жамоасининг алоҳида оиласаларга бўлинниб кетиши, аҳолининг ҳудудий жойлашувга ўта бориши, урушларнинг тез-тез содир бўлиб туриши, қабилалар ҳарбий ташкилотларининг кучайиши, дин таъсирини ҳам улар қаторига киритиш лозим.

3. Давлат ва ҳукуқнинг жамиятдаги ўрни ва аҳамияти

Марксча-ленинча назария нуқтаи-назарига кўра жамиятнинг муросасиз зиддиятларга эга бўлган қарама-қарши синфларга бўлинниб кетиши давлатнинг пайдо бўлишига асосий сабаб бўлган. “Давлат, - деб ёзганди Ленин, - муросасиз қарама-қаршиликлар маҳсули ва кўринишидир”. Фақат бундай қарама-қаршиликлар, барқарор ва такрорланувчи характерга эга бўлган жойдагина марксистлар давлатнинг мавжудлигини тан олишга тайёр эдилар. Айнан шу сабабга кўра, шўро тарихчилиги узоқ вақт мобайнида Месоамерика давлатларини тан олмай келдилар ва у ерларда демократиянинг ном-нишони ҳам йўқ бўлишига қарамай, “ҳарбий демократия” қаторига киритдилар. Ўз нуқтаи-назарларини ишонарли тушунтириб беришнинг уддасидан чиқа олмаганларига қарамай, улар скифлар давлатчилигини ҳам тан олишмади. Буларнинг ҳаммаси, мазкур назария қанчалик “ишончли” бўлмасин, унинг заиф томонлари сезилиб қолаётгани тўғрисида аллақачонларданоқ ўйлашга мажбур қилиб келаётганди.

Марксизм-ленинизм даъвосининг **иккинчи ҳато хуросаси** шунда эдики, улар қадимги дунёнинг барча давлатлари албатта қулдорлик давлатлари бўлган, деб ҳисоблашарди. Энгельс қулдорлар ва қулларга бўлинишни жамиятнинг синфларга дастлабки йирик бўлиниши деб ҳисоблаган эди.

Барибир, ҳатто марксистлар ҳам **давлат пайдо бўлишининг бошқа сабаблари** борлигини эътироф этишга мажбур бўлганлар. Энгельснинг айтишича, “бир қабилали жамоаларнинг табиий тарзда таркиб топган гурухлари ўз тараққиётлари натижасида **даставвал умумий манфаатлари (масалан, Шарқда - сугориш мақсадлари)ни қондириш ҳамда ташқи душманлардан ҳимояланиш учун**¹ давлатга бирлашишган (таъкид бизники - З.И.).

Шу тариқа давлат пайдо бўлишининг айрим “носинфий” сабабларини ҳатто “классиклар” ҳам тан олишган. Ҳозирги замон давлат ва ҳуқуқ назарияси ҳам худди шу нуқтаи назарни эътироф этади.

Турли синфлар, табақалар, страталар вакиллари кўпинча тенг ҳуқуқли мавқега эга бўлолмай қолганларига қарамай, барибир, биз яна бир бор, **давлат, ҳар қалай, умумий муаммоларни ҳал этиш - ташқи душманлардан ҳимояланиш, жамоат ишларини таъминлаш, оммавий қирилиб кетишдан сақланиш шароитларини яратиш ва бошқалар зарурати туфайли вужудга келганлигини таъкидлашни истардик.**

Яна бир қизиқарли ҳолатга эътибор беришга тўғри келади. Давлатнинг келиб чиқишини марксча тушуниш унинг хусусий мулкчиликнинг пайдо бўлиши ва жамиятнинг душман синфларга ажralиб кетиши натижасида юзага келишини айтишнинг ўзи кифоя қilmайди. Бу қоидадан яна **давлат синфий курашни йўқотмайди**, деган хуросани ҳам чиқариш керак. **Давлат синфийлар муросасизлигининг “маҳсули“ ва “кўриниши“дир.**

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. 20-том, 152-бет.

Албатта, “классиклар” таъминотини бутунлай инкор этиб, мазкур масалани соддалаштиришга интилмоқчи эмасмиз. Уни бир хил талқин этиш мумкин эмаслиги ойнадай равшан. Зеро, ибтидоий жамоа тузумидан давлатчиликка ўтиш жараёнининг ўзи мураккаб ва турли халқларда турлича кечган.

Давлатнинг пайдо бўлиши жамият тараққиётида кескин бурилиш эди. У дабдурустдан рўй бермаган, балки каттагина вақт оралигини қамраб олади. Чунки ишлаб чиқаришдаги ўзгаришлар бирданига амалга ошмайди. Ибтидоий жамоа тузумидан қулдорлик ва феодализмга ўтишдан олдин, юқорида айтиб ўтганимиздек, жамият у ёки бу ўтиш босқичида турган юз ва минг йиллаб давом этадиган тарихий даврларни бошидан кечириши керак. Уруғ-қабилачилик муносабатлари давлат пайдо бўлганидан кейин ҳам узоқ вақт сақланиб қолган. Лекин, энди жамиятда давлат бора-бора асосий куч бўлиб шаклана бошлаган.

Демак, давлатнинг вужудга келиши жамиятнинг янги шарт-шароитларга мослашуви бўлиб, у ишлаб чиқаришда (яъни иқтисодиётда) юзага келган муносабатларни йўқотмайди, балки хусусий мулкчиликнинг бу муносабатлари сақланиб қолиши, қўллаб-қувватланиши ва ривожланишига хизмат қиласди. Бу эса қонунияттир. Зеро, иқтисодий муносабатлар - базис, устқурмада кечадиган барча ўзгаришларнинг сабабчиси. Фикримизнинг далили сифатида давлат ҳам шу устқурмага алоқадорлигини эслатиш кифоя.

У ёки бу халқнинг давлатгача бўлган тузумдан давлатга уюшган жамиятга ўтиш жараёни якунланганини ҳақида тўғри илмий хулоса чиқариш учун давлатни ибтидоий жамоа ижтимоий ҳокимиятидан фарқловчи маҳсус белгиларини аниқлаш лозим. Ҳозир эса, мазкур белгиларнинг энг муҳимларинигина эслатиб ўтамиз:

- ◆ аҳоли ташкилий уюшишининг уруғдошлиқ эмас, балки ҳудудий тамойили давлат ҳокимиятини фарқлаб туради;
- ◆ давлат ҳокимияти ибтидоий жамоа тузумидагида бўлганидек бутун жамият ҳокимияти эмас, у жамият

тепасида, бутун жамиятнинг эмас, балки унинг иқтисодий жиҳатдан кучли бўлган озчилик қисми манфаатларини ифодалаши билан шу жамиятдан алоҳида туради.

Бундай ҳокимият давлат ҳокимияти деб аталади.

Бинобарин, давлат албатта бошқарув ва мажбурлаш маҳкамасига эга бўлади. У давлатнинг ўзига хос функцияларига айланган ўша вазифаларни бажаришга хизмат қиласиди. Халқ ҳокимияти - амалдорлар маҳкамаси, армия, полиция, шунингдек, унинг “думи” - қамоқхона ва бошқа мажбурлов муассасалари - давлатнинг энг муҳим, ажралмас белгилари ҳисобланади.

Давлатнинг келиб чиқиши ҳақида гап кетаркан, худди шу давлатнинг пайдо бўлишидаги сабаблар ва шарт-шароитлар туфайли жамият тарихида юзага келадиган ҳуқуқнинг келиб чиқиш масаласини четлаб ўтиб бўлмайди. Ҳуқуқ давлат пайдо бўлишининг оқибати сифатида юзага келган. Албатта, турли халқларда, турли даврларда ҳуқуқнинг юзага келиши ўзига хос хусусиятларга эга бўлган. Лекин бу умумий қонуниятларнинг амал қилишини мутлақо истисно этмайди.

Ҳар қандай жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаёти моддий неъматларни ишлаб чиқариш, алмашиб ва истеъмол қилишда қатнашадиган одамлар фаолиятининг муайян тартибга солинганлигига асосланади. Ибтидоий жамоа тузумида булар диний ва ахлоқий талаблар билан боғлиқ урф-одат қоидаларидан иборат эди.

Жамиятнинг ижтимоий табақаланиши ҳамда қатламлар, синфлар, тоифаларнинг пайдо бўлиши шунга олиб келдики, эндиликда уруғдошлиқ урф-одатлари универсал тартибга солувчи восита ролини бажара олмай қолди. Хусусий мулк эгалигига асосланадиган жамият давлат томонидан белгиланган ва ҳимояланадиган янги мажбурий қоидаларни талаб қиласиди.

Марксизм асосчилари ҳуқуқ жамиятдаги ҳукмрон ишлаб чиқариш муносабатларга албатта қарам бўлади, деб уқтирадилар. “Сиёсий қонунчилик ҳам, фуқаролик қонунчилиги ҳам, - деб ёзганди К.Маркс, - факат иқтисодий муносабатлар талабларини ифодалайди”.

Хукуқ иқтисодиётга таъсир этади. Чунки хукуқ индивидуал иқтисодий муносабатлар (мулкчилик ҳукуқи, мулкий мажбуриятлар, меҳнатни ташкил этиш кабилар)ни мустаҳкамлайди ва тартибга солади.

Юқорида қадимий маданий тараққиётлар қарор топаётган давринг шаклланган, дин муқаддаслаштирган ва давлат томонидан қўриқланадиган урф-одатлар (**оддий ҳукуқ ёхуд ҳукуқий одат**) ҳукуқнинг муҳим манбаларидан бири бўлганлигини эслатган эдик. Уларда ҳануз уруғдошлик тузуми одатлари сақланиб келар, бироқ “кatta оила” аъзолари тенгсизлиги, олий табақалар имтиёзлари ва қуий табақалар мажбуриятларини мустаҳкамловчи қишлоқ жамоаси патриархал турмуши қоидалари тобора кўпроқ аҳамият касб эта борарди. Ҳукуқий одатлар подшо ҳокимиятининг Худо томонидан берилишини уқдириб, исёнлар учун, ҳукмдорлар ва амалдорларга сунқасд қилганлик учун “даҳшатли жазо” чораларини белгилаб, ўша ҳокимиятни мустаҳкамлашга хизмат қилган.

Энг аввало, мулқдорлар ҳамда имтиёзли табақалар манфаатларини ҳимоя қилган суд органлари ҳукуқнинг шаклланишида катта рол ўйнаганлар. Суд вазифаларини дастлаб (диний маросимлар доирасида) коҳинлар ёки олий ҳукмдор (подшо) ёхуд у тайинлаган шахслар бажаришган. Аста-секин **прецедент ҳукуқи юзага келади**, яъни аниқ бир иш юзасидан чиқарилган суд ҳукми умумий қоида (суд прецеденти)га айланади.

Лекин давлатчиликнинг шаклланиш жараёни ҳукуқий нормаларни тобора қатъиyroқ мустаҳкамлаб боришни талаб этади. Ёзувнинг ривож топиши билан илк қонунлар ҳам пайдо бўла бошлади.

Вужудга келаётган ҳукуқ ҳалқ ҳокимиятининг мажбуровчиларни кучига тобора кўпроқ таяна борди, акс ҳолда у уруғдошлик урф-одатларини сиқиб чиқара олмаган ҳам бўларди.

Бироқ, цивилизациянинг дастлабки босқичларида ҳукуқнинг аҳамияти, гарчи етарли даражада равшан ифодаланган бўлсада, **уни фақат синфий (табақавий) ҳукмронликни мустаҳкамлашдангина ибо-**

рат деб ҳисоблаш мумкин эмас. Шуни унутмаслик керакки, ҳуқук нормалари, шунингдек, мамлакат барча аҳолиси учун ягона бўлган ижтимоий муносабатлар тартибини, мулкка эгалик ва уни тасарруф этиш, мол айирбошлиш тартибини ўрнатган ва қўллаб-куватланган, давлат ҳокимиятининг бир бутунлигини таъминлаган. Бусиз ҳар қандай жамият ҳаётининг мўътадил, осойишта ҳаётини тасаввур қилиб бўлмайди.

Ҳуқук турли қабила ва уруғларга мансуб қишлоқ жамоалари ва айрим шахслар ўртасидаги низоларни ҳал этиш имконини берарди. Шу билан энг ҳалокатли оқибатларга олиб бориши мумкин бўлган ўзаро урушларнинг олди олинарди.

Нихоят, қабилаларнинг ягона ҳалқ бўлиб давлатга бирлашишлари уларнинг ташқи сиёсий манфаатлари ҳуқуқий ҳимояланишига ёрдам берди. Қадим-қадимдан давлатлараро иттифоқлар тузиш, божхона қоидалари ва солиқлари ҳамда шу кабиларга тааллуқли дипломатик маросимлар тартиби, нормалари ишлаб чиқиб келинарди. Аста-секин ҳалқаро ҳуқук асослари шакллана бошлайди.

4. Фуқаролик жамиятининг иқтисодий, сиёсий ва маънавий асослари

Ижтимоий адолат ва ҳақиқатни сўзда эмас, амалда қарор топишини таъминлайдиган, қонун устуворлигига қатъий асосланадиган, жамийки фуқароларни, оддий инсонларнинг ҳақ-ҳуқуқларини астойдил ҳимоя қиласидиган, маданият, маънавият, маърифат, илм-фан тараққиётига кенг йўл очиб берадиган, инсоннинг инсонларча яшаши, фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган барча шарт-шароит ва қулайликларни яратиб берадиган эркин фуқаролик жамиятини барпо этиш инсониятнинг асрлардан асрларга ўтиб келаётган азалий орзу-ниятидир.

Ўзбекистон Президенти “Туркистон” газетаси мухбири саволларига берган жавобларида бу ҳақда шундай дейди: “Эркин фуқаролик жамиятига дунёдаги

кўп-кўп давлатлар асрлар давомида тўпланган тажриба ва демократик анъаналарни ривожлантира бориб етиб келган. Биз бундай жамиятни қуришни, барпо этишни орзу қилмоқдамиз ва шунга интилмоқдамиз. Лекин бу йўзал орзуга эришмоқ учун тинимсиз интилиш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини такомиллаштириш, **умуминсоний қадриятларни ижодий ўрганиб, ўз заминимизга татбиқ этиш лозим. Шу билан бирга миллий ўзига хослигимизни, асрлар синовидан ўтган анъаналаримизни, ҳамиша иймон-эътиқод билан яшаш каби ҳаётий тамоилиларимизни ҳам саклаб, юксалтириб боришимиз зарур”¹.**

Қайд этиб ўтганимиздек, фуқаролик жамияти хусусий мулкчилик асосида вужудга келган ва ривожлана бошлаган. Инсон ва фуқаро ҳукуқлари Декларацияси - Француз инқилоби манифести - хусусий мулкни муқаддас ва дахлсиз деб эълон қилди, якобинчилар (феодализмнинг энг довюрак “гўрковлари”) эса, уни фуқаролик жамияти шаклини олаётган янги ижтимоий тузумнинг мустаҳкам асоси деб ҳисоблардилар.

Хусусий мулкчилик одамларни бир-биридан айириб, уларда очкўзлик, баҳиллик, мунофиқлик ва бошқа тубан қусурларни кўзлаб қолмай, балки айни пайтда мислсиз ижодий ташаббускорлик, ишлаб чиқаришни ривожлантиришга қизиқишнинг завқ-шавқига ҳам ҳаёт бағишилаганди. Тарих тажрибаси шундан далолат бериб турибди. Буни бирон кимса инкор эта олмайди. Охир оқибатда айнан хусусий мулк давлат ҳокимиятига муносабат нуқтаи назаридан мустақил турувчи фуқаролик жамиятининг шаклланишига ёрдам беради.

Ҳатто хусусий мулкнинг Марксдек душмани ҳам, ўз таърифика, ишлаб чиқаришнинг осиёча усулини тадқиқ этаркан, иқтисодиёт ва сиёсатдаги турғунлик, бошқарув шаклларининг қотиб қолганлиги, тарихий истиқболнинг бой берилиши, ҳаёт даражасининг пастлигини **ушбу**

¹ Каримов И.А. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан курмоқдамиз. 7-том. Т., “Ўзбекистон”, 1999, 304-бет.

жамиятларда ерга хусусий мулкчиликнинг йўқлиги билан изоҳлашга мажбур бўлганди.

Ўшандан бери катта ўзгаришлар юз берди. Тараққий этган капиталистик мамлакатларда ҳар жиҳатдан етук маданий жамият ташкил топдики, у одамларнинг турмуш даражаси ва сифатига кўра социалистик байроқлар остида майдонга чиқиб, капитализмнинг барча муваффакиятларини инкор этиб келган жамиятдан анча устунлик қиласди. Бундан ташқари кўпчилик Фарб мамлакатларида фуқаролик жамияти аҳоли турли қатламлари ва синфлар ўртасидаги муносабатлар тангликни ижтимоий портлаш даражасигача етказмасликка қодир бўлиб чиқди. Яна энг муҳими шундаки, у ерларда “пролетариат” йўқотадиган нарса мавжуд.

Хусусий мулкнинг жамиятдаги ролини тушуниш туфайлигина буларга эришиш мумкин бўлди. Эндиликда хусусий мулкни йўқотиш давлатнинг мулкка танҳо эгалигини ўрнатиш дегани, хусусий ташаббускорликни сўндириш, уни ягона амалдорлар марказининг танҳо ташаббусига алмашиш дегани эканини тушунмайдиган одам топилмаса керак. Собиқ Иттифоқ мисолида биз бу иш пировардида давлат монополиясига олиб бориши ва барча меҳнаткашларнинг партия мансабдорлари табақасига тўла ва узил-кесил тобе бўлиб қолишларига имкон яратишига ишонч ҳосил қилдик.

Худди шунинг учун ҳам Президент Ислом Каримов Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясида сўзга чиқар экан, қўйидагиларни алоҳида таъкидлади: “*Иқтисодий ислоҳотларнинг энг муҳим якунларидан бири – аксарият юртдошларимизда мулкка эгалик, мулкдорлик туйғусининг уйғониши ва ривожланиши жараёни, ўрта қатлам, кичик ва хусусий корхона эгаларининг, мулкнинг, ер участкаларининг, акцияларнинг, бошқа қимматли қофозларнинг, хуллас даромад келтирадиган мулкнинг шаклланишидир*”¹.

¹ **Каримов И.А.** Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. Т., 5-том. “Ўзбекистон”, 1997, 111-бет.

Фуқаролик жамияти бағрида шаклланадиган ҳуқуқий давлатчиликнинг асосий шарт-шароитлари нималардан иборат?

Биринчиси - иқтисодий шарт-шароитлар. Улар: **мустақил ишлаб чиқарувчи, мустақил истеъмолчи (харидор), эркин фуқаролардан** иборат.

Мустақил ишлаб чиқарувчи ҳақида гапирилар экан, энг аввало мулкнинг хусусий ва жамоа шаклларини қарама-қарши қўйишдан воз кечмоқ керак. Ваҳоланки, яқин-яқинларда бу қарама-қаршилик хусусий мулкка қарши курашишга салмоқли асос ҳисобланарди. Гап шундаки, хусусий шахс ҳам, ҳар қандай жамоа ҳам мустақил ишлаб чиқарувчи сифатида майдонга чиқиши мумкин. Дарвоқе, барча капиталистик мамлакатларда у ёки бу даражада давлат мулки ҳам мавжуд. Бунда давлат кўпинча ўзига энг қийин ва кам даромадли ишни олади. Мазкур мамлакатлардаги йирик акциядорлик жамиятларини гапирмасак ҳам бўлади.

Хўжайнинг шахси масаласига келсак, исталган киши мулк эгаси бўлиши мумкин. Жамият ва инсоннинг ахлоқий моҳиятини иқтисодий категориялари билан алмаштириб бўлмайди.

Лекин айнан хусусий мулк жамиятда ҳар қандай одам ўз хоҳишига кўра (албатта, қонун доирасида) давлатга “Йўқ” дейиши ва шунга қарамай, яшаш учун зарур нарсаларидан маҳрум этилмаслиги керак бўлган ҳолатни зарур қилиб қўйди.

Биз эркин ишлаб чиқарувчининг аҳволини кўриб чиқдик, иккинчи шахсимиз - истеъмолчининг ҳоли қандай экан? Бунинг устига ҳамма ҳам ишлаб чиқарувчи бўлавермайди, **ҳар бир одам туғилганидан бошлаб истеъмолчи ҳисобланади**. Истеъмолчиларнинг турли хил мураккаб таркиби, турли гуруҳларнинг кўпчилик манфаатларининг мувофиқ келмаслиги жамият тасаруфидаги мавжуд моддий ва маънавий неъматларни тақсимлашни бошқариш заруратини келтириб чиқаради. Бу кўп замонлардан бери шуғулланиб келинаётган жуда мураккаб мавзу бўлиб, унинг тўла ечимини топишга ҳам ҳали анча бор. Бу ўринда жамият бойиб, та-

комиллашиб борган сари яланғоч шиорлар, даъватлар эмас, балки ҳамиша ҳам истеъмолчи - фуқарога келиб тақаладиган айирбошлаш, савдо, бошқа мулкий муносабатларни мувофиқлаштириб борувчи хуқуқий меъёrlар шунчалик самарали ишлашини қайд этмоқчимиз, холос. Мазкур меъёrlар қонунларда ва биринчи навбатда - Фуқаролик кодексида мужассамлашган.

Унинг жамият ҳаётидаги аҳамиятини ҳатто Наполеон гаплари мисолида ҳам англаш мумкин: “Менинг ҳақиқий шон-шухратим қирқта жангда ютиб чиққанимда эмас, Ватерлоонинг ўзи шунча ғалабаларимни хотирадан сидириб ташлайди... Ҳеч қачон унутилмайдиган ва абадий яшайдиган нарса - бу менинг Фуқаролик кодексим”. Бу фикр ҳозиргача ўз долзарблигини йўқотгани йўқ.

Моддий ва маънавий неъматлар истеъмолчи-фуқаро ўзини бадастир ҳис этгандагина жамият ва давлат барқарор бўлади. Истеъмолчининг ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидағи, шу жумладан, давлат тазиёқидан ҳам чинакам мустақиллиги жамият фаровонлигининг асосий шарти ва кўрсаткичидир.

Биз ҳаммамиз буюмлар ва хизматлар танқислиги шароитларида яшаб келдик ва эгаллаган лавозимининг катта-кичиклигига қараб, улар қай тариқа етказилгани ёдимиизда. Бироқ, бу ерда гап фуқаролик жамияти эмас, тоталитар тузум ҳақида кетяпти. Амалдаги социализм моҳияттан худди шундай жамият эди.

Иккинчиси, сиёсий шарт-шароитлар. Фуқаролик жамиятининг **сиёсий тавсифлари** хуқуқий давлат ҳақида гапирганимизда яққол бўртиб кўринади. **Хуқуқий давлат, ўз моҳият-эътиборига кўра, фуқаролик жамиятининг сиёсий ифодасидир.** Уларнинг ўзаро муносабатлари - шакл ва мазмун нисбатидан иборат. Ана шу шакл ва мазмуннинг ажralmasлиги ва бир-бирига сингиб кетиши жамият яхлитлигининг ёрқин тимсоли бўлади. Шундай экан, ҳеч қачон уларни бир-бирига қарама-қарши қўймаслик, боз устига уларнинг қай бири асосийроқ, муҳимроқ деган саволни бериб бўлмайди.

Сұхбатимиз мавзуидан бир мунча чекиниб, "политика" (сиёсат) сўзининг келиб чиқиш ва ишлатилиш тарихига эътиборни қаратиш жоиз деб ҳисоблаймиз. Дастлаб, бу атама антик даврда ҳам қўлланганини қайд этмоқчимиз. Мазкур атамани антик муаллифлар кенг қўллашган.

Юноистонлик мутафаккир Арасту (384-322) ўзининг асарларида давлат ва давлат бошқарувининг хилма-хил шакларини асослаб беришга ҳаракат қилган. У ўзининг "Политика" асарида давлат шакллари ва давлат бошқарувининг олтида турини биринчи марта асослашга ҳаракат қиласди ва уларни икки гуруҳга бўлиб қўрсатади. Биринчи гуруҳга давлатнинг монархия, аристократия, полития шакларини киритади ва буни давлат бошқарувининг энг маъқул турлари деб таърифлайди. Иккинчи гуруҳга – зўрлик, олигархия, демократия шакларини киритади ва буларни давлат бошқарувининг номаъқул шакллари сифатида таърифлайди¹.

Фуқаролик жамияти, унинг ўзига хос хусусиятлари, тамойиллари ҳақидаги қоидалар Шарқ мутафаккилари, сиёсат ва давлат арбоблари таълимотларида ҳам ривожлантирилди ва бойитилди. Мен бу ўринда Абу Наср Форобий, Мусо Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Али ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо каби улуғ аждодларимизнинг, фуқаролик жамияти ҳақидаги умумбашарий таълимотлар ривожига унуптилмас ҳисса қўшган олиму фузалоларимизнинг нодир асарлари, яратган таълимотларини назарда тутяпман.

Шарқнинг буюк мутафаккири, қомусий аллома Форобий ўзининг инсониятни ҳозиргача ҳам ҳайратга солиб келаётган "Фозил одамлар шахри" номли ва бошқа қатор асарларида фуқаролик жамияти ҳақида жуда мухим фикр ва йўл-йўриқларни илмий асослаб берди.

¹ Рамазонов И., Мўминов Э. Политология. Т., "Адолат", 1997, 26-27-бетлар.

Ал Форобий “полития” атамасини давлат сиёсий шаклининг белгиси, ҳокимият тавсифи, одамлар турмуш тарзи ифодаси сифатида қўллади. “Давлат бошлиғи ҳикматлари”да ал Форобий шундай ёзади:“Полития том маънода политиянинг барча турлари учун ҳам жинс эмас, балки унга мос келадиган, бироқ ўз моҳияти ва табиати жиҳатидан фарқланадиган кўпчилик нарсалар учун умумий ном дейиш мумкин”¹.

Аллома ўз фикрини давом эттириб яна ёзади: “Алоҳида политиялар табиатини билиб олган киши нишонга уриб, мавжуд политияни ва у нималардан ташкил топганини билиб олиш, унинг тузилишида қандай жиҳатларга дуч келадиган ҳамда (политиянинг) айрим оддий турлари табиати билган нарсалари бўйича мушоҳада юритишга қодир бўлади”².

Шу тариқа Ал Форобий хилма-хил давлат шаклларида уларга хос умумий хусусиятлар мавжудлигини таъкидлайди. Бу хусусиятлар политияни ўрганаётган кишига политияларни ҳамда ундан турлича оғишлар ва кўринишларни фарқлашга ёрдам беради.

Шу ўринда ал Форобийнинг яна бир қизиқарли фикрини келтирамиз. У, одамлар йил фаслларига нисбатан қандай хилма-хил муносабатда бўлишса, политиянинг конкрет турларига ҳам шундай хилма-хил муносабатда бўладилар, “зоро, политиялар ва ҳаёт тарзлари қарийб битмас-туганмас бўлган эркин ва табиий нарсалардан ташкил топган”³, - деб ҳисоблайди. Бобокалонимизнинг муаммони ҳис этишдаги бу қадар нозик дид-фаросати ақл-заковати узоқни кўра билишидан фақат қойил қолиш мумкин холос.

“Темур тузуклари”да, Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий”, “Ҳайратул-аббор”, “Маҳбуб ул-кулуб” номли асарларида давлат ўз фуқароларини ҳар доим

¹ Аль Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата. Знание. 1978, 255-бет.

² Аль Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата. Знание. 1978, 257-бет.

³ Ўша ерда.

Ўз химояси остига олиши, ғамхўрлик қилиши, ижтимоий адолатсизликлар ва босқинчиллик урушларидан авайлаб-асраши зарурлиги, мансабдор шахслар, амирлар, беклар, қози калонлар ва муфтийларнинг раиятга жабриситам қилишларига йўл қўйиш асло мумкин эмаслиги қайта-қайта уқтирилган.

Энди, фуқаролик жамияти сиёсий тавсифларига - сұхбатимизнинг асосий мавзуига қайтиб шуни айтиш керакки, тарихий жараёнда устунликни фуқаролик жамиятига (Маркс), ёхуд ҳуқуқий давлатга (Гегель) беришга уриниш иқтисодиёт билан сиёсатни бирбирига қарама-қарши қилиб қўйишга олиб келади. Бу эса амалиётда улкан салбий оқибатларни юзага келтиради. Чунончи, Россияни мисол қилиб олайлик. "Қайта қуриш" йиллари у ерда сиёсий томонга кескин оғиш юз берди-ю, чуқур ўйланган ислоҳотларга эътибор бўлмади, бунинг натижасини қўриб турибмиз. Ўзбекистон бошқа йўлдан борди - иқтисодий, сиёсий ва маънавий тикланишнинг устувор йўналишлари ишлаб чиқилди ва улар муштарак тарзда ҳал эта борилди.

Агар фақат давлатчилик ривожининг ўзи асос қилиб олинадиган бўлса, фуқаролик жамиятининг сиёсий тавсифи тўлиқ бўлмайди. Демократия амалий таъсирчан бўлиши учун фуқаролик жамиятида фикрлар хилма-хиллиги талаб этилади. Кўппартиявийлик, жамоат бирлашмалари, тадбиркорлар уюшмалари, мустақил жамоаларнинг кенг тармоғи, маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг хилма-хил шакллари ва шу кабилар буни таъминлайди. Оммавий ахборот воситалари - фуқаролик жамияти сиёсий тизимининг муҳим қисмидир. Чунки ҳалқ билан икки томонлама алоқа улар воситасида амалга оширилади.

Учинчиси - маънавий асос. Маънавий ҳаёт соҳасида умуминсоний қадриятлар устуворлиги ибораси фуқаролик жамиятининг бош ҳусусиятини жуда яхши ифодалайди. Эркинлик, қонун олдида тенглик, ижтимоий адолат сари изчил интилиш фуқаролик жамиятида ҳамма одамларга бошланғич тенг имконият-

лар таъминлайди, ҳар бир кишининг ўз ижодий қудратини кенг намоён этиш учун шароитлар яратади.

Тўртингчиси - ҳуқуқий асос. Фуқаролик жамияти шароитларида ҳукуқ нафақат иқтисодий ва сиёсий ҳукмрон синф иродасини, балки ўз даврининг қатъий инсонпарварлик талаблари, унинг ахлоқий интилишларини ҳам ифодалайди. И.Кантнинг фикрича, фуқаролик ҳукуки ҳолати:

- ◆ жамият ҳар бир аъзосининг инсон сифатида эркинлиги;
- ◆ фуқаро сифатида ҳар бир бошқа фуқаро билан тенглиги;
- ◆ жамият ҳар бир аъзосининг фуқаро сифатида мустақиллиги тамойилларига асосланади:

Албатта, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатда қўпчилик жараёнлар эркин, давлат эҳтиёт чораларисиз кечаркан у зиддиятлардан ҳоли бўлади, деб ўйлаш тўғри эмас. Ана шундай яроқсиз аҳвол рўй берса, у ҳолда камбағаллар янада камбағаллашиши, бойлар эса янада бойиши учун замин айнан шу фуқаролик жамиятида яратилади. Буни албатта ҳисобга олиш лозим. Ўзбекистон Республикаси Президентининг республика Олий Мажлисининг биринчи сессиясида сўзлаган нутқида бу фикр асос қилиб олинган:

“Биз шунчаки демократик жамият эмас, демократик одил жамият курмоқчимиз. Адолат ва ҳақиқатга интилиш эса халқимиз табиатининг энг муҳим фазилатларидан биридир. Ўтмишда олий адолат ғояси мансабдор шахсларга қўйиладиган талаб ва баҳонинг асоси бўлган. У давлатчилик негизларини белгилаш, исломий қоидалар ва шариат мезонларининг пойдеворини ташкил этган...

Адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаёти-мизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт. Давлатчилик ва фуқаролик муносабатлари, меҳнат ва уй-жой, нафақа ва солиқ, табиатни муҳофаза қилиш ва жиноятчиликка қарши курашиш масалалари, қўйингки,

ҳаётимизнинг ҳамма жабҳалари ана шу заминга таяниши зарур¹".

Шунинг учун фуқаролик жамиятининг муҳим мафтункор жиҳатини тақсимотчилик муносабатлари соҳасидан излаш керак эмас. У ишлаб чиқарувчи кучларни жадал ривожлантириш қобилиятидадир.

Бундан ташқари, ҳуқуқий давлатчилик ҳам расмиятчилик, элитарлик, баъзан эса, бераҳмлик ва лоқайдликдан халос бўла олган эмас. Бироқ, ҳуқуқий давлатда уларни мутлақо камайтириб юбориш учун имкониятлар бўлади.

5. Давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги назария: илоҳиётчилик, патриархал, зўравонлик, ижтимоий шартлашув, руҳий, мусулмонча, марксистик моҳиятлари

Маълумки, минг йиллар мобайнида инсоният давлатчилик-ҳуқуқий муносабатлар мавжудлиги шароитларида яшаб келмоқда. Одамлар маълум бир давлат фуқароси бўлиб, давлат ҳокимиятига бўйсунишади, ўз хатти-ҳаракатларини ҳуқуқий кўрсатмалар ва талабларга мослаб келадилар. Шунга кўра, албатта, қадим замонлардан бўён давлат ва ҳуқуқ нима учун ва қандай қилиб пайдо бўлди, деган фикр улар миясини банд этиб келади.

Ўйлаймизки, бу борадаги барча қараашларни санаб чиқишининг имконияти ҳам, маъноси ҳам йўқ. Биз давлат ва жамиятни фарқловчи ҳамда давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқишини алоҳида муаммо сифатида ажратиб қаровчи назарияларни кўриб чиқамиз.

Илоҳий (теологик) назария. У давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиш сабабларини изоҳлаб берган дастлабки назариялардан бири эди. Мазкур назария буни илоҳиёт билан боғлар, бутун ҳокимият худо томонидан бурилган, деб уқтиради. Бу давлат ҳокимиятини мажбурий ва муқаддас қилиб қўйганди.

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том, Т., "Ўзбекистон", 1996, 10-11-бетлар.

Чунончи, давлатнинг келиб чиқиши ҳақидаги қадимий Хитой афсоналарига кўра, ердаги ҳокимият - айнан олий ҳукмдор шахси (яъни Хитой императори) олий илоҳий кучлар билан алоқанинг бирдан-бир нуқтаси ҳисобланган. Қолган мансабдор шахслар ва давлат маҳкамаси олий ҳукмдорнинг ижро чилари дидир, холос.

Миср, Бобил, Ҳиндистонда нақл мавжуд эди. Бу ерларда худолар ҳукмдор ҳокимияти манбаи ҳисобланиб, ўзлари дунёвий ва бошқа ишларда тақдир ҳукмрони бўлиб қолаверадилар, деб ўйлашган.

Қадимги яхудийларнинг диний-афсонавий даявотлари муайян қизиқиш уйғотади. Уларнинг тахминлари бўйича, ягона, ҳақиқий худо бутун яхудий халқининг раҳбари ва подшоҳи бўлиб, у билан маҳсус шартномавий муносабатда бўлган. Яхудий халқи қонунлари (Мусо қонунчилиги) тўғридан-тўғри худонинг ўзидан олинган. Оддий шароитларда ҳокимииятни худо вакил қилган одамлар амалга оширади, лекин фавқулодда ҳолларда унинг ўзи (ваҳийлар, мўъжиза кабилар орқали) бевосита ҳаракат қиласи.

Қадимги мисрликларнинг фикрича, Маат (Ма-ат) маъбудаси қонунлар, одил судлов, адолат тимсолидир. Судьялар унинг тасвирини бўйинларига осиб юришар ва Маат коҳинлари ҳисобланишарди. Фиръавнлар, коҳинлар ва амалдорлар дунёвий ҳокимииятнинг, шунингдек, расман маъқулланган хулқ-атвор қоидалари шу жумладан, ўша вақтдаги ҳуқуқлар (одатлар, қонунлар, суд қарорлари)нинг асосий манбалари илоҳий характеристери табиий-илоҳий адолат тартиби - маатга мос келиши керак, деган маънони англатарди. Улар Ригвед (ҳинд-орийлар муқаддас мадҳияси)да, дао (қадимги хитой афсоналари)да, дик (қадимги юнонлар)да ўз ифодасини топган. Бунда гап ҳуқуқий тушунчанинг табиий-ҳуқуқий қарашларида табиий (табиий-илоҳий) ҳуқуқ сифатида белгиланган ҳақиқат — адолат ҳақида кетаётганлигига дикқатингизни тортамиз.

Патриархал назария. Афлотун ва Арасту (Платон ва Аристотел) ушбу назариянинг асосчилари ҳисобланадилар. Афлотун ўзининг “Давлат” деб номланган

машҳур асарида оиладан ўсиб чиқсан юксак адолатли давлатни тасвиirlайди. Унда подшо ҳокимиияти оғанинг ўз оила аъзолари устидан ҳукмронлигига ўхшатилади (Афлотун монархиянинг қатъий тарафдори ва демократиянинг ашаддий душмани бўлганини эслайлик. Зоро, демократик Афина кўпчилик овоз билан унинг устози ва мураббийси Суқрот (Сократ)ни ўлим жазосига ҳукм қилиб, унинг қаттиқ нафратига учраганди).

Адолат ғоясининг ўзидан келиб чиқсан, дейди Афлотун, адолатли одам ҳеч нимаси билан адолатли давлатдан фарқ қилмайди. Инсон руҳининг уч асоси (ақл, жаҳолат ва нафс)га маслаҳат, муҳофазага асосланган тадбиркор давлат мувофиқ келади. Кейингиларига ҳукмдорлар, аскарлар ва ишлаб чиқарувчилар (хунармандлар ва деҳқонлар)нинг уч табақаси тўғри келади.

Патриархал назария ғоялари XVII асрда инглиз ФИЛЬМЕРНИНГ “Патриарх” асарида ривожлантирилди. У мазкур асарида ҳокимиятнинг худодан олингани, кейин унинг тўнғич ўғли — Патриархга, ундан кейингина ўз авлодлари — қиролларига берилганини исботлайди.

Шартномавий назария (ёки ижтимоий шартнома назарияси)анча кейин — XII—XVIII асрларда пайдо бўлган. У Г.Гроций, Ж.Локк, Г.Гоббс, Ж.Руссо, А.Радишчев ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган.

Ушбу назарияга кўра, давлат пайдо бўлгунга қадар одамлар “табиий ҳолат”да яшаганлар. Бу турли муаллифлар томонидан турлича (чекланмаган шахс эркинлиги, ҳамманинг ҳаммага қарши уруши, умумий фаронвонлик - “олтин аср” ва бошқалар) талқин этилган.

Ушбу йўналишдаги кўпчилик концепцияларда “табиий ҳуқуқ” ғояси, яъни инсон таваллуд вақтидаёқ худодан олган ҳуқуқлар ғояси кузатилади. Лекин вақт ўтиши билан бир хил одамларнинг ҳуқуқлари бошқаларнига зид келади, натижада тартиб бузилади, зўравонлик пайдо бўлади. **Нормал ҳаёт кечириш учун одамлар давлат тузиш тўғрисида ўзаро шартнома тузадилар, ихтиёрий суратда унга ўз ҳуқуқларининг**

бир қисмини топширадилар. Кейинчалик уларнинг маълум бир шахсга бўйсунишлари ҳақида иккиласмчи шартнома тузилади. Мазкур шахсга одамлар устидан ҳукмронлик ҳукуқи берилади ва у қўлга киритган ҳокимиятини халқ манфаатлари йўлида амалга оширишга мажбурдир. Акс ҳолда халқ исён кўтариш ҳукуқига эга бўлади (Ж.Ж.Руссо, А.Н.Радишев).

Т.Гоббс олдингисига қарама-қарши фикрни - модомики, ҳокимият ҳукмдорга берилган экан, у чекланмаган ваколатларга эга бўлиши кераклигини исботлашга уринган.

Ж.Локк конституциявий монархия ғоясини асосламоқчи бўлган. Зеро унинг фикрича, ижтимоий шартнома монарх (подшо) билан фуқаро ўртасидаги муайян муроса битими, монарх ва халқ эркинлигини маълум даражада чеклашдир.

Ижтимоий шартнома назарияси кўпгина қоидаларнинг илфор фикрлиигини, у маълум даражада ҳукмрон табақавий феодал давлатга, ўша замонларда жамиятда ҳукм сурган зўравонликка, қонунлар олдида одамларнинг тенгсизлигига қарши турганлигини қайд этиш билан бирга, мазкур назария қоидаларининг ҳақиқий ҳаётйлигини тасдиқловчи ишонарли илмий далиллар жуда камлигини таъкидлаш жоиз.

Зўравонлик назарияси. Мазкур назария XIX асрда дунёга келган. Л.Гумплович, К.Каутский, Е.Дюринг ва бошқалар унинг намоёндалари эди. Улар давлатнинг пайдо бўлишини мутлақ ҳарбий-сиёсий характердаги омиллар - бир қабила (қабилалар иттифоқи) томонидан иккинчисининг зўрлигига билан босиб олиниши билан изоҳлашган. Шу тариқа сиёсий ҳокимият ва давлатнинг келиб чиқиш сабаблари ва асосини улар иқтисодий муносабатларда эмас, балки бир хил қабилаларнинг бошқаларини **босиб олишида, зўравонлика, асоратга солишда** кўрадилар. Худонинг неъмати ҳам, ижтимоий шартнома ёки озодлик ғояси ҳам эмас, балки душман қабилаларнинг тўқнашуви, кучларнинг қўпол устунлиги, уруш, кураш, вайронгарчилик, бир сўз билан айтганда, зўравонлик

“Давлатнинг ота-онаси ва дояси шулар”, - дейди Л.Гумплович.

Ушбу назария таҳлил этиларкан, қуидагиларни қайд этиш жоиз. Давлатнинг пайдо бўлиши учун жамият иқтисодий тараққиёти даражаси шундай бўлиши керакки, у давлат маҳкамасини сақлаб туриш қурдатига эга бўлиши керак. Мабодо, бу даражага эришилмас экан, ҳеч қандай босқинчиликлар ўз-ўзидан давлатнинг пайдо бўлишига олиб келмайди. Давлат юзага келиши учун босиб олиш чоғида ички шарт-шароитлар пишиб етилган бўлиши зарур. Олмон ёки венгер давлатларининг пайдо бўлиши худди шу тарздаги шарт-шароитлар билан боғлиқ бўлганди.

Руҳий (психологик) назария. Бу назария намоёндалари давлатнинг пайдо бўлиш сабабларини инсон руҳияти хусусиятлари билан, унинг биопсихик инстинктлари кабилар билан боғлайдилар. Таниқли рус олими Л.И.Петражицкий гўё инсон руҳияти (психикаси)-га хос бўлган “буюк” шахсларга тобелик, бўйсуниш эҳтиёжи мавжуд, деган ғояни ўртага ташлайди.

Социологияда руҳий таҳлил (психоаналитик) йўналиши асосчиси З.Фрейд давлатни ташкил этиш заруратини инсон руҳиятига боғлайди. Буни у қуидагича тушунтиради: алоҳида хирсий ва биопсихик инстинктлар таъсири остида ҳаракат қилаётган исёнчи ўғиллар томонидан бошлиғи ўлдирилган аввал мавжуд бўлган патриархал ўрдадан инсоннинг тажовузкор майларини бостириб бориш мақсадида давлат пайдо бўлганмиш.

Э.Д.Юргейм, аксинча, инсонни биопсихологик маҳлуқ сифатида эмас, балки ижтимоий мавжудот деб қарайди. Унинг фикрича, жамият одамлар жамоаси онгининг маҳсули бўлиб, унда ижтимоий бирдамлик ғояси шаклланади, шу бирдамликни таъминлаш мақсадида тегишли давлат-хуқуқ муассасалари юзага келади.

Юқорида кўриб чиқсан назарияларимизни қандай баҳолаш мумкин? Албатта, ижтимоий қонуниятлар инсон хатти-ҳаракатлари, фаолияти орқали амалга оширилади. Шунинг учун инсон руҳияти хусусиятлари уларнинг

амалга ошишига муайян таъсир кўрсатади. Бироқ, бу таъсир ҳал қилувчи аҳамиятга молик эмас, бунинг устига руҳиятнинг ўзи тегишли иқтисодий ва бошқа ташқи шартшароитлар таъсирида шаклланади. Айнан шу жиҳатлар биринчи навбатда ҳисобга олиниши керак.

Ислом назарияси. Бу назария исломда фиқх фани доирасида VII-X асрларда таркиб топган. Уни таърифлашда классик мусулмон ҳукуқида ҳокимият муносабатларини тартибга солувчи Қуръон ва Сунна қоидалари кўп эмаслигини назардан қочирмаслик муҳимдир. Бундан ташқари “давлат” атамасининг ўзи улар томонидан қўлланилмайди. Фақат “имомат” (дастлабки маъноси намозга имомлик) ва “халифалик” (ворислик) тушунчалари мавжуд. Улар кейинчалик мусулмон давлатини ифодалашда қўллана бошлаган.

Давлатнинг келиб чиқиши ҳақидаги Ислом таълимоти асосида энг йирик ҳукуқшунослардан бири ал-Маварди (974-1058) қарашлари ётади. У давлатга **динни химоя қилиш ва дунёвий ишларга раҳбарлик бўйича Пайғамбар (С.А.В.) вазифаларини бажаришда ворис деб қарайди**¹.

Шу тарздаги тушунишдан келиб чиқиб, халифалик вазифаси олий дунёвий (сиёсий) ҳокимиятни амалга ошириш ва мусулмон жамоаси даражасида динни қўллаб-қувватлашдан иборат бўлган ташкилотdir, деган хulosса қилинган.

Ушбу қарашлар тизимида халифаликнинг келиб чиқиши масаласини ҳал қилиш муаммоси салмоқли ўрин тутарди. Унга кўра, халифалик ҳокимиятини қарор топтириш мусулмончилик жамоаси зиммасига юкландиган мажбурият ҳисобланади. Бу халифалик томонидан диндорларнинг мусулмон ҳукуқи нормаларига риоя қилиниши ва давлат ҳамда жамоат ишларида тартибни таъминлаш устидан назоратни тақозо этди. Бунда ҳатто **адолатсиз ҳокимият ҳам анархиядан афзal** деган хulosса назарда тутилган.

¹ Қаранг: **Сайдов А.Х.** Основы мусульманского права. Т., Академия МВД, 1994, 52-бет.

Халифаликнинг зарурлиги тамойилини **шийъа сиёсий тафаккури** намоёндалари яна ҳам изчилроқ ҳимоя қилишган. Улар, **имомат** (халифаликни улар шундай аташарди) Мұхаммад (С.А.В.) пайғамбарлик вазифаларининг давоми ва якуни, деб ҳисоблашарди. Шунинг учун уларнинг қарор топиши Аллоҳнинг иродаси, Аллоҳ саҳовати ва заковатининг олий қўриниши, диннинг ўзининг бирламчи асосларидан бири деб билганлар.

Ислом ҳуқуқи фани халифаликда олий ҳокимият кимга тегишли, деган масалани анча бошқача ҳал этганди. **Сунннийлар концепциясига** мувофиқ олий ҳокимият соҳиби Аллоҳдир. Дунёвий ҳокимиятни унинг номидан ерда жамoa амалга оширади. Жамoанинг мустақил ҳуқуқлари ўз ҳукмдорларини сайлаш ва унинг фаолиятини назорат қилишда рўёбга чиқарилади.

Шийъалар сиёсий таълимотига кўра мутлоқ ҳоким фақат Аллоҳдир, унинг номидан имом мусулмонларнинг барча ишларини танҳо амалга оширади, у фақат шариатга бўйсунади ва жамoa иродасига тобе эмас, деб қарашарди.

Ҳалифаликка мусулмонча ёндашув, шунингдек, "мусулмон ҳуқуқи устуворлиги"дан келиб чиқсан ҳолда давлатнинг пайдо бўлиши ва фаолияти, унинг сиёсати мақсадларини ўрганишни ҳам ўз ичига олди. Унинг асосий foяси мусулмон давлатини Аллоҳ яратганилигини таъкидлашдан иборат бўлган. Ислом фикҳшунослари ҳокимият моҳиятини икки мақсаднинг рўёбга чиқишида - Аллоҳ иродасини ерда амалга ошириш ҳамда Пайғамбар (С.А.В.) ва унинг биринчи сафдошлари томонидан амалга оширилган олий диний ва дунёвий вазифалар азалий намуналарига асосланган бошқарув тизимини яратишда қўришган.

Шундай қилиб, давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши ҳақидаги Ислом назарияси маълум даражада илоҳий характерга эга бўлган. Лекин, айни пайтда, у давлатчиликнинг яхлит қарашлар тизимини яратишга муваффақ бўла олмади, дейишга асослар бор. Умуман Куръон ва Суннада жамият тараққиётининг у ёки бу даврига хос ўзгарувчи шароитлар билан боғлиқ ҳолда

әмалда турлича қўлланиши мумкин бўлган энг умумий нормаларгина баён қилинган.

Марксистик (тариҳий материалистик) назария.

Ушбу назариянинг пайдо бўлишини одатда Маркс ва Энгельс номлари билан боғлашади. Худди шунинг учун ҳам тариҳий-материалистик концепция икки хил ёндашувни ўз ичига олади. Улардан бири - шўро фани жуда ёқтирган ёндашув — синфларнинг пайдо бўлиши, улар ўртасидаги антагонистик зиддиятлар, синфий курашнинг муросасизлигини ҳал қилувчи аҳамиятга молик деб ҳисоблайди. Унга кўра, давлат ана шу муросасизлик маҳсули сифатида, ҳукмрон синфнинг бошқа синфларни бостириш қуроли сифатида вужудга келади.

Иккинчи ёндашув шундан келиб чиқадики, иқтисодий тараққиёт натижасида жамиятнинг ўзи, унинг ишлаб чиқарувчи ва тақсимот соҳалари, унинг умумий ишлари мураккаблашади. Бу бошқарувни такомиллаштиришни талаб этади ва оқибат натижада давлатнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Айнан тариҳий материалистик назария илмий заминга эга. Шу билан бирга, юқорида айтиб ўтганимиздек, унинг ҳар икки йўналиши ҳақдир. Зотан турли тариҳий шароитларда синфий қарама-қаршиликлар ҳам, шунингдек, умумий ишларни ҳал этиш, жамиятни бошқаришни такомиллаштириш, меҳнат тақсимлаш шакли сифатида бу бошқарувни ихтисослаштириш зарурати ҳам давлатнинг пайдо бўлиш сабаблари сифатида катта аҳамият касб этиши мумкин. Шунга қарамай, кейинги сабаб кўпроқ яшовчи бўлиб, устун характерга эга, юқорида айтиб ўтганимиз биринчи сабаб тобора кўпроқ фақат тариҳий характер касб этиб бораётганлигини таъкидлаш керак.

6. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида жамият, давлат ва ҳуқуқ масалалари

1992 йили республикамиизда шонли воқеа содир бўлди - мустақил Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинди. Ушбу воқеанинг аҳамияти тўғри-

сида Президент Ислом Каримов жуда яхши айтган: "Табиийки, ҳар қандай давлатнинг юзи, обрў-эътибори унинг Конституцияси ҳисобланади. Зотан, Конституция давлатни давлат, миллатни миллат сифатида дунёга таниладиган Қомусномадир. Шу маънода Асосий қонунимиз халқимизнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради. Чунки уни ишлаб чиқиш ва муҳокама этишда бутун халқ иштирок этди. Бир сўз билан айтганда, Конституциямиз том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсулидир"¹.

Узоқ йиллар мобайнида республикамиз тоталитар давлатга қарам, мустамлака шароитларида яшаб келганилиги ҳеч кимга сир эмас. Мустабид тузум ҳукмронлик қилган йилларда Ўзбекистонга, унинг неча-неча миллионларни ташкил этувчи халқи ўтмиш тарихига, миллий маданий-маънавий қадриятларига нописандлик билан муносабатда бўлинди. Инсоний ҳақ-хуқуқларимиз пинҳона эмас, балки очик-ойдин камситилди. Бойликларимиз зўравонлик йўли билан Марказга ташиб кетилди. Нафақат инсоний, балки миллий қадриятларимиз ҳам таҳқирланди.

Ўзбекистон Президенти Республика Олий Мажлисининг ўн бешинчи сессиясидаги "Ватан озодлиги – олий саодат" номли маъruzасида ўтмишдаги аҳволимизни ўзининг қуидаги сўzlари орқали чукур ифодалади: "Ўзбекистонга ярим мустамлака, хом ашё этиштирувчи ўлка деб қараган, халқимизнинг миллий туйғуларига хос бўлган барча қадриятларни менсимасдан, тарихимиз, тилимиз ва маданиятимиз, анъана ва одатларимизни паймол этган, зўравон ва манфур тизим барбод бўлди.

Таянчиси лаббайчи тўралар, амалдор, пойдевори маъмурий буйруқбозлик бўлган эски, ўта мафкуралашган, халқни юввош, итоаткор оломон деб биладиган тизим ўтмишда қолди"².

¹ **Каримов И.А.** Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. Т., "Ўзбекистон", 1996, 93-бет.

² Халқ сўзи, 1999 йил, 20 август.

Давлат манфаатларининг фуқаролар шахс манфа атларидан устуворлигини қарор топтириш шўро давридаги барча конституциялар мазмунининг асосини ташкил этган. Конституциямизнинг энг муҳим хусусияти шундаки, унда давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамият ва фуқаролар олдидағи масъулияти қонуний мустаҳкамланган. Унда ҳар бир фуқаро манфаатларининг устуворлиги қонун билан таъминланади ва кафолатланади, деб белгиланган. Инсоннинг ўзи, унинг ҳаёти, шаъни, ор-номуси, барча ҳуқуқ ва эркинликлари, Асосий Қонунимизда таъкидланишича, муқаддас ҳисобланади, уларнинг дахлизилиги давлат ҳимоясиадидир.

Асосий Қонунимизда Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг барча асосий қоя ва қоидаларига асосланилган ҳолда Ўзбекистонда фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари нималардан иборатлиги аниқ-равshan белгиланган, уларнинг амалга оширилиши кафолатланган. 18-модда-да белгилаб қўйилганидек, “Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий ке-либ чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдига тенгдирлар.

Имтиёзлар фақат қонун билан белгилаб қўйилади ҳамда ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт”.

Белгилаб қўйилганидек, “Фуқароларнинг Консти-туция ва қонуларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлизидир, улардан суд қарорисиз маҳ-рум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас”.

Қомусномамизнинг 21-моддасида айтилишича, “Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги, унга қандай асосларда эга бўлганликдан қатъи назар, ҳам-ма учун тенгдир”.

Конституциянинг еттинчи, саккизинчи ва тўқзи-зинчи бобларининг 24-42-моддаларида Ўзбекистон

Республикасида фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари, сиёсий ҳуқуқлари ҳамда иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари бирма-бир баён этилган.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар, сиёсий ҳуқуқлар ва демократик эркинликлар, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар фуқаролик жамиятида инсон шахсининг моддий, маънавий, ижтимоий-сиёсий жиҳатлардан шаклланиши ва ривожланиши, ўзидағи барча қобилият ва истеъододни тўла рўёбга чиқариши, Ватанимиз, халқимиз ва миллатимизнинг фидойи, жасур кишиси комил инсони бўлишига кенг имконият очиб беради.

Асосий Қонуннинг 43-моддасида: “Давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди”, дейилган.

Конституцияда хусусий мулкнинг давлат томонидан ҳимоя қилиниши таъкидланган.

Республикада амалга оширилаётган ислоҳотлар асосини иқтисодиётда маъмурий буйруқбозлиқдан воз keчиш, бозор иқтисодиётiga ўтиш ташкил этади. Бунинг учун мулк шаклларининг хилма-хиллиги, ҳар қандай, шу жумладан, хусусий мулк муҳофаза қилиниши зарур. Конституцияда шу муносабат билан хусусий мулк давлат ҳимоясида эканлиги таъкидланган (III бўлим, XII боб, 53-модда).

Конституциямизнинг энг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, давлат ҳокимияти фаолиятини ташкил этиш ва унинг тартиби ваколатларнинг бўлиниши тамоили асосида амалга оширилади. **“Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти – давлатнинг учтаянчидир”**¹. Конституцияда улар ваколатлари аниқ белгилаб берилган.

Ўзбекистон Конституциясида коммунистик мафкура, синфиийлик, якка партиявийлик сарқитларининг изи ҳам йўқ. Давлат хилма-хил сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, шу жумладан, касаба ўюшмаларининг

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996. 97-бет.

хукуқий манфаатларини ҳимоя қилади ва шу билан кўп partiya вийлик тузумининг шаклланишига замин яратади. Инсоннинг яшаш ҳукуки кафолати - Конституциямизнинг энг муҳим кафолатларидан биридир (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг VII боби).

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланганидек, инсон ва жамият фаровонлигидан келиб чиқиб, давлат ўз фаолиятида ижтимоий адолат ва қонунийликка амал қилиши лозим. Асосий Қонунда фуқароларнинг меҳнат қилиш ҳукуки, ишсизликдан ҳимояланиш, қарилік, меҳнат қобилиятини йўқотганлик бўйича ижтимоий таъминланиш, малакали тиббий ёрдамдан фойдаланиш, маълумот олиш ва шу кабилар белгилаб берилган.

Буларнинг ҳаммаси баён этилган қуруқ ваъдалар эмас. Давлат халқ фаровонлигига салбий таъсирини юмшатиш мақсадида ҳар қандай ижтимоий-иктисодий ўзгаришларни ҳисобга олиб боришга интилади. Бозор муносабатлари ва иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар чукурлаша бориши билан халқ турмуш даражасига ҳамиша ҳам ижобий таъсир ўтказавермайдиган ҳолатлар муқаррар суратда пайдо бўлиб боришини республика раҳбарияти яхши тушунади. Шу муносабат билан Президент Ислом Каримов қўйидагиларни таъкидлашни лозим деб топганди: "...кучли ижтимоий сиёсатни унутмаслигимиз лозим. **Ижтимоий муҳофаза воситаларини янада мустаҳкамлаш учун аниқ йўналишини кучайтириш зарур.**

Мен, аввало, жамиятимизда одамларнинг ижтимоий жиҳатдан кескин табақаланишига йўл қўймасликни, яъни бой-бадавлат одамлар билан бир қаторда ночор ва қашшоқ кишилар пайдо бўлишига... йўл қўймасликни кўзда тутяпман"¹.

Албатта, янги Конституция фуқароларнинг фақат ҳукуқларинигина эмас, балки уларнинг бурчларини ҳам кўзда тутади (Ўзбекистон Республикаси Конституция-

¹ **Каримов И.А.** Бунёдкорлик йўлидан. 4-том. Т., "Ўзбекистон". 1996, 178-бет.

сининг XI боби). Бу юртбошимиз томонидан ҳам алоҳида тилга олинган. Жумладан, у шундай деганди: “Демократик жамият куриш учун, демократик тамойилларни тұла қарор топтириш учун, энг аввало, **шу мұтабар заминда таваллуд ва тарбия топған шахс, үзини айнан шу юрт фарзанди деб билгүвчи инсон үз давлати, үз халқи олдидаги, уни катта умидлар билан тарбия этган, вояга етказған жамият олдидаги бурчини адo этиши керак.** Бу гап менга ҳам, сизга ҳам - барчамизга бирдей тегишлидир!”¹.

“Бугун, эришилган мэрралардан туриб, үз олдимизга демократик, сиёсий ислоҳотларни чуқурлаштириш вазифасини қўяр эканмиз, пировард мақсадга эришиш - фуқаролик жамиятини куриш заруратидан келиб чиқиб, иш тутмоғимиз даркор.

Яъни, шундай давлат ва ижтимоий тузилма яратиш керакки, унда кучли марказий ҳокимият үз саъи-ҳаракатларини мудофаа, давлат хавфсизлиги ва фуқароларнинг хавфсизлиги, тартиб-интизом, ташқи сиёsat, валюта-молия, солиқ тизимини шакллантириш, қонунлар қабул қилиш ва жамиятнинг бошқа стратегик вазифаларини амалга ошириш сингари умуммиллий вазифаларга қаратмоғи зарур”². Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясида сўзга чиқар экан, юртбошимиз шуларни таъкидлаганди. Бу жараёнда бутун жамият ва ҳар бир инсон қатнашиши муҳимдир.

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том, Т., “Ўзбекистон”, 1996, 110-бет.

² Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-том, Т., “Ўзбекистон”, 1997, 129-130-бетлар.

ДАВЛАТ ТУШУНЧАСИ, МОХИЯТИ, БЕЛГИЛАРИ ВА ТИПЛАРИ

1. Давлат тушунчаси ва моҳияти

Давлат ҳақидаги фан тарихи мураккаб, серқирра жараёндир. Ушбу фан доирасида давлатчилик табиати, тузилиши ва функциялари ҳақидаги, давлатнинг пайдо бўлиши ва эволюцияси тўғрисидаги билимлар тўплами, бойиб боради. Давлат тушунчаси ва моҳиятини кўриб чиқишга киришишдан олдин, бизнинг назаримизда, уларнинг талқини турлича бўлиб келганига эътиборни қаратиш жоиз. Давлат моҳиятини ўрганишга турлича методологик ёндашувларнинг мавжудлиги бунинг асосий сабабидир. Чунончи, шўролар давридаги адабиётларда ягона синфий нуқтаи назардан тушунтирилган, яъни унга ҳукмрон синфнинг чекланмаган ҳокимияти, диктатура қуроли сифатида қаралган.

Давлат моҳиятини таърифлашга айнан шундай ёндашув Афлотун ва Арастудан тортиб, то унинг ғарбий Европадаги бугунги издошларигача бўлган но-марксистик таълимотларни асоссиз равишда идеалистик, ноилмий қараш сифатида рад этиб келди. Ўзаро фарқларига қарамай, уларнинг аксарияти давлатни ижтимоий муроса ва умумий эзгулик ютуғи сифатида тушунишлари бунга сабаб бўлганди.

Давлатчилик тарихида уни қандай тушуниш лозимлигини аниқлашни Афлотун ва Арастудан бошлиш мақсадга мувофиқдир. Улар тасаввурига кўра, давлат сиёсий алоқалар воситасида муайян бир тарзда бирлашган ва ўзаро боғлиқ одамлар жамоасидир. “Инсоннинг ўзига ўхшаган ва озод кишилар устидан ҳукмронлигини ўрнатувчи ҳокимият”¹ шу алоқалар асосини ташкил этади, деб ҳисобларди улар.

¹ Аристотель. Политика. 2-том (С.А.Жебелева таржимаси).

Давлат умумий қиёфасини ягона фуқаролик жамоаси, сиёсий уюшма сифатида тушуниш Европа хукуқшунослик фанида узок вақт мустаҳкам ўрин эгаллаб келди. Умуман, бу борада Афлотун ва Арасту издошлари кўпчиликни ташкил этади. Улардан айримларининг номларини келтириш билан кифояланамиз.

Цицерон шулардан бири бўлиб, у ҳам давлатни сиёсий уюшган ва ҳаракатда бўлган ҳалқ тимсолида кўрган. Унинг “Давлат ҳақида” деган асарида ҳалқ “хукуқ масалаларида бир битимга келган ва умумий манфаатлари билан ўзаро боғланган кишиларнинг (фуқароларнинг) бирлашмаси”¹ сифатида тасвиirlанган.

Ўрта асрлар Европаси даврида Афлотун ва Арасту қарашларини ўша даврнинг энг обрўли олимлари Фома Аквинский ҳамда Марсилий Падуанскийлар қўллаб-қувватлаб чиққандилар. Албатта, уларнинг ҳар бири ўзига яқин фикрлардан фойдаланган. Лекин давлатга “инсон ўз эҳтиёжларини қондира оладиган ҳаёт даражасига эришувчи доимий иттифоқ”² деб қарашда улар ҳамфикр эдилар.

Афлотун ва Арастунинг янги давр издошлари ҳам давлат тўғрисидаги кўп асрлик анъанавий қарашларни давом эттириб, уни жамиятнинг ўзига мос келадиган сиёсий уюшма деб таърифладилар. Улар орасидан энг буюклари — Г.Гроций, Ж.Локк ва И.Кантлар номини келтирамиз.

“Уруш ва тинчлик хукуқи тўғрисида”ги асарида Г.Гроций давлатни “хукуққа риоя этиш ва умумманфаати йўлида тузилган эркин кишиларнинг мукаммал иттифоқи”³ сифатида таърифлайди.

Ж.Локк ҳам давлатни қарийб худди шундай тушунади. “Хукмдорлик тўғрисида икки трактат” асарида у ўз нуқтаи-назарини шундай ифода этади: “Давлат деганда мен ҳамиша демократия ёки бошқарувнинг у ёки бу шаклини эмас, балки лотинлар” “civitas” сўзи билан

¹ Цицерон. О государстве. 1, 39.

² “История политических и правовых учений: Средние века и возрождение” китобидан келтирдик. М., 1986, 47-бет.

³ Гроций Г. “О праве войны и мира”, М., 1956, 74-бет.

ифодалаган ҳар қандай мустақил уюшмани назарда тутаман, бизнинг тилимизда ушбу сўзга “давлат” “commbwealth” сўзи мос келади, у кишиларнинг шундай уюшмасини англатадиган тушунчани янада аникроқ ифодалайди”¹.

И.Кант ҳам давлатга бўлган ўз қарашларида бирдек фикр юритади. “Абадий тинчлик сари” асарида у шундай ёзади: “Давлат ўзи жойлашган ернинг ўзидай мулк эмас. Давлат – кишиларнинг ўзи хўжайнлик қилиб, ўзи бошқарадиган жамиятидир”². “Хукуқ ҳақидаги таълимотнинг метафизик асослари”да ҳам давлат тўғрисидаги шунга ўхшаш таърифни учратамиз: “Хукуқий қонунлар ҳимоясида бўлган кўпчилик одамларнинг бирлашмасидир”³.

Албатта, давлатни ҳамиша ва ҳамма айнан шундай тушунган экан, деб ўйлаш мумкин эмас. Жумладан, қадимги ҳинд сиёсий онгига давлат (подшолик) тушунчаси давлатпаноҳнинг, ҳукмдорнинг “жисми”ни билдирган. XVI-XVIII асрлардаги ғарбий Европага қайтадиган бўлсак, бу ерда давлатчиликни тушуниш кескин равишда ўзгарганди. Давлат деганда тобора кўпроқ ҳукмдор ва унинг яқинлари, халқ ҳокимияти орғанлари, амалдорлар, мансабдор шахслар қатламлари ва шу кабилар биргаликда тушуниладиган бўлди. Давлат моҳиятини тушунишдаги бундай ўзгаришларнинг, албатта, ўз сабаби, ўз тарғиботчилари бор эди.

Улар орасида Ж.Боден ўзининг “Давлат тўғрисида олти китоб” асарида давлат “суверен ҳокимият воситасида кўплаб оиласлар ва уларга тегишли нарсалар”⁴ устидан адолатли ҳукмронлик сифатида тушунишни таклиф этганди. Атоқли француз давлатшуноси Арасту сингари давлат деганда одамларнинг муайян бирлигини қайд этсада, бу бирлик энди давлатнинг асосий, тизимлар ташкил этувчи қисми сифатида майдонга

¹ Локк Дж. Соч. З-томлик. М., З-том, 388-бет.

² Kant I. Sehçiften zur Sechstphilosophie. Berlin, 1988, S. 290.

³ Ibid. S. 127.

⁴ “LL pensiero politico dalle oruginial nostri Giorni”. Roma, 1966, P. 356.

чиқмайди. У фақат давлат томонидан ҳаракат объекти сифатидагина намоён бўлади. Давлат эса унинг таъкидлашича, суверен ҳокимиятнинг одамлар жамоаси устидан амалга оширадиган раҳбарлигидир. Ж.Боденгача ҳеч ким давлатни шундай тушунмаганини қайд этиш жоиз.

“Суверенитет”, “суверен ҳокимият” унинг назариясидаги муҳим сўзлардир. Унинг фикрича, суверенитет “давлатнинг доимий ва мутлақ ҳокимиятидир”. Айни пайтда унинг бу назариясининг ўзига хос томони шундаки, одамларнинг бутун жамоаси суверен ҳокимиятнинг энг яқин ва бевосита амалга оширувчиси бўлолмайди, бу вазифани ҳамманинг устидан ҳукмрон бўлган давлатпаноҳ (ёки олий орган) бажариши мумкин. Шу тариқа у халқ суверенитетини кейинги ўринга суриб, уни давлатпаноҳ суверенитетига алмаштиради.

Ж.Беден давлатнинг шубҳасиз муҳим белгисини алоҳида ажратиб, муносиб баҳолай олганлигини таъкидлаш керак. Лекин мазкур тамойил муаллифнинг бундай талқини баъзи эътиrozларга сабаб бўлмаслиги мумкин эмас. Зоро, бу суверенитет эгасини ижтимоий яхлитликни ташкил этувчи одамлар жамоасидан кескин ажратиб қўйиш деган гап эди. Чунки давлатнинг ўзи ҳам, унга суверенлик ҳукуқини баҳш этувчи ҳам ана шу яхлитликнинг қисмлариdir. Шу нуқтаи назарни Т.Гоббс ҳам қўллаб-қувватлаб ривожлантиради. Дарвоқе, бунинг учун у бир мунча бошқача далиллардан фойдаланади.

Одамларни қўрқувда ушлаб, улар ҳаракатини эзгуликка йўналтиришга, дейди Т.Гоббс, фақат барча алоҳида имтиёз ва кучларни бир одам қўлида ёки бир қанча кишилик жамоат қўлида жамлаш орқалигина эришиш мумкин. Агар шу тариқа кўпчилик одамларнинг бирлашуви рўй берса, бу давлат деб аталади. Монарх (яъни, подшо) давлат тимсолида намоён бўлади. Давлат моҳияти фақат ана шу одамда (ёки тегишли шахслар йиғинида)гина мужассамлашган бўлади, деб ҳисоблайди Т.Гоббс. Суверенитет. Суверенитет соҳиби айнан шу давлатнинг ўзидир, унинг зиммасига “қўл остида-

гиларга тинчлик-осойишталиктин бахш этиш, улар хавф-сизлигини таъминлаш юклатилади”¹.

Бундай қарашлар дунё миқёсида анча кенг тарқалган. Анархистлар ҳам, социалистлар ҳам, либераллар ҳам уларни қўллаб-қувватлашган. Чунончи, мисол учун рус анархисти М.Бакунин, давлатни жамиятга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ташкилот деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, давлат “уч ярамас нарсага - бюрократия, полиция ва армияга таянади...бу имтиёзли синфлар эзувчи ва ақидапараст идрокининг кўзга ташланиб турувчи тана жисмидир”².

Шундай қилиб, биз давлат моҳиятининг марксизм асосчилари томонидан талқини масаласига етиб келдик. Уни алоҳида изоҳламоқчимиз. Зоро, давлатчилик назарияси ва амалиёти тараққиётида улар алоҳида салбий аҳамият касб этган.

К.Маркс ва Ф.Энгельс учун давлат, биринчи навбатда, “бир синфнинг иккинчи синф томонидан бостирилиш машинасидан бошқа нарса эмас”. Маркс ва Энгельс, буржуа жамиятидаги давлат “фақат бутун буржуазия синфи умумий ишларини бошқарувчи қўмитадир, холос”, деб уқтиришган (“Коммунистик партия манифести”). Ленин ҳам давлат тимсолида “бир синфнинг бошқаси устидан ҳукмронлигини сақлаб турувчи” машинани кўрган. “Давлат - муайян синфнинг ҳукмронлик органидир, - дейди у. - У ўз мухолифлари билан (ўзига қарама-қарши синф билан) муросага келиши мумкин эмас”.

Бундай ёндашув давлат тўғрисидаги тасаввурларни қашшоқлаштирас ва ҳатто бузиб кўрсатарди, унинг моҳияти ва ижтимоий аҳамиятини жўн ва бир томонлама тушунишга олиб келар, мазкур ҳодисанинг мажбурловчи, зўравонлик томонлари устуворлигини тан олишга даъват этарди.

Бироқ, шуни ҳам огоҳлантириш жоизки, ҳар қандай ёндашувни, шу жумладан, синфий ёндашувни ҳам бир

¹ Гоббс Т. Соч. В 2-х томах. М., 1992, 2-том. 133-бет.

² Бакунин М. Избр. Соч. М., 1992, 2-том. 262-бет.

йўла рад этиб бўлмайди. Давлат ривожида шундай пайтлар бўладики, унда мазкур ёндашув ҳам (барча нуқсонларига қарамай) иш бериши мумкин. Масаланинг моҳиятини ойдинлаштиришга ҳаракат қиласиз.

Маълумки, иқтисодиётнинг ривожланиши муайян даражага етиб, ижтимоий неъматларни тенг тақсимлашнинг аввалги тизими яшай олмай қолган ҳамда жамиятнинг бундан кейинги ривожи учун “Шарқ” жамиятида бўлганидек, сиёсий соҳада ёхуд Европадагидек сиёсий ва иқтисодий соҳада бошқарув билан шуғулланадиган элитар қатламни ажратиш заруратга айланганда давлат дунёга келади. Бу - жамиятни табақаланишга олиб келди ва шунда дастлаб (ибтидоий жамоа тузумида) жамиятнинг барча аъзоларига тегишли бўлган ҳокимият сиёсий мазмун касб этди, яъни у энг аввало имтиёзли ижтимоий гурӯҳлар синфлар манфаатига хизмат қила бошлади. Бинобарин, давлатнинг пайдо бўлиши ҳамиша **оммавий ҳокимиятнинг мазмуни ўзгариб, сиёсий ҳокимиятга айланиши билан боғлиқ**. Бу нимани англатади? Ибтидоий жамоа тузуми ҳокимиятидан фарқли ўлароқ, бу ҳокимият энг аввало жамиятнинг, синфнинг имтиёзли қисми манфаатларини ўйлаб амалга оширилади. Ушбу ҳолатда синфий ёндашув бундай ҳокимиятни тавсифлаш, бундай давлат моҳиятини очиб беришда кенг имкониятлар яратиб беради.

Бироқ давлат ҳокимиятининг мазмуни ҳамиша бир хил бўлавермайди. Чунончи, қадимги Афина ва Римда синфилик яққол кўзга ташланиб турари ва шубҳага ўрин қолдирмайди. У ерларда ҳокимият қулдорлар қўлида бўлиб, улар асосий ишлаб чиқариш воситалари (ер)га ҳам, ишлаб чиқарувчилар — қулларнинг ўзига ҳам эгалик қилардилар. Қуллар давлат ҳокимиятини амалга ошириш у ёқда турсин, умуман ҳар қандай хукуқлардан маҳрум этилганди.

Йирик ер эгалигига асосланган феодал жамиятда ҳам аҳвол шундай эди. Ҳокимият феодаллар - йирик ер эгалари қўлида бўлган. Дехқонлар ҳокимият ишига аралаша олмас, феодалларнинг тўла ёки қисман мулки ҳисобланиб, барча юридик хукуқлардан қарийб маҳрум

эди. Шундай қилиб, қулдорлик жамиятида ҳам, феодал жамиятда ҳам биз ошкора ижтимоий тенгсизликка, давлат ҳокимиятининг синфий (табақавий) мазмун-характерига дуч келамиз.

Бироқ, буржуа жамиятида давлат ҳокимияти характерини баҳолашга бирдек ёндашиб бўлмайди. Зеро, бундай жамиятда қонун олдида расман ҳамма тенг, бир хил ҳуқуқقا эга ва булар, одатда, декларация ва конституцияларда юридик мустаҳкамлаб қўйилган. Лекин илк буржуа жамиятида қонун томонидан белгилаб қўйиладиган мулкий, маълумотга оид ва бошқа камситишлар аҳоли камбағал қатламларининг сайлов ҳуқуқларини ҳам чеклаши ҳаммага маълум. Шу йўл билан ҳокимиятнинг иқтисодий ҳукмрон синф — буржуазияга мансублиги таъминланади.

Энди ҳокимият бюрократик амалдорлар маҳкамаси (тўғрироғи унинг раҳбарияти) қўлида бўлган Шарқ давлатларига мурожаат қиласиз. Шу ўринда, амалдорларнинг синфийлиги ҳақида гапириш мумкинми, деган савол туғилиши мумкин. Бунинг устига мазкур мамлакатларда ишлаб чиқариш воситалари “ер”га мулк эгалиги йўқ бўлиб, ишлаб чиқарувчилар эса, расман озод эдилар. Лекин бу ерда шуни назарда тутиш керакки, ушбу мамлакатларда ҳокимият кўпроқ бутун жамиятнинг эмас, балки ҳокимият тепасида турган муайян ижтимоий груҳлар манфаатларини ифодаларди. Бундан шу нарса келиб чиқадики, бу ижтимоий груҳлар ижтимоий неъматларни тақсимлаш тизимидағи алоҳида ўринлари ҳамда унинг анчагина қисмини ўзлаштириб олишлари билан ишлаб чиқариш воситаларига алоҳида муносабатлари билан, яъни амалда уларнинг эгаларига айланиб, ишлаб чиқарувчиларнинг ўзларини ҳам асоратга солиб, “қуллар жамоаси” даражасига тушириб қўйишлари билан ажралиб турадилар ва амалда синфларга айланадилар.

Умуман олганда, давлат (баъзан эса, давлат-партия) маҳкамасининг бундай чекланмаган ҳукмронлиги ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик ҳукм сурган жамиятда ҳам вужудга келиши мумкин. Давлат маҳкамаси фавқулодда мустақилликка эга бўлиб, жа-

миятга қарийб бўйсунмай қўйган вазиятда бундай ҳолат юзага келади. Жумладан, синфларни бир-бирига тенг қўйиш, уларни бир-бирларига гиж-гижлаш йўли билан бунга эришиш мумкин. Бонапартистлик ҳукмронлиги даврида Францияда худди шундай ҳолат юз берганди. Ҳар қандай ўзгача фикрлашни, ҳукмрон доиралар раъйига қарши ҳар қандай ҳаракатларни аёвсиз бостириш йўли билан ҳам шундай ҳолатга эришиш мумкин. Олмония ва Италиядаги фашистик режимлар, Лотин Америкасидаги тоталитар ёки авторитар режимлар шароитида шундай вазиятлар кузатилганди.

Шундай қилиб, келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, синфий ёндашув давлатнинг муҳим хусусиятларини аниқлаш, ундаги мавжуд ижтимоий зиддиятларни илғаб олиш имконини беради. Бундан ташқари, маълумки, барча тарихий босқичларда жамият эзилувчи синфлари ва қатламларини давлат ҳокимиятини эгаллаб олган эзувчиларга қарши чиқишлари кузатилган. Буларга Римдаги қуллар қўзғолонини, Англия, Франция, Олмония, Хитойдаги дехқонлар исёнлари ва урушларини, ишчиларнинг иш ташлашлари ҳамда инқилобий чиқишлари ва шу кабиларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Шунга қарамай, яна бир бор таъкидлашни истардикки, давлат ҳокимиятининг синфий “табақавий” хусусиятини аниқлаш билангина давлат моҳиятини тўла намоён этиб бўлмайди. Мазкур муаммони фақат синфий ёндашув ёрдамида ўрганиш давлат ва сиёсий ҳокимиятни илмий билиш имкониятларини анча чеклаб кўяди.

Биринчидан, ҳокимият давлатдан анчайин кичик ижтимоий гурухлар қўлида бўлиб, бу гурухлар у ёки бу синф манфаатларини тўла ифода этмаслиги, балки ўзларининг топ гурухий манфаатлари йўлида (бонапартизм, тоталитар бюрократик режимларида гидек) ҳаракат қилишлари мумкин.

Иккинчидан, мустамлакачилик қарамлигидан озод бўлган баъзи мамлакатларда қўпинча бирон-бир синф ҳокимиятини қўлга олиш учун етарли куч ва ўуш-

қоқликка эга бўлмаган ҳолатлар юзага келади. Башарти бу мамлакатда умуммиллий манфаатлар (мустақилликка эриши, миллий иқтисодиёт ва маданиятни ривожлантириш) кўндаланг бўлган тақдирда турли синфлар ва синф бўлмаган ижтимоий грухлар блоки ташкил топиб, кўп ҳолларда улар таркибига миллий буржуазия, ишчилар синфи, деҳқонлар, зиёлилар, ҳунармандлар, майда савдогарлар ҳам кирадилар.

Учинчидан, муайян шароитларда бутун халқа тегишли бўлган давлат юзага келиши мумкин. Бунда умумхалқ манфаатлари синфий ёки грухий манфаатлардан ғолиб келади.

Тўртингидан (бу жуда муҳим!), ижтимоий зиддиятларнинг мавжудлигига қарамай, **жамият ҳамиша бир бутун яхлитдир**. Зеро, қулларсиз қулдорларнинг, деҳқонларсиз йирик ер эгаларининг, ишчиларсиз капиталистларнинг бўлиши мумкин эмас. Шарқ мамлакатида жамоа меҳнати амалдорлар маҳкамаси мавжудлигининг зарур шартидир. Шу боис ҳокимият тепасида турган синф ёки ижтимоий грух ҳамиша (ҳатто ўз манфаатини ўйлаб ҳам) эзилувчи синф ҳақида бир қадар фамкурлик қилишга мажбур.

Шунинг учун ҳам ҳар қандай давлат **умумижтимоий функцияни бажариш, бутун жамият манфаатлари йўлида ҳаракат қилиши** шарт бўлади. Шу жиҳатдан олиб қаралганда ҳар қандай давлат фақат бостириш қуроли бўлибгина қолмай (қадим аждодларимиз айтиб кетгандаридек), бирлаштириш воситаси, интеграциялаш (яхлит ҳолатга келтириш) йўсими сифатида жамият тимсоли ҳамдир.

Шундай қилиб, **давлатнинг умумижтимоий функцияси** унинг муҳим хусусияти бўлиб, синфийлик хусусияти билан бир қаторда давлат умумий моҳиятининг энг аҳамиятли жиҳатини ташкил этади. Шуни ёдда тутиш керакки, давлатда ҳукмрон доираларнинг тор синфий ёхуд грухий манфаатлари ҳамиша бутун жамият манфаатлари билан кўшилиб кетади. Лекин давлат моҳиятининг юқорида тилга олинган жиҳатлари турли даврларда ва турли тарихий шароитларда бирдек

бўлмаган ва бир томоннинг кучайиши иккинчи томоннинг заифлашувига олиб келади. Буни инобатга олиш жуда мухим.

Чунончи, қулдорлик жамиятида давлатнинг синфийлик жиҳати энг кўп даражада устувор бўлади. Бутун ҳокимият, юридик ҳуқуқлар, ўз манфаатларини амалга ошириш имкониятлари тўлиқ ҳукмрон синф қўлида бўлади. Шунга қарамай, бу жамият тўғрисидаги билимларимизнинг ҳаммасини ҳам тўғри деб бўлмайди. Бутунлай ҳак-ҳуқуқсиз зот сифатида қуллар тўғрисидаги тасаввуримизда бирмунча муболага ҳам бор. Биргина мамлакатдаги қуллар сони озод фуқаролар сонидан анча кўп бўлганлигидан келиб чиқсан тақдиришимизда ҳам қулларга ҳеч нарса боғлиқ бўлмаган дея олмаймиз. Масалан, Римда озод кишилар умумий аҳолининг атиги уч фоизини ташкил этган. Шунинг учун қуллар билан ҳисоблашмасликнинг иложи ҳам йўқ, хавфли ҳам эди. Ҳар қандай бирон қимматга эга бўлган мулк қатори қуллар ҳам маълум даражада юридик жиҳатдан ҳимояланган. Буларнинг ҳаммаси **қулдорлик давлатнинг умунижтимоий роли** биз ўйлаганимиздан анча каттароқ эканлигидан далолат беради.

Жамиятнинг қулдорлик тузумидан феодализмга, феодализмдан капитализмга томон ҳаракати давомида давлат фаолияти умунижтимоий жиҳатининг аҳамияти ҳам ошиб борган. Хусусан, унинг ҳозирги ғарб жамиятидаги мақоми катта. Тадбиркорлар фойдасидан ундириладиган катта соликлар, меҳнат шароитларининг давлат томонидан мувофиқлаштириб борилиши, турли хилдаги ижтимоий дастурларнинг кенг ривож топганлиги ва бошқа тадбирлар шунга олиб келдики, натижада мавжуд ижтимоий зиддиятлар салмоқли тарзда юмшаб бормоқда, синфий ракиблар тобора камайиб бораётганлиги туфайли уларни бостириш чораларига зарурат ҳам камаймоқда, жамиятнинг сиёсий барқарорлиги ошмоқда. Шундай қилиб, давлат фаолиятидаги ижтимоий жиҳатларнинг ўсиб бориши билан бир вақтда унинг синфийлик мазмунини белгиловчи улуши ҳам камайиб боряпти.

Хулоса сифатида шуни айтиш керакки, давлат тушунчаси ва моҳиятини ҳар тарафлама тўлиқ ҳамда объектив билиш учун фақат синфий ёндашувнинг ўзи мутлақо кифоя қилмайди. Бинобарин, бу ўринда давлат тўғрисидаги бошқа назариялар - элитар, технократик, плюралистик демократия, “умумий ҳузур-халоват” давлати ва бошқа назариялар қоидаларидан фойдаланиш керак бўлади. Бу ҳақда кейинги бобларда ҳали батафсил тўхталамиз.

2. Давлатнинг асосий белгилари

Давлат жамиятнинг сиёсий тизимига кирувчи бошқа ташкилотлардан бир қатор ўзига хос белгилари билан фарқ қиласди. Давлатнинг белгилари тўғрисидаги масала ҳамиша ҳуқуқшунослар эътиборини тортиб келган ва бу ҳақда уларнинг турли талқинлари мавжуд.

Ф.Энгельс ўзининг “Оила, ҳусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши” деган асарида давлатнинг асосий белгилари сифатида аҳолининг худудий бўлиниши, оммавий ҳокимият ҳамда солиқлар тизимининг ташкил этилишини кўрсатиб ўтганди. Г.Ф.Шершеневич ҳам шунга ўхшаш уч белги: “а) одамларнинг бирлашуви; б) улар устидан ҳукмронлик қилувчи ҳокимият; в) шу ҳокимият таъсир доирасидаги худуд...”¹ ни санаб ўтади.

Ҳозирги вақтда давлатнинг умумий эътироф этилган қуйидаги асосий белгиларини кўрсатиш мумкин:

- ◆ давлат ўз давлат чегаралари доирасида фуқаролик белгиси бўйича бирлашган бутун жамиятнинг, бутун аҳолининг ягона вакили сифатида майдонга чиқади;
- ◆ давлат-суверен ҳокимиятнинг ягона соҳибидир;
- ◆ давлат юридик кучга эга бўлган ва ҳуқуқ нормаларини акс эттирган қонунлар ва уларга асосланиб чиқариладиган ҳужжатларни қабул қиласди;

¹ Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. М.1995, 172-бет.

◆ давлат ўз вазифалари ва функцияларини бажариш учун зарур бўлган давлат органлари ҳамда тегишли моддий воситалар тизимидан иборат мураккаб механизм (маҳкама)дир;

◆ давлат - қонунийлик ва хуқуқ-тартибот посбони бўлишга махсус даъват этилган хуқуқни муҳофаза қилиш (жазолаш) органлари (суд, прокуратура, милиция, полиция ва ҳ.к.)га эга бўлган ягона ташкилот;

◆ фақат давлатгина ўз мудофааси, суверенитети, ҳудудий яхлитлиги ва хавфсизлигини таъминловчи қуролли кучлар ҳамда хавфсизлик органларига эга бўла олади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган биргаликда олинган давлат белгиларининг жаъми жамият сиёсий тизимида давлатнинг алоҳида ўрни ва етакчи ролини тўла изоҳлайди. Албатта, бунда, ҳар бир тарихий даврда, турлича ижтимоий-иқтисодий шароитларда давлатнинг бу белгилари ҳам ички мазмуни, ҳам ташқи қўриниши билан фарқ қилишини ҳисобга олиш зарур.

Ҳозирги шароитларда демократия ва эркинликларни, барқарорлик тинч-тотувлигини, республика ҳалқлари ҳамжиҳатлиги ва ҳамкорлигини қарор топтиришда, ислоҳотлар ва уларни амалга оширишдаги ташаббускорликда, маданияти юксак ривож топган жамиятга ўтишда Ўзбекистон давлати етакчи роль ўйнамоқда.

Ушбу мақсадларни ҳаётга муваффақиятли тадбиқ этиш давлатни мустаҳкамлаш вазифаларини бажариш, Ўзбекистонда давлат ҳокимияти барча бўғинларининг самарали ишлашини таъминлаш билан чамбарчас боғлиқ.

3. Давлат моҳияти ва белгиларини тушунишда ёндашувлар хилма-хиллиги

Маълумки, давлатнинг келиб чиқиши, давлат ҳокимиятининг табиати, унинг мақсад ва вазифаларини, давлатнинг тараққиёт йўллари ва шу кабиларни турлича изоҳловчи кўплаб хилма-хил назариялар мавжуд. Бу ҳолат ижтимоий ҳодиса сифатида давлатнинг мурак-

каблиги, кўпқирралилиги билан, ўтмишдаги ва ҳозирги вақтдаги унинг шаклларининг хилма-хиллиги, шунингдек, давлатнинг сиёсий ҳокимиятни амалга ошириши, унинг фаолиятининг турли ижтимоий синфлар ва гуруҳлар манфаатларига бевосита дахлдорлиги билан боғлиқ. Булар объектив омиллардир.

Агар ушбу муаммога субъектив жиҳатдан ёндашадиган бўлсак, мазкур ҳолат турли муаллифларнинг турли мафкуравий ва фалсафий нуқтаи-назарлари билан ҳам боғлиқлигини кўрамиз.

Давлат тўғрисидаги назарияларни шартли равишда **тўрт гуруҳга**:

- ◆ давлатнинг моҳияти тўғрисидаги;
- ◆ давлатнинг мақсад ва вазифалари ҳақидаги;
- ◆ давлатнинг фаолият воситалари ва методлари тўғрисидаги;
- ◆ давлатнинг кейинги тараққиёти истиқболлари ва йўллари ҳақидаги назарияларга ажратиш мумкин.

Модомики, турли муаллифлар ўз асарларида давлат билан боғлиқ муаммоларни тушунтириш мақсадида юқорида қайд этилган масалаларга у ёки бу тарзда мурожаат қиласар эканлар, хилма-хил гуруҳларга мансуб назариялар турли бирикмалар ташкил этиб, ўзаро таъсир этмай қолмайди.

Қуйидагиларни **давлат моҳиятига** боғлиқ назариялар қаторига киритиш мумкин:

Элита назарияси. Ушбу назария XX аср бошларида вужудга келди (В.Парето ва Г.Моски асарлари) ҳамда асrimiz ўрталарида янгидан ривожлантирилди (Х.Лассуэл, Д.Сартори, Т.Дай ва бошқалар). Мазкур назариянинг бош foяси, гўё ҳалқ оммаси давлатни идора этишга қодир эмаслиги, шунинг учун бошқариш жамиятнинг ҳукмрон доираси — элитаси томонидан амалга оширилиши кераклигини исботлашдан иборат. Элиталар турли белгилари (келиб чиқиши, маълумоти, тажрибаси, қобилияти кабилар)га қараб аниқланади. Дарвоқе, бунда элита сафлари ҳалқ оммаси ҳисобига, уларнинг энг қобилиятили вакиллари билан тўлдириб борилиши мумкинлиги ҳам назарда тутилганди.

Бунинг устига мазкур назариянинг ҳозирги тарафдорлари бир қанча элиталар мавжуд бўлиб, улар ўртасида ҳокимият учун кураш бориши, бироқ, халқ ўз сайлов ҳукуқидан фойдаланиб, улар фаолиятини назорат қилиши мумкин, деб таъкидлайдилар.

Шубҳасиз, ушбу назариянинг нуқсонлари ҳам мавжуд. Чунончи, аҳолини ҳокимият ишларидан четлаштиришни тарғиб қиласи, ҳокимиятнинг синфий табиати бутунлай инкор этилади. Лекин ушбу назариянинг ижобий томонлари ҳам йўқ эмас. Ҳақиқатан ҳам, ҳокимият ишларини олиб бориш амалда кишиларнинг ғоят чекланган доираси - депутатлар, давлат маҳкамаси ходимлари томонидан бажарилади. Муҳими - мазкур кишилар чиндан ҳам халқ, турли ижтимоий групҳар ва қатламлар манфаатларини ифода этишлари керак. Шу жиҳатдан халқ сайлаган ва ўз номидан вакил қилган кишиларнинг элита характеристини, улар фаолияти устидан таъсирчан назоратни таъминлаш заруратини тушуниш мумкин.

Технократик назария. Мазкур назария асри-мизнинг 20-йилларида вужудга келиб, 60-70-йилларда анча кенг тарқалди. Унинг тарафдорлари орасида Т.Веблен, Д.Барнхейм, Г.Саймон, Д.Белл ва бошқалар бор эди. Умуман олганда ушбу назария элиталар назариясига жуда ўхшаб кетсада, замонавий воқеаликни ҳисобга олиши билан ажралиб туради.

Бу назарияга кўра, жамиятни мутахассис-бошқарувчилар, менежерлар идора этишлари лозим (кўпинча амалда ҳам шулар бошқаришади). Айнан уларнинг ўзлари жамиятнинг ҳақиқий эҳтиёжларини, унинг энг матлуб ривожланиш йўлларини, бунинг учун зарур воситаларни аниqlашга қодир. Бу бошқаришни илмий асосда олиб бориш имконини беради ҳамда жамиятнинг ўсиб борувчи ривожини таъминлайди.

Мазкур таълимот ғояларидан нафақат давлатнинг мохиятига, балки унинг бошқа жиҳатларига ҳам тегишли бўлган бошқа назарияларда ҳам фаол фойдаланилмоқда.

Плюралистик демократия назарияси. Мазкур назария ҳам XX асрда пайдо бўлган. Г.Ласки, М.Дю-

верже, Р.Дарендорф, Р.Даль ва бошқалар ана шу назария вакиллари дидир. Ушбу назария социал-демократларнинг ҳам, либералларнинг ҳам қарашларини ифодалайди. Унинг ғояси ҳозирги жамиятда моҳият-эътиборига кўра синфлар амалда йўқолиб кетди ва ҳокимият шу тариқа ўз синфий табиатидан халос бўлди, деган маънони билдиради. Жамият турли белгиларига — ёши, касбкори, истиқомат жойи, манфаатлар доираси ва бошқаларга кўра юзага келадиган одамлар ижтимоий бирлашмалари (страталар) йиғиндисидан иборат.

Шундай қилиб, кексалар ва ёшларнинг, спортчилар ва пивохўрларнинг страталари мавжуд бўлиши мумкин ва ҳ. к. Ҳар бир одам кўпчилик страталарга кира олади. Улар асосида давлат идораларига “тазийик” ўказувчи ҳамда шу йўл билан давлат сиёсатини йўналтирувчи турли сиёсий ва жамоатчилик ташкилотлари тузилади. Бинобарин, ҳар қандай одам, ҳар бир бирлашма давлат ҳокимиятида ўз “улуши”га эга бўлади, давлатни бошқаришда иштирок этади. Давлат шу тариқа умум иродасининг, бутун жамият манфаатларининг ифодачисига айланади.

Ушбу назариянинг ижобий жиҳатлари унинг чинакам демократик характеристида, давлатни бошқариш ишларида барча фуқаролар иштироки зарурлигини асослашида намоён бўлади.

Давлатнинг мақсадлари тўғрисидаги масала юзасидан баҳс юритувчи назариялар орасида **“умумий фаровонлик давлати” назариясини** қайд этиб ўтиш керак. У иккинчи жаҳон урушидан кейин вужудга келган бўлиб, давлатнинг ижтимоий ҳаётга аралашмаслигига, оид олдиндан мавжуд таълимотга қарши чиқади. Бунда нафақат ҳукуқбузарлик ҳолатлари мустасно этилади (“Тунги қоровул давлати” назарияси). Унинг моҳияти 30-йилларда Д.Кейнс томонидан таърифлаб берилганди. Д.Мюрдал, А.Цигу, К.Боулдинг, В.Мунд ва бошқаларнинг асаларида бу назария янада ривожлантирилган.

Мазкур назариянинг бош ғояси шундан иборатки, барча синфлардан устун тураркан, давлат аҳоли барча қатламлари манфаатларини ифодалай бошлайди,

умумфаровонликни таъминлайди. Ривожланган мамлакатларнинг аҳоли турмушининг юксак даражасини таъминлашдаги, ижтимоий, маданий ва бошқа соҳаларда йирик давлат дастурларини амалга оширишдаги улкан муваффақиятлари ушбу назариянинг юзага келишига сабаб бўлди. Мазкур назария инсон манфаатларини давлат фаолиятининг асосига қўйиш билан ҳар бир шахс қадр-қимматига эътиборни жалб этади.

Бизнинг назаримизда, ушбу назариянинг ижобий жиҳатлари умуминсоний қадриятлар, инсон манфаатлари ва ҳуқуқлари устуворлиги унинг асосига қўйилганини билан белгиланади. Унинг камчилиги эса, нималар ва кимлар эвазига бунга эришиш мумкинлигини кўрсатиб бера олмаганидадир. Мабодо, эксплуатация марказини ярим мустамлака ва ривожланаётган мамлакатларга кўчириш назарда тутиладиган бўлса - бундай "фаровонлик" эътиборни тортиши амри маҳол.

Хуқуқий давлат назарияси. Бундан олдингисига қарама-қарши ўлароқ, бу назария ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ҳуқуқнинг устуворлигини таъминлашдан иборат давлат фаолияти мақсадини ҳам, давлатнинг иш юритиш воситалари, йўсинларига оид муаммоларни ҳам ёритади. Бу назария муаллифлари ҳақли суратда, давлатнинг бутун фаолияти ҳуқуқий мақсадларда, ҳуқуқ асосида ва ҳуқуқий воситалар ила амалга оширилиши керак, деб таъкидлайдилар. У бизнинг замонамиизда энг оммавийлашган ва энг долзарб ҳамда илфор назариядир. Унинг ижобий жиҳатларига қисқача тўхталадиган бўлсак, энг аввало, унинг жамиятни демократлаштиришга, давлат органлари ишларидан ўзбошимчалик, зўравонлик ва қонунсизликни бутунлай мустасно этишга йўналтирилганлигини таъкидлаш зарур. Камчилиги — жамият ижтимоий ва иқтисодий ҳаётидаги аҳволдан келиб чиқиб, баъзи тамойилларни амалга оширишнинг имкони бўлмаган ҳолларда уларнинг бир қадар қуруқ баёнотига айланишидадир.

Давлат фаолияти назариялари ва воситалари қаторига "**технократик давлат**" назариясини ҳам киритиш керак. Унинг пайдо бўлиши аксарият мамла-

катларнинг техника воситалари, шу жумладан, радиоэлектроникани ўзлаштириш ва улардан фойдаланишдаги йирик муваффақиятлари билан боғлиқ. Мазкур назарияга кўра, техниканинг бундан кейинги тараққиёти давлат бошқарувининг кўпгина масалаларини бошқача ҳал этиш имконини беради. Масалан, радиотелевизион техникадан фойдаланган ҳолда фуқаролардан социологик сўровлар ва ҳатто овоз бериш (референдум) ўтказиш мумкин. Компьютерлар алоҳида шахслар иродасига боғлиқ бўлмаган адолатли ва энг мақбул ечимларни топиш имкониятини беради.

Давлатнинг истиқболдаги ривожини башорат қиувчи назариялардан бири - **конвергенция назарияси** XX асрнинг 50-60-йилларида пайдо бўлган (Д.Гэлбрейт, Р.Арон, П.Сорокин асарлари). Унинг моҳияти шундан иборатки, инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида икки тизим: ғарбда — АҚШ, Англия ва бошқалар билан собиқ Совет Иттифоқи ва социалистик лагернинг бошқа мамлакатларининг бир-бирларига ўзаро таъсири рўй беради. Натижада юқоридаги мамлакатларнинг ҳар бир грухи энг яхши томонларни ўзлаштиради ва шу тариқа ўз моҳияти, ташкилий уюшиши, фаолият шакллари ва шу кабилар бўйича давлатларнинг яқинлашуви содир бўлади. Назария муаллифларининг фикрича, бу шундай ҳолатга олиб келиши керакки, унга кўра маълум вақтдан кейин ўзаро фарқлар йўқола бориб, ягона типдаги “постиндустриал давлатлар” - “умумий фаровонлик” давлатлари юзага келади.

Мазкур назария муаллифларининг олдиндан кўра билиш заковатларига тан бериш керак. Зоро, ушбу назария ғояларининг ҳаммаси бўлмасада, кўпчилиги ҳозирги ҳаётимизда ўз тасдиfinи топмоқда.

Давлат тўғрисидаги назариялар орасида **тарихий-материалистик назария** алоҳида ўрин эгаллайди. У давлатнинг мавжудлиги ва тараққиётининг кўпгина жиҳатларини таҳлил этади. Бу назариянинг асосида тарихий материализм ва синфий кураш ғоялари ётади. Давлатга иқтисодий ҳукмрон синф ҳокимиятининг куроли сифатида қаралади. Унинг хусусиятлари энг аввало

жамият тараққиётининг муайян босқичидаги унинг иқтисодиёти билан белгиланади. Мақсад — социалистик, сўнг эса, коммунистик жамиятни ҳам қуриш, давлатнинг охир-оқибат тақдири эса, коммунистик жамият барпо этила бориши билан барҳам топишига эришишдан иборат. Мазкур назарияга юқорида тұхталғандик, кейинроқ у ҳақда яна батафсилроқ тұхталамиз.

Шуни ҳам айтиш керакки, сиёсий-хуқукий тафаккурда мавжуд ёндашувларнинг хилма-хиллиги тұғрисида гапиарканмиз, давлатнинг жамият сиёсий тизими даги ўрнини белгилашдаги турлича ёндашувлар муаммосини четлаб ўтишнинг иложи йўқ. Кўйилган муаммо таҳлилига киришишдан олдин бир нарсага тұхталиш, тұғрироғи, жамият “сиёсий тизими” тушунчасига нималар киради, деган саволга жавоб бериш фойдадан ҳоли бўлмас.

Аввало, жамият сиёсий тизими тұғрисидаги асосий ғоялар давлат назариясида асримизнинг 60-70-йилларида баён этилганди. Шунга қарамай кейинги вақтларда сиёсий тизим назариясини ривожлантириш ҳамда унинг амалиёти таҳлилида фан сезиларли ютуқларга эришди. Бирок, барибир, адабиётларда сиёсий тизим тушунчаси тұғрисида ягона фикр йўқ. Масалан, баъзи бир муаллифлар (Е.М.Чиркин, Ю.А.Тихомиров, М.Н.Марченко) **сиёсий тизим тушунчаси жамиятнинг сиёсий уюшмаси тушунчасига айнан мос келади** дейишса, бошқалар (чунончи – Н.Н.Разумовский) унга **жамият сиёсий уюшмасининг таркибий қисми** сифатида қарайди. Шундайлар ҳам борки, улар **сиёсий тизимни сиёсий соҳа билан айнан үхшатишади. Ҳатто, сиёсий тизим тушунчасини сиёсий усткурмага яқин тушунча**, дейдиганлар ҳам бор.

Биз барча нұқтаи-назарларни батафсил қараб чиқиши, айниқса, уларнинг қай бири устуворлигини аниклашни мақсад қилиб қўймаганмиз. Бу алоҳида сухбат мавзуидир. Умуман турли нұқтаи-назарлар муаллифлари қарашларини ҳурмат қилган ҳолда, айни пайтда **сиёсий тизимни том маънода тушунадиган, яъни унга, жамият сиёсий ташкилоти (сиёсий ту-**

зилмалар, уюшмалар ва уларнинг ўзаро боғлиқлигиги)ни ҳам, сиёсий ҳаётнинг барча бошқа кўринишларини ҳам ўз ичига оладиган категория сифатида қарайдиганлар сафига қўшилиш керак деб ҳисоблаймиз.

Жамият сиёсий тизими ҳақида зикр этилганлардан келиб чиқиб, уни қуидаги таърифни бериш мумкин. Яъни, **жамиятнинг сиёсий тизими шахсларнинг сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш жараёнида уларнинг ташкилий мустақиллиги ва сиёсий фаоллигини оширишга даъват этилган ўзаро бирбирига чамбарчас боғлиқ давлат, жамоат ва бошқа ташкилотларнинг йиғиндисидир.**

Биз мазкур таъриф воситасида жамият ва давлат сиёсий тизимининг муносабатдорлигини аниqlаш, унинг жамият сиёсий тизимидағи ўрни ва мақеини белгилайдиган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳукуқий омилларни келтиришга ҳаракат қиласиз.

Олдинданоқ айтиш керакки, **давлатнинг ички тузилиши ва фаолиятининг** турли жиҳатларига алоқадор масалаларни тадқиқ этишга етарли эътибор бериб келинади. Давлат турли йўналишлар бўйича, яъни таркибий ва функционал жиҳатлар, ривожланишдаги турғунлик ва динамика нуқтаи-назаридан, шакл, мазмун, моҳият фалсафий категориялари қарашларидан келиб чиқиб чукур ўрганиляпти. Бироқ, айни пайтда, кўпинча **сиёсий тизимнинг таркибий қисми** сифатида давлатнинг амал қилиши билан боғлиқ масалалар эътибордан четда қолиб кетади. Шу жиҳатдан давлатни таҳлил этиш, шубҳасиз, катта қизиқиш уйғотишига қарамай, юқоридаги ҳолат рўй бермоқда. Ваҳоланки, у давлат механизмини сиёсий муносабатлар орқали тавсифлаш ва шу йўл билан давлатнинг жамият сиёсий тизимидағи ўрни ва ролини аниқ белгилаш имконини беради.

Даставвал, жамият сиёсий тизими таркибida давлат **алоҳида бўғин** сифатида майдонга чиқишига эътиборингизни қаратамиз ва буни ёдда тутиш керак. Унинг ўрни ва ролини на ҳукмрон партиянинг, на сиё-

сий тизим бошқа бўғинларининг ўрни ва роли билан тенглаштириб бўлмайди.

Жамият сиёсий тизимида нега давлат **асосий ёки бош** эмас, балки фақат **алоҳида бўғин** ҳисобланади? Зоро, бу таърифлар кўпинча маъно жиҳатидан бир-бирига яқиндай туюлади.

Боз устига юридик адабиётларда давлатни **сиёсий тизимнинг асоси** сифатида тушуниш учраб туради. Бу ерда биз М.Н.Марченконинг фикрига қўшиламиз. Унга кўра давлат **сиёсий тизимнинг асосий ёки бош таркибий қисми** сифатида майдонга чиқа олмайди ва чиқиши ҳам мумкин эмас, зоро, сиёсий тизимнинг иқтисодий, ижтимоий ва мафкуравий асослари шу мақомга эга бўлиши мумкин.

Давлатнинг сиёсий тизимдаги ўрни ва роли қўйидаги жиҳатлар билан белгиланади:

- ◆ давлат асосий ишлаб чиқариш қуролларининг эгаси сифатида жамиятни такомиллаштиришда муҳим рол ўйнайди, ҳамма ва ҳар бир одам манфаатлари йўлида уни ривожлантиришнинг асосий йўналишларини белгилайди;
- ◆ давлат барча фуқароларнинг ташкилоти сифатида майдонга чиқади;
- ◆ давлат бошқарув ва мажбурловнинг маҳсус маҳкамаларига эга;
- ◆ давлат турли ишонтирув ва мажбурлов услубларидан фойдаланиш имконини берадиган кенг тармоқли юридик воситалар тизимига эга;
- ◆ давлат суверенитетга эга;
- ◆ давлат бутун мамлакат миқёсида ягона тўлақонли ҳокимият ташкилотидир.

Нодавлат ташкилотларнинг биронтаси бундай хусусият ва вазифаларга эга эмас.

Шундай қилиб, биз жамият сиёсий тизимидағи **алоҳида бўғин** сифатида давлатни бошқа барча бирлашмаларга қарши қўймаймиз, лекин, айни пайтда унинг бошқа демократик ташкилотлар тизимидағи ролини ҳам камситмоқчи эмасмиз. Барибир яна бир бор шуни таъкидлашни истар эдикки, **сиёсий тизим таркибидаги**

бош ва асосий бўғинлар тушунчалари бир хил маънони англатмайди. Бош бўғин вазифасини шахс бажаради, шу билан бирга, асосий бўғин давлатдир.

Давлат сиёсий ташкилотлар қаторига кирмаслиги мумкин эмас. Зеро, маҳсус мажбурлов ва бостириш маҳкамаларига ҳамда турма ва бошқа мажбурловчи муассасалар кўринишидаги тегишли “моддий думлари”га эга бўлган давлат ҳокимият тегасида турган сиёсий кучлар қўлидаги бош куч сифатида, улар иродаси ва манфаатларининг бош тадбиқчиси сифатида, сиёсий ҳокимиятни амалга оширишнинг муҳим воситаси сифатида майдонга чиқади. Албатта, бу ерда сиёсий ҳокимиятни ким амалга ошириши, унинг манфаатлари бутун халқ манфаатларига қай даражада мос келиши муҳим аҳамиятга эга бўлади. Лекин бу бошқа суҳбат мавзусидир.

4. Давлат типологияси

Типология - энг турли хил белгиларга эга бўлган фавқулодда мураккаб ва серқирра ҳодисадир. Бу ҳолат уни таснифлашнинг турли тизимларини яратиш имконини беради.

Жумладан, ҳудудий ўлчамига кўра, давлатлар **буюк, ўрта ва кичик давлатларга** бўлинади. Бунинг устига, одатда, кичик давлатлар ўз мустақил сиёсаларига эга бўлмай, буюк ёхуд ўрта давлатларга эргашадилар.

Тарихий ёндашув қадимги, ўрта аср ва ҳозирги замон давлатларини ажратиб кўрсатишни тақозо этади. Тарихий ва маданий ривожланиш тарихига қараб эса, уларни **дехқончилик билан шугулланувчи ва саноат билан шугулланувчи давлатлар** (ёки индустриал тараққиётгача, индустриал ва постиндустриал давлатлар)га бўлиниши мумкин.

Цивилизация характеристига кўра, давлатлар **шарқий, гарбий ва аралаш (оралиқ)** давлатларга, иқтисодий тараққиёт даражаси бўйича эса, **юксак ривожланган, ўртacha ривожланган ҳамда “камбағал” давлатларга** ажратилади.

Мазкур таснифларнинг аксарияти давлатдан кўра кўпроқ жамиятни тавсифлайди. Бунинг ажабланадиган жойи йўқ. Чунки мазкур таснифларнинг бирортаси ҳам давлатни бошқа ҳодисалардан ажратиб турган бош омил — сиёсий ҳокимиятни амалга оширишни инобатга олмайди. Шу боис, таснифлашнинг ҳокимият муносабатлари, яъни ҳокимиятнинг моҳияти, унинг синфий (ижтимоий) тааллуқлилигини тавсифлашга асосланган турлари ҳам муҳим аҳамиятга моликдир.

Таснифлашга айни шундай ёндашув ҳозирги замон фанига хосдир, боз устига бундай ёндашув давлатнинг тарихий типлари тушунчасига асосланади.

Давлатни таснифлашнинг яна кўплаб турли хил тизимларини келтириш мумкин. Бироқ, шуни таъкидлаш жоизки, ҳозирги вақтда давлатни типларга ажратишда асосан иккита — **формациявий ва маданий (цивилизацион)** ёндашув мавжуд.

Яқин вақтларгача формациявий ёндашув мумкин бўлган ягона ва илмий ёндашув сифатида эътироф этиб келинарди. Зеро, у давлат типи тўғрисидаги масалага бўлган марксистик муносабатни ифодаларди. Унинг моҳияти шундаки, давлат типини белгилашда тарих ижтимоий-иқтисодий формациялар алмашинувининг табиий-тарихий жараёни сифатида тушунилади. Бу формацияларнинг ҳар бирига мос ўз давлат типи бўлади. Буларга **қулдорлик, феодал, буржуа ва социалистик давлат типлари киради**, деб уқтириларди.

Формациявий (ёки уни **синфий** деб ҳам аташади) ёндашувга мувофиқ ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг алмашинуви ижтимоий инқилоблар натижасида содир бўлади ва бу давлатнинг тарихий бир типидан бошқа, ундан юқорироқ типига ўтишни тақозо этади.

Бир йўла шуни ҳам қайд этиш жоизки, мазкур типология жуда **тор маънодаги синфий ёндашувга** асосланган. Бироқ, фикримизча, бирон-бир нуқтаи-назарга беписанд қараш мумкин эмас. Чунончи, қулдорлик ва феодал давлат типларининг пайдо бўлиши ва ривож топишини илмий асосда тушунтиришда ушбу масалаларнинг марксча талқини муайян роль ўйнаган.

Бу ёндашув, шунингдек, XIX аср ўрталариға тұғри келувчи давлатнинг буржуа типини ҳам тұғри тавсифлаб берди. Шу вақтга келиб, саноат капитализмининг шаклланиши ниҳоясига етган ва унга хос бўлган буржуазия билан пролетариат ўртасидаги зиддиятлар кучайиб, синфий курашнинг кескинлашувига олиб келганди. Лекин давлат ва унинг типологиясига марксистик ёндашувнинг бундай мувофиқлиги 1917 йил Октябрь тұнташигача давом этганди. “Классиклар”нинг капитализмнинг чириб бориши ва ҳалокати тұғрисидаги башоратларига келсак - улар үзини оқламади. Капиталистик тузум Россиядаги инқилоб берган сиёсий зарбага бардош берибгина қолмай, 20-йиллар охири 30-йилларнинг бошларидаги чуқур иқтисодий инқироз шароитлари мاشақатларидан ҳам муваффақиятли үтди.

Шунга қарамай, бундай тор доирадаги синфий ёндашув изсиз кетмади. Аввал бошданоқ ҳамма давлатлар ҳам марксистик типология схемасига силлиқ жойлашиб кетавермади. Бунда биз, энг аввало, шарқий типдаги давлатлар типологияси масаласини күзда тутяпмиз. Шуниси қызыққи, хуқуқшунослар ё умуман бу давлатларнинг үзига хос хусусиятларидан күз юмардилар ё уларни қулдорлик ёки феодал давлат типининг “шарқона тури”га мансуб қилиб құрсатардилар. Ҳолбуки, Шарқ давлатлари **Farb давлатларидан принципиал ва тубдан фарқ қиласы**. Келинг, мулоҳаза қилиб құрайлиқ. Farb давлатларида сиёсий ҳокимият иқтисодий ҳукмрон синф қўлида эди, яъни **давлат ҳокимияти иқтисодий базага, асосий ишлаб чиқариш воситаларига мулкий эгалик табиатига бевосита боғлиқ эди**.

Шарқ давлатларида эса, бутунлай бошқача ҳолат кузатилади. **У ерларда айнан давлат ҳокимияти бирламчи бўлиб**, ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат натижаларига эгалик қилиш имконияти сиёсий ҳукмронликка боғлиқ (бу мамлакатларда хусусий мулкнинг бўлмаганлиги, давлат мулки эса раҳбар доиралар қўлида бўлганлигини эслатиб үтамиз). Бинобарин, Шарқ давлатларини классик (европача) типларга мансуб де-

Йиш ёки уларни "капитализмгача" бўлган (қулдорлик билан феодал) типга қўшиб юбориш нотўғри бўлур эди.

Боз устига Шарқ давлатлари фақат гарб давлатларидангина фарқ қилиб қолмай, балки ўзига хос хусусиятлари билан бир-бирларидан жиддий ажралиб турардилар. Жумладан, Хитойда ҳеч қанақанги қулдорликнинг аломати ҳам бўлмаган, Миср ва Ассурияда эса, унинг жиддий роли бор эди. Давлат ҳокимияти тизимида рухонийлар мавқеи ҳам турлича бўлган, уларнинг ҳукуқий тизимлари жиддий фарқланарди. Демак, давлат типологиялари ва ҳукуқий тизимларнинг гарбий ва шарқий йўналишлари мавжудлиги ҳақида гапириш тўғрироқ бўлади.

Кўриниб турибдик, давлат ҳокимияти ҳамиша ҳам синфий табиатга эга бўлавермайди. У кўпинча озмикўпми тор доирадаги ижтимоий груп (давлат маҳкамаси раҳбарияти, партия-давлат элитаси сингари) кўлида бўлади. Лекин уни ижтимоий синф сифатида қабул қилиш мумкин эмас. Албатта, бундай груп бирон-бир синф манфаатини ифодалаши мумкин ва амалда кўпинча шундай ҳам бўлиб чиқади. У ҳолатда ҳокимиятнинг синфий мазмуни, давлат типи яқъол кўзга ташланиб қолади. Бироқ, бундай грухлар аксарият ҳолларда фақат ўз манфаатларинигина ифодалаши ҳам маълум.

Кўп ҳолларда юқоридаги грухлар ўз таянчига эга бўлиш мақсадида (баъзи Шарқ мамлакатларидагидек) динга мурожаат қиласди, собиқ Иттифоқда Сталин даврида бўлганидай ҳам жисмоний, ҳам ғоявий ялпи тазийкقا дучор қилиш мумкин. Энди шундай савол туғилади: ҳеч қанақанги синф манфаатларини ифодала-майдиган ёки уни арзимас даражада ифодаловчи давлатни қайси типга киритиш мумкин?

Шу муносабат билан мустамлакачилик кишанларидан озод бўлган мамлакатлар давлатларини таҳлил этиш муайян қизиқиш уйғотади. Уларда кўпинча шундай вазият вужудга келадики, биронта синф ҳокимиятни якка ўзи кўлга олиш ва уни ушлаб турish учун етарли куч ва уюшқоқликка эга бўлмайди. Бундай мамлакатларда

умуммиллий манфаатларни бирлаштирувчи турли ижтимоий кучлар блоклари юзага келади. Бироқ, бундай бирлашмалар кўпинча муваққат характерга эга бўлиб, умуммиллий вазифалар ҳал этиб борилиши билан синфий манфаатлар ҳам пайдо бўлиши мумкин. Шунинг учун давлатнинг бундай типи (асосли равишда) **ўтиш даври** давлати номини олган.

Бундан ташқари, анъанавий синфий ёндашув бир ижтимоий-иқтисодий формацияга мансуб давлатлар ўртасидаги жиёдий тафовутларни изоҳлаб беролмайди. Чунончи, ҳозирги Жанубий Африка Республикаси билан шу мамлакатнинг апартеид давридаги давлат ўртасида шубҳасиз катта фарқ бор. Ёки сталинизм давридаги ва “қайта қуриш” давридаги Совет Иттифоқини олинг. Давлат моҳиятининг **иккинчи жиҳати - унинг умунижтимоий ролидан** келиб чиқилгандагина уларни тушунишга йўл очилади. Шунга қарамай, давлат моҳиятининг умунижтимоий жиҳати, табиийки, синфий жиҳат сингари ҳокимият муносабатларида намоён бўлади. Бу ерда гап давлатнинг кимга тегишли эканлиги тўғрисида эмас, балки жамиятнинг амалда давлат ҳокимияти ўз қўлида бўлган қисми билан қолган аҳоли, яъни шу жамият аъзоларининг катта қисми ўртасидаги муносабатлар ҳақида кетяпти.

Бундай ҳолатларда ҳозирги замонда фанда кенг фойдаланилаётган давлат таснифи қўлланиши мумкин: улар **тоталитар, авторитар, либерал ва демократик давлатларга бўлинади** (бу ерда, албатта, кўпгина оралиқ шакллар бўлиши мумкин).

Либерал давлатда фуқароларнинг ҳукуқ ва эркинликлари жамият ҳаётининг барча соҳаларида расман амал қиласди, давлат ишларида фуқароларнинг расман иштироклариiga йўл қўйилади. Ман этилмаган ҳамма нарсага рухсат этилади. Лекин мавжуд давлат ва ижтимоий тузумни ўзгартиришга йўл қўйилмайди.

Тоталитар давлатда ҳамма нарса бир foяга - “давлат - бу ҳамма нарса, инсон эса - ҳеч нима” деган foяга бўйсундирилган. Бутун ҳокимият ҳукмрон элита қўлида бўлиб, бошқалар давлатни бошқаришдан четлатилган.

Авторитар давлатда ҳам ҳақиқий ҳокимият тор элитар доира қўлида бўлиб, шахсий манфаатлар давлат манфаатлари йўлида қурбон қилинади. Сиёсий жабҳада рухсат этилганидан ташқари ҳамма нарса ман этилиши тамоили амал қиласди.

Демократик давлат фуқароларнинг давлат ва жамоат ишларини бошқаришдаги ҳуқуқларини амалда таъминлайди, шундай иштирокка ёрдам беради. Шахс ҳуқуқ ва эркинликлари доираси жуда кенг бўлиб, уларни вазифаларига кўра давлатларнинг ўтмишдаги типларидан кескин равишда фарқ қиласди.

Демократик давлат – давлатнинг тамомила янги тарихий типидир. Бундай давлат ўтмишда бўлган эмас. У ижтимоий адолат тамоилларига, ҳуқуқга, қонунга, қонунчиликка асосланадиган давлатдир. Ўтмиш жамиятларда халқ давлатга қул каби хизмат қилган, унга батамом қарам бўлган, инсон давлат машинасининг бир муруввати деб ҳисобланган бўлса, демократик давлат эса, аксинча халқ учун хизмат қиласдиган, унинг манфаатларини, ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоялайдиган давлатдир.

“Давлат тушунчаси, унинг маъно-моҳияти тубдан ўзгарди. У ислоҳотларнинг бош ташаббускори ҳамда уларни мувофиқлаштирувчи асосий кучга айланди. Давлат бозор иқтисодий муносабатларига вазминлик билан, пухта ўйланган ҳолда, босқичма-босқич ўтишни амалга оширмоқда”¹, дейди мамлакатимиз йўлбош-чиси биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясида сўзлаган нутқида.

Жаҳонда инсон фаолиятининг барча соҳаларида рўй берган ва содир бўлаётган ўзгаришлар давлатга ҳам таъсир этмай қолмаганлиги табиий. АҚШ, Англия, Франция, Швеция ва Фарбнинг бошқа ривожланган мамлакатлари тажрибаси кўрсатиб турганидек, давлат эндиликда фақат “тунги қоровул” роли билан кифояланда олмайди. Кейинги йилларда у тобора ижтимоий

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-том, Т., “Ўзбекистон”, 1997, 107-бет.

зиддиятларни зўравонлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий муросага эришиш воситасида ҳал этиш қуролига айланиб бормоқда. Айни пайтда бу даъвомиз фақат демократик ривожланишнинг узоқ тарихига эга бўлган гарб давлатларига нисбатан эмас, балки СССРнинг тарқалиб кетиши ва мустақилликни қўлга киритиш натижасида ташкил топган ҳозирги ёш суверен давлатларга нисбатан ҳам foят ҳаққонийдир. Демократик тараққиёт йўлига, ҳукуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлига кирган Ўзбекистон Республикаси бунга ёрқин далил бўла олади. Табиийки, бизнинг давлатимизда кўп нарса, шу жумладан, давлатга қарашлар ҳам ўзгарди. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислом Каримов бу ҳақда шундай дейди: “Биз яқин ўтмишимизда синфий ҳукмронликнинг қуроли сифатида давлат ҳақидаги марксча ғояни шиор қилиб олиб, бу назарияни дормага, давлат ва ҳукуқни эса синфий кураш, синфий рақибларни енгиз востасига айлантирган эдик. Демократия шароитларида эса, давлат ижтимоий қарама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, ҳалқ таъбири билан айтганда, муросаи мадора билан бартараф этиш востасига айланади”¹.

Шу тариқа **цивилизациявий ёндашув** давлат типологиясига тобора кенг эътиборга лойик, замонавий ёндашув бўлиб бормоқда. Ҳозирги вақтда унда “технологик” деб ном олган йўналиш устунлик қилмоқда. Технологик йўналишга мувофиқ давлат типи шу давлатга хос бўлган фан-техника тараққиёти босқичига, аҳоли турмуш даражасига боғлиқ равишда белгиланади.

Мисол тариқасида **“иқтисодий ўсиш босқичи назарияси”**ни келтириш мумкин. Таниқли Америка социологи ва сиёсатдони Уолт Ростоу унинг муаллифидир. Ушбу назария, муаллиф фикрига кўра, марксизмга жанг эълон қилиши ҳамда ҳозирги замон тарихини ўрганиш методи сифатида уни сиқиб чиқариши

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 19-20-бетлар.

керак. Унга биноан иқтисодий ривожи бўйича барча жамиятларни **беш босқичдан** бирига, яъни анъанавий жамият; ислоҳотларга асос солинадиган ўтиш жамияти; силжиш жараёнини бошдан кечираётган жамият, пишиб етилаётган жамият ва халқ истеъмолининг юксак даражасига эришган жамиятга киритиш мумкин.

Мазкур таълимотга кўра, айнан бешинчи босқичда “умумфаровонлик давлати” деб аташ мумкин бўлган жамият юзага келади. Биз юқорида тилга олган “ягона индустриал жамият”, “постиндустриал жамият” назариялари ҳам олдинги назарияга фоят яқиндир.

Инглиз тарихчиси А.Тойиби давлат типлари тўғрисидаги масалага цивилизациявий ёндашувнинг бошқа бир йўналиши вакилидир. У цивилизацийни диний, руҳий, маданий ва бошқа белгиларига кўра бирлигини кўрсатувчи жамиятнинг ёпиқ, локал ҳолати, деб тушунтирувчи таълимот муаллифлари ҳисобланади. Шу белгиларга кўра, у жаҳон тарихида 20 дан ортиқ цивилизацияларни ажратиб кўрсатади. Тойиби жамият ва давлат ҳақидаги тушунчаларни аралаштириб юбориши эътиборни тортади. Бинобарин, унинг назарияси қизиқиши уйғотсада, бироқ у давлатдан кўра кўпроқ жамият типологиясига мансубдир.

Давлат типологиясига бошқача ёндашувлар ҳам мавжуд. Улар асосида бошқача мезонлар ётади-ю, лекин улар, одатда, субъектив характерга эга. Унинг учун биз эътиборингизни фақат икки асосий ёндашувга қаратдик. Яна давлат типологияси тўғрисидаги масалани ўрганишда бирбирига қарама-қарши қўймаган ҳолда ҳар иккаласидан кераклигини таъкидлаш зарур деб ҳисоблаймиз.

5. Давлатнинг асосий типлари

Хукуқшунослик фанида асосан **тўрт типдаги давлат - қулдорлик, феодал, капиталистик ва социалистик давлатлар** таҳлил этилган. Аввал қайд этиб ўтганимиздек, том маънодаги қулдорлик ва феодал давлатлар фақат Европада бўлган. Жаҳоннинг қолган қисмида - Осиё, Африка, Америка қитъаларидаги дав-

латлар улардан жиддий фарқ қиласы. Бундай ҳолат Фарбнинг (классик) давлатларидан фарқланувчи “шарқ” типига мансуб давлатлар мавжудлиги ҳақида гапириш имконини беради.

Ўйлаймизки, баҳсимиизни шу типни таърифлашдан бошлаш мақбулдир. Бунда, лоақал, бу давлатлар инсоният тамаддуни тарзида биринчи бўлиб пайдо бўлганлиги эътиборга олинган бўлади.

Шундай қилиб, энг дастлабки давлатлар сугориладиган деҳқончилик худудлари (Миср, Элам, Хинд ва Хитой)да бундан беш минг йиллар муқаддам вужудга келди. Сугориш шаҳобчаларини бунёд этиш билан меҳнат унумдорлигининг кескин ошиши уларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг бундай табиати жамоаларнинг сақланиб қолишини тақозо этарди: бир оиланинг ўзи сув иншоотларини қуриш ва улардан фойдаланишнинг уддасидан чиқолмасди. Шунинг учун у ерларда хусусий мулк пайдо бўлмади, синфлар — ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилувчи мулқдорлар юзага келмади.

Давлатнинг ташкил топиш жараёнида пирамида шаклида бунёд этилган жамият пайдо бўлди: энг юқорида ягона ҳукмдор (подшоҳ, фиръавн, шоҳ, хон ва ҳ.к.), қуириқда - унинг энг яқин сафдошлари, маслаҳатчилари давраси (вазирлар, амирлар) туради. Улардан кейин қуи мартабали амалдорлар, пирамиданинг асосини эса, қишлоқ хўжалик жамоалари ташкил этарди. Ана шу жамоалар ижтимоий маҳсулотнинг катта қисмини давлат маҳкамаларига солиқ тарзида тўлаб, эксплуатация обьектига айланганди.

Албатта, шарқий жамиятда хусусий мулк мутлақо бўлмаган дейиш мумкин эмас. Йўқ, бундай мулк бўлган ва у подшоҳларнинг саройлари, қуллари, жавоҳиротлари тарзида мавжуд эди. Сармоя ва моддий бойликлар савдогарлар ҳамда хунармандларнинг бир қисмида ҳам бор эди. Бироқ, шунга қарамай, шарқ жамиятида **хусусий мулк ижтимоий ишлаб чиқаришда мухим роль ўйнамаган**. Ижтимоий бойликтининг асосий ҳиссаси эркин жамоачилар ёки давлат ва ибодатхоналар мулки

бўлган қуллар меҳнати билан бунёд этиларди. **Эътибор беринга**, қуллар фақат давлат ва ибодатхоналар мулки бўлган. Шу тариқа ягона давлат мулки бўлган — давлат олий ҳукмдор тимсолида “жонли-жонсиз ҳамма нарса”га, шу жумладан, ўзининг энг яқин кишиларигача барча фуқароларнинг ҳам ҳаёти, ҳам мулкига эгалик қиларди. Айни пайтда Шарқ жамияти барқарор табиатга эга бўлиб, туб ўзгаришларга учрамасди.

Чунончи, Қадимги Миср давлати эрамиздан аввалги IV-III минг йилликларда пайдо бўлиб, ўттиз асрдан кўпроқ яшади. Қарийб эллик аср давомида яшаб келган Хитой давлати деярли XIX аср охиrlаригача жиддий ўзгаришларга дуч келмаган.

Илгари таъкидлаганимиздек, Фарб мамлакатлари (Фарб жамиятлари ҳам) Шарқ давлатларидан анча кейин пайдо бўлган, бироқ улар анча тез ривожланган. Айнан Европада ижтимоий-иктисодий формациялар (ва давлат типлари) алмашинуви анча тез юз берди: қулдорлик феодализм билан, у эса, ўз навбатида капитализм билан алмашди.

Шундай қилиб бу давлат типларини батафсилоқ кўриб чиқамиз.

Қулдорлик давлати. Европада илк қулдорлик давлатлари эрамиздан олдинги IX-VII асрларда, яъни Мисрдагидан 20 аср кейин пайдо бўлди. Бу даврга келиб, Шимолий Ўрта Ер денгизи шароитларида қишлоқ хўжалик жамоалари барҳам топиб, ерга оиласвий, яъни хусусий мулкчилик муносабатлари юзага келди. Шу тарзда жамиятнинг антагонистик (муросасиз) синфларга бўлиниб кетиши рўй берди. Боз устига улар (Шарқда бўлганидек) ҳокимият тизимидағи турлича мавқелари билан эмас, балки ишлаб чиқариш воситаларига турли муносабатлари билан бир-бирларидан фарқланарди. Бир синф ер ва меҳнат қуролларининг, шунингдек, ишлаб чиқарувчининг ўзи — қулга ҳам мулк эгаси бўлиб қолди. Фақат ана шу ишлаб чиқариш воситаларининг эгаси бўлган синф оммавий ҳокимиятни ноқонуний эгаллаб олади ва уни эксплуатация қилинувчи кўпчилик қаршилигини бостириш, синфий эзиш қуролига айлантиради.

Бошданоқ айтиб құяйлики, турли мамлакатлардаги қулларнинг ахволи бирдек әмасди. Жумладан, Афинада қулни калтаклаш ва үлдиришни қонун таъқиқларди. Римда бу ман этилмаганды. Шунга қарамай, яна бир бор қулнинг мутлақ ҳақ-хуқуқсиз маҳлук - гапиравчы қурол эканлиги ҳақидаги тасаввурлар муболағадан ҳоли әмаслигини тақрорлашни истардик. Улар мутлақ қўпчиликни ташкил этганлигининг ўзиёқ маълум даражада улар билан ҳисоблашишга мажбур этарди. Бундан ташқари, қулдорлик давлатининг турли даврларида қулларнинг ахволи яхшиланиб борган. Қулларнинг ҳатто табиблик ва домлалик вазифаларини адо этган ҳолатлари тариҳдан маълум. Уларнинг аксарияти хунармандчилик билан шуғулланиб, бойликлар орттиришган.

Буларнинг ҳаммасига қарамай, қулдорлик хуқуқсизлик эканини айтиш керак. Барча қулдорлик давлатларида ҳокимият мутлақ ҳукмрон синф қўлида бўлиб, қуллар жамиятда арзимаган вазифаларни эгаллашлари мумкин эди. Бу ерда ҳокимиятнинг синфий табиати яққол кўзга ташланиб туради.

Давлатнинг вазифалари фақат қулдорлар манфатлари йўлида, унинг умумижтимоий функциялари эса, ҳукмрон синф манфаатларига мувофиқ келадиган даражада амалга ошириларди. Шу боис, қулдорлик давлатларида қулларнинг қаршилик ҳаракатлари тез-тез содир бўлиб турганлиги, уларнинг қулдорлар ҳокимиятига қарши йирик исёнларга айланиб кетган ҳоллар тасодиф әмасди (Сицилияда, Кичик Осиёда қулларнинг эрамиздан олдинги II асрдаги ғалаёнлари, эрамиздан олдинги I асрдаги Спартак қўзғолони шулар жумласига киради).

Яна бир хусусиятга эътиборингизни тортмоқчимиз. Европадаги қулдорлик давлатларининг қўпчилиги шаҳар-республика сифатида пайдо бўлди ва яшади. Шу йўл билан ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилувчи мулқдорларнинг умумсинфий иродаларини аниқлаш енгилроқ бўларди. Хусусий мулк, ягона давлат мулкига асосланган Шарқ давлатларидан фарқли ўлароқ, маълум даражада демократик ислоҳотларни ўтказиб туришни

тақозо этарди. Мулкка нисбатан тенг ҳуқуқли кишилар оммаси манфаатларини мувофиқлаштириб бориш өхтиёжи анча мураккаб ва пухта ўйланган ҳуқукий тизимларнинг пайдо бўлишига ёрдам берди. Бу тизимларда давлат органлари томонидан ишлаб чиқиладиган қонунлар ҳуқуқнинг асосий манбааларига айланарди.

Кўриб турганимиздек, Шарқ жамиятларига нисбатан қулдорлик давлатлари анча тадбиркорроқ бўлиб, уларда кейинги тараққиёт учун керакли замин яратилганди. Шунинг учун ҳам кейинчалик унинг асосида феодал жамият ва унга мос келадиган давлат ҳам пайдо бўлади.

Феодал давлати. Бу типдаги давлат Европада эрамизнинг VI-IX асрларида вужудга келган ҳамда қатор мамлакатларда ҳозиргача феодал муносабатлар сарқитлари мавжуд.

Феодалларнинг ерга хусусий мулкчилиги феодал давлатининг **иқтисодий асосини** ташкил этади. Дехқонлар феодал ерларида майда якка ҳўжаликка эга бўлиб, ердан фойдаланганликлари учун ҳосилнинг бир қисмини беришлари ҳамда унга текин ишлаб беришлари керак эди (оброк ва баршина). Феодал жамияти ривожланиб бориши билан дехқонларнинг феодалларга қарамлиги давлатнинг мажбурий чоралари билан янада ортди: дехқонлар ерга “бириктириб қўйилар” ва ўз ҳўжаликларини ташлаб кетолмасдилар.

Ихтимоий тенгсизлик қонун йўли билан мустаҳкамлаб қўйиларди. Дехқонлар, одатда, давлатни бошқаришда ҳеч қанақангি иштирок этишмасди. Давлат ҳокимияти шак-шубҳасиз синфий бўлиб, тўла-тўқис феодаллар ихтиёрида эди. Давлат ҳукмрон синфнинг диктатура (зўравонлик) қуроли бўлиб, унинг мулкдор сифатидаги манфаатларини ҳимоя қиласди.

Давлатнинг умунижтимоий функциялари феодаллар манфаатларига мувофиқ келадиган даражада амалга ошириларди.

Феодал давлат ўзгаришларга берилувчанилиги туфайли ўз тараққиётида қатор босқичларни босиб ўтди. Дастреб улар марказлашган давлатлар-монархия

(подшоҳликлар) тарзида пайдо бўлиб, кейинчалик монарх ерларни бой-зодагонларга улашиб бера бориши билан уларнинг чеклари қўпинча жуда кенгайиб бораради. Ана шунда давлатнинг герцоглик, графлик, князликларга бўлиниб кетиши юз берди. Улар олдинги давлат таркибига расман киришда, амалда, баъзан, юридик жиҳатдан ҳам тўла мустақилликни қўлга киритарди.

Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, бундай тарқоқлик давлатни заифлаштирарди. Натижада ўзидан кучлироқ қўшниларга енгил ўлжа бўлиши мумкин эди (кўпинча шундай бўларди ҳам). Бу ҳолатлар ерларнинг янгидан бирлаштирилишига сабаб бўлиб, табақавий-вакиллик ва мутлақ монархиялар пайдо бўларди. Лекин феодал жамият тараққиётининг барча босқчиларида давлатнинг моҳияти ўзгармай қолади, у ҳамиша катта ер эгалари синфи манфаатларига хизмат қиласди.

Умуман олганда, феодал жамият маълум даражада шарқ жамиятини эслатаётгандай туюлади. Бу тахминларда асос ҳам бор. Ҳақиқатан, бу ерда ҳам ерга эгалик мулк ҳокимиятининг баъзи хусусиятларини ўзлаштира бориб, муайян тарзда давлатга айланади. Бироқ, барибир, фарқлар яна сақланиб қолаверади. Шарқ давлатидан у ҳокимият манбаи – мулк эканлиги, тескарисининг эса бўлмаслиги билан, ер мансабдор шахсларга эмас, балки қариндош-уруғчилик асосида мерос қолдирилиши билан, вассал олган ер унинг мулкига айланиши ва наслдан-наслга мерос бўлиб ўтиши билан, қишлоқ ҳўжалик жамоалари умуман сақланиб қолмаганилиги ёхуд улар Шарқдаги мавқега эга бўлмаганлиги билан, шарқ давлатидагидек қурратли ва қўпсонли амалдорлар маҳкамаси мавжуд эмаслиги билан фарқ қиласди. Шунга қарамай, барибир, ерга асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида эгалик қилишнинг феодал табиати феодал давлати монархия (якка подшолик) сифатида пайдо бўлиши ва яшашини тақозо этади. Ва, аксинча, савдогарлар қўпчиликни ташкил этган ва мулк хусусий бўлган мустақил шаҳарларда қўпинча бошқарувнинг республика шакли (Генуя, Данциг, Новгород, Псков шаҳар-республикалари) кўзга ташланади.

Феодал хуқуқнинг асосий манбаи урф-одатлар бўлиб, феодал тарқоқлиги шароитларида улар бир-бирларидан фарқ қиласди. Бироқ, шунга қарамай, ягона ҳуқуқий тизимнинг яратилиши феодал тарқоқлигини барҳам топтиришда катта аҳамиятга молик бўлди. Бунга умумдавлат қонунчилигини яратиш воситаси билан суд преценденти (умумий ҳуқуқий тизими)га умумий куч бағишлиаш орқали эришилади.

Буржуа давлати. Дастребаки буржуа (капиталистик) давлатлар бундан 200-300 йил муқаддам Европа ва Шимолий Америкада вужудга келган. Хусусан, улар буюк француз инқилобидан кейин кенг тарқалди.

Буржуа жамиятини лоақал бир хусусияти - расман мустаҳкамланган синфий тенгсизликка асосланган ўзидан олдинги ижтимоий-иқтисодий формациялардан фарқли ўлароқ, капиталистик ишлаб чиқариш усули ўз меҳнатини эркин сотувчи ишчиларга эга бўлганлиги учун ҳам анча илфор (прогрессив)роқ дейиш мумкин. Умуман эса, буржуазия “Озодлик, тенглик, қардошлиқ” каби мафтункор шиорлардан фойдаланиб, ҳокимиятни қўлга киритарди. АҚШнинг Мустақиллик Декларациясида, Франциянинг Инсон ва Фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси ва бошқа худди шундай ҳужжатларда барча одамларнинг тенг бўлиб туғилиши ва тенг ҳуқуқларга эга эканлиги, улар шундай ҳолатда қолишлари кераклиги эълон қилинарди. Бироқ, афсуски, бундай ваъдаларнинг қўпчилиги ҳаётга тадбиқ этилмай қолиб кетарди. Ниҳоят, буржуа давлати табақавий тенгсизликни барҳам топтирган бўлсада, унинг ўрнига ижтимоий тенгсизлик келди. Бирорлар ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилса, улардан маҳрум бошқалар эса, ўз ишчи кучларини сотишга мажбур эдилар. Шуни ҳам эътиборга олиш мухимки, буржуа жамияти ўз тараққиёти давомида қатор босқичлардан ўтади, у билан бирга давлат ҳам ўзгариб боради.

Биринчи босқич (сармоянинг ilk жамғарилиши ва эркин рақобат даври)да буржуазия синфи жуда қўпсонли бўлиб, озми-кўпми тенг ҳамждаги мулкка эга бўлади. Ана шунинг ўзи уларнинг умумий манфаатла-

рини белгилайди. Буржуа давлати ушбу манфаатларнинг ифодачиси ва ҳимоячиси сифатида майдонга чиқади. Унинг фаолияти яққол кўзга ташланадиган синфий характерга эга бўлади: ишчиларнинг бирлашишлари ман этилади, мулкий маълумот олиш, ўртоқлик ва шу каби цензлар деб аталадиган турли тўсиқлар жорий этилиб, ишчиларнинг давлатни бошқаришдаги иштирокларини чеклашга эришилади. Шу тариқа ялпи тенг ҳукуқлилик тантанали шиорлигича қолиб кетиб, амалда сиёсий тенгсизлик қонуний мустаҳкамланиб борди. Давлат ҳам, ҳукуқ ҳам ҳукмрон синф манфаатларини ҳимоя қилас, яъни ўз функциясини астойдил бажаарарди. Давлатнинг умумижтимоий функциялари четга суриб қўйилган эди.

Буржуа жамияти ривожининг **иккинчи босқичи** XIX аср охири – XX аср бошларига тўғри келиб, **монополистик капитализм** номи билан машҳур. Унинг бошқалардан фарқ қилувчи асосий хусусияти шундаки, кўпчилик майда корхоналар рақобатга бардош бериш мақсадида трестлар, синдикатлар, корпорация ва бошқаларга бирлашадилар. Саноат, савдо ва молия капиталларининг бирлашуви содир бўлади ва шу тариқа ишлаб чиқариш ҳамда тақсимот турли хилларининг монополиялашуви кузатилади. Натижада бойликнинг катта қисми буржуазиянинг нисбатан камчиликни ташкил этувчи вакиллари қўлида тўпланади.

Бундан ташқари, уларнинг қўлларида сиёсий ҳокимият ҳам жамлана боради. Демократик тузилмаларга эҳтиёж барҳам топади. Баъзи ҳолларда бу монополистлар манфаатларини ифодаловчи антидемократик тартибларнинг пайдо бўлишига олиб келади. (масалан, Олмония ва Италиядаги фашистик тартиблар, Лотин Америкаси ва Жанубий Африкадаги ҳарбий-полиция давлати ва бошқалар). Бунинг устига кўпинча бунга ўхшаш тартиблар ҳокимият тепасида турувчи давлат ёхуд партия-давлат маҳкамаси раҳбар доиралари манфаатларини ҳимоя қиласди. Мазкур ҳолатларда демократик тузилмаларни сақлаб қолиш foят зарур бўлиб, бунинг уддасидан чиқиш тобора қийинлашиб боради.

Шунга қарамай, ҳар қалай, күпчилик мамлакатларда демократия тамойиллари ҳатто ривожланади ҳам: цензлар (турли чеклашлар) бекор қилинади, умумий сайловлар хуқуки жорий этилади. Айни пайтда ҳокимият ҳамон монополистик буржуазия қўлида қолаётганига қарамай, В.В.Лазарев таъкидлаганидек, бошқарувнинг демократик шакллари ривожланиб бориши билан бир вақтда ҳукмдорлар нуфузини сақлаб қолиш учун умумижтимоий вазифаларга тобора кўпроқ эътибор бериш талаби кучайиб боради.

Кўриниб турибдики, буржуазия давлати пайдо бўлиши билан жамият ўз тараққиётида сифат ўзгаришига молик сакрашни бошдан кечирганлиги шакшубҳасиз. Ўз навбатида бу қонуниятдир. Бундай шароитларда меҳнат унумдорлигини ошириш зарурияти ўсиб боради, бу эса, фан ва техникадаги жиддий кашфиётлар билан боғлиқдир.

Вақт ўтиши билан монополистик капитализмнинг давлат-монополистик капитализмга ўсиб ўтиши содир бўлади, бу эса, давлатнинг ўзи ҳам монополист бўлиб қолганлигини билдиради. У С.А.Комаров таъбири билан айтганда, **бирлашган капитализмга** айланади.

Асримизнинг 30-йилларида буржуа жамияти ўз тараққиётининг янги, ҳозирги замон босқичига киради. Бу давр буржуа давлатидаги туб ўзгаришлар билан ажralиб туради. Содир бўлган ўзгаришларнинг сабаблари энг аввало аср бошидаги инқилобий ҳаракатнинг ўсиши билан боғлиқдир. Жумладан, Россиядаги 1917 йил октябрь воқеалари бутун дунё ҳамжами ятидаги буржуа давлатининг ўзгаришига жиддий таъсир кўрсатди.

Буржуа давлатининг ўзгаришига фан-техника тараққиёти ютуқлари ҳам таъсир этмай қолмади. Зеро, саводхон, юксак малакали кишиларгина яхши ишчи бўлиши мумкинлиги равshan бўлиб қолганди. Умуман олганда, инсоният — эксплуататорлар ҳам, эксплуатация қилинувчилар ҳам ақллироқ бўлиб бораверишлари сезилган. Эксплуататорлар, жумладан, ишчилар синфини ўз “қора тўни”да сақлаб қолавериш қимматга

тушаётганини, бу хавф-хатардан ҳоли эмаслигини тушуниб қолишиди. Эксплуатация қилинувчилар ҳам курол ёрдамидагина муроса йўлини топиш бирдан-бир чора эмас, деган холосага келдилар. Бу меҳнат унумдорлигининг анча ўсишига ва оқибат натижада аҳоли турмуш даражасининг ошишига олиб келди.

Бундан ташқари, ҳозирги замон буржуа жамиятида давлат ҳам иштирок этаётган акциялаштиришнинг кучайиб бориш жараёнида аста-секин хусусий мулк улуши қисқариб бормоқда, бу эса, жамиятнинг иқтисодий асослари ўзгараётганини билдиради. Айни пайтда йўқсиллар (пролетариат) синфи тугаб кетмоқда. Зеро, йўқсиллар камайиб, акциядорлар сони ортиб бормоқда. Ишчиларнинг аксарияти аҳолининг бошқа қатламлари билан биргаликда “ўрта” синфи вужудга келтирмоқда. Эндиликда илгаригидек буржуазия қўлида қолаётганилигига қарамай, жамият қолган қисмининг унга таъсири кучаймоқда. Бунда демократик сайлов тизими қўл келмоқда. Чунки мазкур жараёнда ҳукмрон раҳбар доираларининг кўпчилик вакиллари бутун жамиятнинг сергак ва жиддий назорати остида бўлади. Ҳукуқ ва қонунчилик тобора кўпроқ аҳамият касб эта боради: ижтимоий, ҳукукий давлатни чинакамига шакллантириш сари муайян олға силжишлар рўй бермоқда. Давлатнинг функциялари сезиларли даражада ўзгарди. У режалаштириш, давлат буюртмаларини жойлаштириш, кредитлаш йўллари билан иқтисодиётга фаол аралашмоқда. Халқ хўжалигининг айrim тармоқларини давлат ихтиёрига ўtkазиш амалга оширилмоқда. Лекин, бу ерда гап ушбу тадбирни зўравонлик билан бажариш хақида кетаётгани йўқ. Аксинча, давлат хусусий тадбиркорлар учун самарасиз, аммо аҳоли эҳтиёжи мавжуд бўлган буюмлар ишлаб чиқаришни ҳамда хизмат кўrsatiшни ўз зиммасига олади.

Холоса қилиб айтганда, ҳозирги замон ғарб буржуа давлати классик маънодаги буржуа давлатидан жиддий фарқ қиласди. Зеро, унинг моҳиятини тушуниш учун синфий ёндашувнинг ўзи' мутлақо етарли эмас. Шунинг учун ҳам давлатнинг фақат синфий моҳияти-

нигина эмас, балки унинг ҳозирги вақтда тобора кўпроқ аҳамият касб этиб бораётган ижтимоий жиҳатини ҳам ҳисобга олувчи давлат таҳлилига бошқача ёндашувлардан ҳам фойдаланиш керак.

Социалистик давлат. Мазкур ғоя дастлаб назария сифатида К.Маркс, Ф.Энгельс ва В.Ленин асарларида пайдо бўлди. Марксизм-ленинизм классиклари ўз асарларида социалистик давлатни бошқа ҳар қандай типдаги давлатларга қарши қўйдилар ҳамда улардан асосий фарқи бу давлатларда ҳокимият эксплуатация қилувчи озчилик қўлида бўлиб, эксплуатация қилинувчи қўпчилик қаршилигини бостиришда ундан фойдаланишида, деб билдилар. Социалистик давлат, “классиклар” фикрича, **социалистик инқилоб** натижасида вужудга келиши керак эди, яъни ҳокимитни қўлга киритиш зўравонлик йўли билан амалга оширилиши шарт эди. Эски давлат машинасини синдириб, **пролетариат диктатурасини** ўрнатиш зарурати бунга сабаб қилиб кўрсатиларди. Шу билан бирга инқилоб ғалабасидан сўнг ҳокимият ишчилар синфи қўлига ўтиши режалаштирилганди. Ишчилар синфи эса, бутун халқ манфаатлари йўлида ағдариб ташланган эксплуататор синфлар қаршилигини бостириб бориши, шунингдек, “янги ёрқин келажак”ни бунёд этиш йўлида халқни ўз орқасидан эргаштириши керак эди. Помешчиклар ва капиталистлар ҳукмронлигидан озод бўлган халқ ишлаб чиқариш воситаларнинг умумийлаштирилиши шароитларида меҳнат унумдорлигини оширишда мислсиз сакрашни содир этади, фан ва техникани ривожлантиришда буюк ютуқларга эришилади, барча меҳнаткашлар янги ҳаётнинг фаол бунёдкорларига айланадилар ва уларнинг барчаси давлат ишларини бошқаришга жалб этилади, деб тахмин қилинганди (“ошпаз аёл ҳам давлатни бошқариши мумкин”, деган машхур иборани эсланг).

Умуман, давлат тўғрисида гапирадиган бўлсак, марксистлар унга унчалик катта аҳамият беришмаганди. Боз устига, улар давлат ўз қиёфасидан маҳрум бўлади ва даставвал “ярим давлат”га айланиб, кейинроқ (зарурат

бўлмаганлиги боис) умуман барҳам топади, деб ҳисоблашарди. Ана шундай “назарий қоида”лар Лениннинг “Давлат ва революция” асарида баён этилган эди.

Эндиликда биз ушбу фаразларнинг аксарияти таги пуч уйдирмалардан бошқа нарса эмаслигини аниқ тушуниб олдик. Ҳатто, СССРда 70 йил мобайнида социалистик давлатнинг яшаганлигининг ўзи мазкур назарияларнинг утопиядан иборат эканлигини рад этолмайдигина эмас, балки уларнинг бемаънилиги, ҳатто ҳалокатлилигини бутун куч билан исботлаб турибди.

Ўзингиз ўйлаб кўринг. 1917 йил Октябрь тўнтаришидан кейин Россияда барча ишлаб чиқариш воситалари ва ер давлат ихтиёрига ўтказилганидан сўнг мамлакат ўзининг ҳакиқий хўжайнларидан маҳрум бўлди, меҳнатга ҳақ тўлашдаги текисчилик унумли меҳнатни бесамар қилиб қўйди. Натижада меҳнат мажбурий юкка айланди. Давлатда ҳокимият сўздагина вакилликка асосланган бўлиб, ҳалқ номидан иш юритаётгандек кўринсада, амалда бир тўда фитначилар қўлида эди. Улар шафқатсиз террор — “пролетариат диктатураси” ёрдамидагина ҳокимиятни қўлларида ушлаб турга олардилар.

Лекин, маълумки, ҳокимиятни эгаллаб олишнинг ўзи кифоя қилмайди, уни ушлаб қолиш яна ҳам қийин ва муҳимроқдир. Давлат ҳокимиятининг бутун кейинги тарихи — жиноятларнинг қонли занжиридан иборат. 30-50-йиллар “социализми”нинг модели, С.А.Комаров тўғри таъкидлаганидек, асосий ишлаб чиқариш воситаларини тўлиқ давлатлаштириш, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига давлатнинг аралашуви, ижтимоий манфаатларнинг шахс манфаатларидан устуворлиги ва фуқароларнинг қатор ҳуқуқ ва эркинликларини инкор этиш асосига қурилганди.

Шу муносабат билан В.В.Лазаревнинг: “Оқибатнотижада амалда ягона давлат мулкчилигига асосланган жамият ва давлат шаклланди. Шунинг учун ҳам улар кўп жиҳатдан шарқ типидаги жамият ва давлатларга ўхшаб кетарди. Партия-давлат маҳкамаси, тўғрироғи, унинг раҳбар доиралари ишлаб чиқариш воситаларининг

ҳақиқий эгаларига айланди. Натижада улар чекланмаган ҳокимиятга эга бўлдилар"¹, - деган фикрига қўшилмай бўлмайди. "Социализм" қуришга киришган бошқа мамлакатларда ҳам ўзига хос хусусиятларга эга бўлсада, юқоридагига ўхшаш жараёнлар содир бўлаётганди.

Шундай қилиб, социалистик давлат foяси амалда юзага чиқмай қолди - утопиялигича қолиб кетди. Бироқ, бу социализм foяларини бутунлай инкор этиш деган гап эмас. Дарвоқе, урушдан кейинги кўпгина буржуа давлатлари илмий социализмнинг баъзи ҳолларидан фойдаландилар ҳамда коммунистлардан фарқли улароқ, уларни ҳаётга тадбиқ ҳам этдилар. Булар - умумий тенг ҳукуқлилик тўғрисидаги, меҳнаткашларни ижтимоий ҳимоялаш ҳақидаги, аҳолининг юксак турмуш даражасини таъминлаш мақсадида давлат назоратини йўлга қўйиш тўғрисидаги foялар эди. Қолаверса, бу foяларни зўр-базўргина соф "социалистик foялар" деб аташ мумкин. Масалан, Куръон К.Марксдан 1100 йил олдинроқ тенглик, қардошлик ва ижтимоий адолат foяларини эълон қилганди.

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов асарларида давлат масалалари

Ўз мустақил ривожланиш йўлига қадам қўйган республикамиз учун Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг серқирра фаолияти билан бирга, унинг нутқлари, мақолалари, нашрий асарларининг ҳам аҳамияти бекиёс эканлигини алоҳида таъкидлаш керак. Мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси бу асарларда ўзини қизиқтирган ҳар қандай саволга жавоб топиши мумкин. Юртбошимиз ўз асарларида ҳеч қачон энг мураккаб ва қийин муаммоларни четлаб ўтмайди, эътиборсиз қолдирмайди. Улар қаторида давлат тўғрисидаги, унинг роли ва вазифалари ҳақидаги

¹ Лазарев В.В. Общая теория государства и права. М., "Юрист", 1994 , 254-бет.

масалалар олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Улар Президентимизнинг кўпгина асарлари ва нутқларида кенг ёритилган. Бу эса, ушбу масалаларни у foят долзарб деб билишидан далолат беради. Баҳс мавзуимизга киришишдан олдин сизнинг эътиборингизни унинг мулоҳазалари, хулосаларининг ҳамиша илмий асосланганлигига, аниқ далилларга эгалигига, методологик ва услубий йўналтирилганлигига қаратишни истардик.

Ислом Каримов ўзининг илк асарларидан бири – “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” асарида шундай тавсифни келтиради: “Ўзбекистон - келажаги буюк давлат. Бу – мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатдир. Бу – инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий ахволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир”¹.

Худди шу асарида у: “Халқ давлат ҳокимиятининг манбаидир. Унинг хоҳиш-иродаси давлат сиёсатини белгилаб беради. Бу сиёсат инсон ва жамиятнинг фаровонлигини, Ўзбекистон барча фуқароларнинг муносаб турмушини таъминлашга қаратилган бўлиши керак”, деб таъкидлайди.

Бу эса, сиёсий ва давлат тузилиши инсонга: “...унинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий турмуш тарзини эркин танлаб олишини кафолатлаши керак”² лигини англатади.

Гапни бир бошдан бошлаймиз. **Сиёсий соҳага** нисбатан бу қоидалар ҳақиқий демократия принципларини қарор топтириш; ҳокимиятнинг бўлиниши асосида миллий давлатчиликни барпо этиш; барча фуқароларнинг қонун олдидаги ҳуқуқий тенглигини кафолатловчи ҳуқуқий давлатни шакллантириш; озчиликдан иборат миллатларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш; бир мафкуранинг яккаҳокимлигидан қатъиян воз кечиш; кўп-партиявийликни амалда шакллантиришдан иборат.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсий, мафкура. 1-том, Т., “Ўзбекистон”, 1996, 44-бет.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

Иқтисодий соҳа хусусида гапирадиган бўлсак, Президентимизнинг фикрича, бу қўйидагиларни англатади: қудратли ва барқарор ривожланиб борувчи иқтисодиётни барпо этиш; мулк эгалари хуқуқларининг давлат йўли билан ҳимоя қилинишини ва мулкчилик шаклларининг хуқуқий тенглигини таъминлаш; иқтисодиётни ўта марказлаштирмаслик ҳамда якка ҳокимликка барҳам бериш; меҳнат қилиш, дам олиш ва ҳар йилги ҳақи тўланадиган таътилга чиқиш бўйича конституциявий хуқуқни амалга ошириш учун зарур шарт-шароитларни яратиш; ишсиз бўлиб қолган тақдирда муҳофаза қилиш; табиятга ваҳшиёна муносабатда бўлиш, экологияга зарар етказилишига йўл қўймаслик.

Ижтимоий ва маънавий соҳада бу -- инсон-парварлик ғояларига содиқлик; маънавият ва ахлоқийликни қайта тиклаш; қадимги ва замонавий маданий бойликларни билиш ва кўпайтириш; виждан ва дин эркинлиги қоидаларини қарор топтириш; ижтимоий адолат қоидаларини рўёбга чиқариш; малакали тиббий хизматни таъминлаш; умумий таълим олиш, касбни ва тегишли маҳсус тайёргарликни ўтишни эркин танлашда барчага баравар хуқуқ бериш; ижоднинг барча турларини ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратишдан иборат.

Ислом Каримов оилани давлат ва жамиятнинг асоси, деб ҳисоблайди. Шу муносабат билан у қўйидагиларни ёзади: “Оила – жамиятнинг негизи. Бизнинг давлатимизни ҳам катта бир оила деб тушунишимиз мумкин ва лозим. Бунда ўзаро ҳурмат ва қаттиқ тартиб бўлмаса, оиланинг барча аъзолари ўз бурчларини адо этмаса, бир-бирига нисбатан эзгулик билан меҳр-оқибат кўрсатмаса яхши ва муносиб тарзда яшаш мумкин эмас. Оила турмуш ва виждан қонунлари асосига қурилади, ўзининг кўп асрлик мустаҳкам ва маънавий таянчларига эга бўлади, оиласда демократик негизларга асос солинади, одамларнинг талаб-эҳтиёжлари ва қадриятлари шаклланади. Ўзбекларнинг аксарияти ўзининг шахсий фаровонлиги тўғрисида эмас, балки оиласининг, қариндош-уруғлари ва яқин одамларининг, қўшни-

ларининг омон-эсонлиги тўғрисида ғамхўрлик қилишни биринчи ўринга қўяди. Бу эса энг олий даражада маънавий қадрият, инсон қалбининг гавҳари- дир”¹.

“...мураккаб ўтиш даврида давлатнинг ўзи бош ислоҳотчи бўлиши зарур. Давлат бутун ҳалқнинг манфаатларини кўзлаб, ислоҳотлар жараёнининг ташаббускори бўлиш, иқтисодий тараққиётнинг етакчи йўналишларини белгилаши, иқтисодиётда, ижтимоий соҳада ва суверен давлатимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида туб ўзгаришларни амалга ошириш сиёсатини ишлаб чиқиши ва изчил рӯёбга чиқариши керак”². Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат тўғрисидаги энг асосий хулосаларидан бири шулардир.

Шу муносабат билан бозор муносабатларини ривожлантиришнинг давлат томонидан мувофиқлаштириб борилиши тизимида қонун хужжатларининг қабул қилиниши улкан аҳамиятга эга бўлди. Булар иқтисодий эркин корхоналар ва фуқароларнинг ўзаро муносабатлари механизмини солиқлар тизими, монополистик фаолиятни чеклаш, гаров ҳукуқини жорий этиш ва корхоналар банкротлигини қонуний йўл билан тан олиш орқали белгилаб берилди.

Ислоҳотчи-давлат мамлакат сиёсий ҳаётининг ранг-баранг бўлишига кўмаклашади. Республикада кўппартиявийлик жорий этилмоқда. Бу қоида республика Асосий Қонунида мустаҳкамланган бўлиб, унинг асосида мамлакатимизда илк бор ҳокимиятнинг олий органи — Олий Мажлисга сайловлар бўлиб ўтди.

Президентимиз айтганидек, ўз ислоҳотчи-давлатига ишонч-хурмат Ўзбекистон аҳолиси менталитетида мустаҳкам ўрин әгаллаган. Ислоҳотларнинг ҳар бир одими, янги қонун ва ҳукумат қарорларининг ҳар бир лойиҳаси бизда инсонийлик нуқтаи-назаридан, одамларга наф келтириши нуқтаи-назаридан идрок этилади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёsat, мағкура. 1-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 1-том, 49-бет.

² Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 178-бет.

Бизнинг халқимиз ғайриодатий, аммо тараққиёт учун зарур нарсаларга ишонч билан қарайди.

Республикамизнинг беш йиллиги арафасида бўлиб ўтган Олий Мажлиснинг сессиясида сўзга чиқар экан, Президент Ислом Каримов қониқиш билан қуидагиларни қайд этди: “Ана шу йиллар мобайнида давлатнинг ўзи ҳам анчагина ўзгарди — давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг тизими ва тузилмаси бутунлай янгиланди, уларнинг иш услуби ва шакли ўзгариб бормоқда, тоталитар тизимнинг қолдиклари жадал бартараф этилмоқда. Давлатнинг ўтиш босқичидаги, миллий давлатчиликни қарор топтириш давридаги бундай роли, бугун кўриниб турганидек, ўзини тўла оқлади”¹.

Давлат масаласи бўйича Президент И.Каримов асарларида илмий асослаб берилган назарий қоида ва хulosалар қайд этиб ўтилганлардангина иборат эмас. Улар мазмун-моҳиятан ниҳоятда чукур, қамрови жиҳатдан эса ғоят даражада кенг ва хилма-хилдир.

Юртбошимиз асарларида, нутқлари ва маърузалирида, саволларга берган жавобларида давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги, давлатнинг асосий органлари сайланиши ва уларнинг сайловчилар олдида ҳисоб бериши, тайинланадиган давлат органларининг ташкилотлар олдидағи жавобгарлиги каби ўта мураккаб, жуда катта амалий, сиёсий ва улкан тарбиявий аҳамиятга эга бўлган назарий масалалар ҳам ўз ифодасини топган.

Ислом Каримов асарларида назарий асослаб берилганидек, Ўзбекистон мустақил бўлганидан кейин давлат тушунчasi, унинг мазмун-моҳияти тубдан ўзгарди. Бизда барпо этилаётган мустақил, демократик, ҳуқуқий давлат ўзининг шаклу-шамойили, сифати-мазмуни, инсонпарварлик қоидаларига асосланганлиги, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишни ўзи учун бош мақсад қилиб олганлиги ва бошқа хислат-

¹ **Каримов И.А.** Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-том. Т., “Ўзбекистон”, 1997, 129-бет.

фазилатлари билан собиқ совет давлатидан ер билан осмончалик фарқ қиласди.

Ислом Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи Мажлисидаги маърузасида дунёда бир-бирига айнан ўхшаган иккита инсон бўлмаганидек, бир-бирига айнан ўхшайдиган давлат ҳам йўқлигини, бундай бўлиши мумкин ҳам эмаслигини уқтириб шундай дейди: “Ҳар бир давлат – бетакрор ижтимоий ҳодисадир. У ҳар қайси халқ тарихий ва маънавий тарақиётининг ҳосилидир, унинг ўзига хос, ўзига мос маданияти ривожининг натижасидир”¹.

Мамлакатимиз Олий раҳбари ўша маърузасида собиқ совет давлатининг зўравонликка, тоталитаризмга, диктатурага асосланганлигини, оддий инсонлар манфаатларига зид бўлганлигини ўзининг қуидаги чуқур маъноли сўзлари орқали баён этади: “Биз ҳозир ўзгартираётган совет социалистик давлати халқимиз ҳаётига четдан зўравонлик билан жорий этилган эди. Бу давлатнинг шакли ва моҳияти халқимизнинг ахлоқий, маънавий ва руҳий қадриятларига тўғри келмайдиган, мос келмайдиган тизимга асосланган эди.

Хўш, бундай тузум авваламбор кимга суюнار эди?

Бу тузум ўз халқининг тарихини, унинг руҳи ва урф-одатларини, ўз авлод-аждодларини билмайдиган манқуртларга таянар эди. Шунинг учун ҳам эски совет тузумининг байроқларида ва шиорларида баён қилинган ғоялар амалдаги ишларидан ниҳоятда узоқ эди. Худди шу боис бу давлатнинг ижтимоий тизими билан халқ эҳтиёжлари ўртасида жарлик пайдо бўлди. Яъни инсон, унинг моддий, маънавий, шу жумладан, миллий қадриятлари бу тизимда орқа ўринда турадар эди. Бинобарин, бундай давлатнинг аввал-бошданоқ истиқболи йўқ эди. Собиқ Иттифоқ худудининг гоҳ у, гоҳ бу ерида рўй берәётган бугунги кескин ижтимоий, этник можаролар бунинг яққол мисолидир”².

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир, З-том, Т., “Ўзбекистон”, 1996, 6-бет.

² Ўша асар, 7-бет.

Юртбошимиз асарларида мустақилликка эришганимиздан кейин биз қандай давлат қуряпмиз, унинг сиёсий-хуқуқий ва ижтимоий негизи, қиёфаси қандай бўлиши керак, янги демократик жамият шаклланишидаги таъсири қандай бўлади – деган ўта мураккаб назарий масалаларга Президент асарларида атрофлича жавоб берилган.

Ислом Каримов асарларини синчилаб ўқиш ва улардаги назарий қоида ва хулосаларни чукур мулоҳаза қилиш, қалбдан, юракдан ўтказиш жараёнида бозор иқтисоди тамойилларига асосланган, эркин, очик, демократик давлат қураётганлигимизни, қураётган давлатимизнинг шаклини, қиёфасини, инсонпарварлик моҳиятини яққол тасаввур қиласиз.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда Президент асарларида белгилаб қўйилганидек, бизнинг давлатимиз ўзининг қуйидаги хусусиятларига эга:

- ◆ Бизнинг давлатимиз халқ иродасини ифода этади, унинг манфаатлари учун хизмат қиласиз.
- ◆ Давлат органлари ва жамийки мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар. “Собиқ тоталитар тузум шароитида, – дейди Президент, – бундай фикрни ҳеч ким хаёлига ҳам келтира олмас эди. Бугун эса инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас бўлиб, давлат ҳимоясидадир”¹.

- ◆ Асосий Қонунимизнинг 7-моддасида белгилаб қўйилишича, “Ўзбекистон Республикасида давлат ҳоқимияти халқ манфаатларини қўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади”.

Бизнинг давлатимиз энг аввало, умумжаҳон цивилизациясига, давлат қурилиши соҳасида бошқа халқлар эришган тажрибаларга, ижтимоий қадриятларга асосланади. “Ватанимиз азалдан башарият тафаккур

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. “Ўзбекистон”, 1996, 94-95-бетлар.

хазинасига унудилмас ҳисса қўшиб келган. Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавият, адолат-парварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди. Ва ўз навбатида бу фалсафий-ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди.

Бизнинг келажаги буюк давлатимиз ана шу фалсафага уйғун ҳолда, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳодурдин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Термизий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари мутафаккир аждодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим”¹.

Президент асарларида илмий асослаб берилганидек, янгиланган жамият давлатининг ривожланиш йўлига асос қилиб олинган етакчи тамоиллардан бири – “Ижтимоий адолат қоидаларини рўёбга чиқариш, аҳолининг энг ночор қатламлари – кексалар, ногиронлар, етим-есирлар, кўп болали оиласлар, ўкувчи-ёшларнинг давлат томонидан ижтимоий муҳофазага бўлган кафолатли ҳуқуқларини таъминлаш. Энг тараққий этган мамлакатларда инсонни ижтимоий муҳофаза қилиш тизими кенг қўлланилади, бунга ниҳоятда кўп аҳамият берилади, бизнинг шароитимизда эса бу – фуқаролар тутувлигини сақлаб қолиш кафолатидир”².

Ислом Каримов ижтимоий ҳимоялашнинг жамият тараққиёти учун нечоғли катта аҳамиятга эга эканлигини, у фуқаролар тинчлиги – осойишталиги ва миллатлараро тутувликни таъминлаш, қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни қарор топтириш, сиёсий, давлат ва конституциявий тузумни мустаҳкамлаш қалити эканини ўз асарларида қайта-қайта уқтириб келмоқда. Бу ҳақда у шундай дейди: “Бозор муносабатларига ўтишнинг илк даврида биз олдиндан **бутун аҳолини ижтимоий ҳимоялаш**

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 7-8-бетлар.

² Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мағкура. 1-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 48-бет.

Йўлидан бордик. Бу чора-тадбирлар одамларнинг турмуш даражаси кескин пасайиб кетишининг олдини олишда муҳим роль ўйнайди. Республикада осойишталик ва барқарорликни сақлаб қолиш омили бўлди”¹.

Кудратли, эркин, демократик давлат қуриш ва мустаҳкамлашнинг, давлатчилик негизларини белгилашнинг энг муҳим омилларидан бири – ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида адолат ва ҳақиқатни қарор топтиришdir. Ана шу назарий масалалар ҳам Ислом Каримов асарларида ўзининг чукур илмий ифодасини топган.

Президентнинг “Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари” асарида назарий асослаб берилганидек, “Бугун жамиятда ижтимоий мулкий жараёнларнинг объектив ўзгариши юз бераётган бир пайтда адолат гоясини ихчам бир хулоса билан ифодалаш мумкин. Яъни давлат жамиятнинг кескин табақаланишига – ошиб-тошиб кетган бойлару камбагал-қашшоқларга бўлиниб кетишига йўл қўймаслиги керак”².

- Одамларнинг ўз қобилият ва эҳтиёжларини тўла намоён қилишлари ва амалга оширишлари учун зарур бўлган тенг имкониятларни ва шу жараённи вужудга келтирадиган ҳуқуқий механизмни яратиб бериш давлатнинг Президент асарларида илмий асослаб берилган асосий вазифаларидан бўлиб ҳисобланади. Инсоннинг жамиятда тутадиган ўрни, обрў-эътибори, тараққиётимизга ижобий таъсир кўрсатиши давлат томонидан ана шу масаланинг тез ва ижобий ҳал этилишига бевосита боғлиқdir.

- Президент асарларида илмий асослаб берилганидек, жамиятимизда ҳалол меҳнат қилаётган

¹ **Каримов И.А.** Ўзбекистон буюк келажак сари (“Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”). Т., “Ўзбекистон”, 1998, 591-592-бетлар.

² **Каримов И.А.** Ватан саждағоҳ каби мұқаддасдир. З-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996. 11-бет.

ҳар бир кишига ўз оиласини боқиш, билим олиш, тиббий хизматдан фойдаланиш, ўзининг ва қариндош-уруғлари-нинг қадр-қимматини ҳимоя қилиш учун баравар имкониятларни вужудга келтириш ва амалга ошириш давлатимизнинг яна бир муҳим вазифасидир.

- Ислом Каримовнинг давлат ҳақидаги назарий таълимотида суд ислоҳотини чуқурлаштириш, ҳокими-ятнинг учинчи - мустақил ва қарам бўлмаган тармоғи сифатида бутун одил судлов тизимини демократлаштириш – ҳуқуқий давлатни мустаҳкамлашнинг муҳим йўналишларидан бири тариқасида алоҳида аҳамият касб этади.

- Ижтимоий тараққиётимизнинг ҳозирги тарихий босқичида фуқароларнинг ҳақ-хуқуқларини, эркинликларини, шаъни, қадр-қиммати, миллий ғурурини ҳимоя қилиш асосида ижтимоий адолатни қарор топтириш судларнинг ва ҳуқуқ тартиботни муҳофаза қилиш органларининг фаолиятида асосий мезонга айланмоғи лозим.

Одамларнинг судларга бўлган эскича қараш, тасаввур ва тушунчаларини батамом ўзгартириш зарурлигини ҳаёт тақозо этмоқда. Одамлар ҳозиргача ҳам кўпинча, суд бўлди, деса кимдир жазо олди, кимнингдир тақдири ҳал бўлди, деб тушунишади. Ҳолбуки, суд бўлди, деганда, одамлар ҳимоя қилинди, ҳақ жойида қарор топди, деган тушунча одамлар онгига мустаҳкам сингиши керак. Бунинг учун, – дейди Президент, – суд жазоловчи органдан оддий одамларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилувчи органга, ижтимоий адолат посбонига айланиши, халқнинг ишонч қальасига айланиши, ҳукм чиқарувчи судьяларнинг чинакам мустақиллигини таъминлаш лозим.

Ислом Каримов бу хусусда биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маъruzасида қуйидагиларни алоҳида таъкидлади: “Фақат шундай қилганда ҳозир судни жазоловчи орган деб биладиган одам судга ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини, манфаатларини ҳимоя қилиши лозим бўлган орган сифатида мурожаат қила-

диган бўлади. Ана шундагина суд ҳокимиятнинг ҳақиқий мустақил учинчи тармоғига айланади¹.

Президент суд қарорларини ижро этиш тизимини қайта ташкил этиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш зарурлигини биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисинг олтинчи сессиясида (1996 йил 29 август) сўзлаган нутқида таъкидлаганди. Ўша нутқида Ислом Каримов бугунги кунда айрим суд қарорлари ўз вақтида ижро этилмаяпти дейди. Ҳар бир суд қарори сўзсиз бажарилишини таъминлашга имкон берадиган пухта механизм барпо этилмаганини, қолаверса, хўжалик судлари тизимида бундай тузилма умуман йўқлигини бунга сабаб қилиб кўрсатади.

Суд қарорлари ижросини тартибга солиб турувчи қонун қабул зарурияти туғилганлигини қайд этди: Судларнинг ижро этувчи ҳокимият ва энг аввало жойлардаги ҳокимлар ва Прокуратура органлари билан ўзаро муносабатларини тубдан қайта кўриб чиқиш фурсат етди. Ҳокимлар судларни камситишга, ҳар қандай усуllар билан уларга ўз таъсирини ўtkазишга уринаётган ҳоллар ҳам маълум. Бундай фактларнинг қатъият билан пайи қирқилиши керак.

Ислом Каримов асарларида адвокатлар тизимининг мавқеи ва аҳамиятини кескин кўтариш, улар биринчи навбатда судлов амалиётида ва ҳуқуқий меъёрларга қатъий риоя этилишини таъминлашлари, ўз ҳимояларидаги фуқароларнинг ҳуқуқлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилишлари лозимлиги қайта-қайта тилга олиб келинаётганлигини зўр мамнуният билан айтмасдан ўтиб бўлмайди.

Мамлакатимиз раҳбари адвокатлар мавқеи ва аҳамиятини кескин кўтариш зарурлиги ҳақидаги назарий қоидасини ижодий ривожлантириб ва бойитиб Республика Олий Мажлисинг ўн тўртинчи сессиясидаги маъruzasi(1999 йил 14 апрель)да шундай

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., “Ўзбекистон”, 1999, 29-30-бетлар.

дейди: “**Биз адвокатура тизимини кучайтириш ва унинг чинакам мустақиллигини таъминлаш**, уларнинг ваколатлари ва мақомини прокуратура мақомига тенглаштириш учун қонунчилик соҳасида ҳам, амалий ишлар соҳасида ҳам кўпгина чора-тадбирлар кўрмоқдамиз.

Ҳар қандай суд жараёнида, жиноий иш кўрилаётган бўлса ҳам, фуқаролик иши кўрилаётган бўлса ҳам, бир томонда айловчи, иккинчи томонда тенг ҳуқуқ билан ҳимоячи сўзга чиқади.

Фақат қонунга бўйсунувчи суд, судьялар эса қонуний ҳуқуқларга, ўз виждонига амал қилиб, айловчи ва ҳимоя қилувчи томонларнинг фикрларини холисона ҳисобга олиш асосида мустақил равишда адолатли, қонуний ҳукм чиқарди”¹.

Президентнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”, “Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз”, “Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари”, “Ўзбекистон буюк келажак сари”, “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” номли ва бошқа кўпчилик асарлари, маърузалари, нутқлари, саволларга берган жавобларида олдимиизда фуқаролик жамиятини қуришдек ниҳоятда муҳим, келажагимизни ҳал қилувчи вазифа турганлиги таъкидланган. Бу соҳада дастлабки, аммо муҳим қадамлар қўйилди. **“Биз фуқаролик жамиятини қуришга интилмоқдамиз**. Бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожлана борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халқа топшириш, яъни ўзини ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир”².

Тарихий тараққиёт жараёнида бугунги ўтмиш даври учун муҳим ва зарур бўлган давлатимиз функциялари ва аломатлари бора-бора тадрижий равишда марказдан жойларга, давлат ҳокимияти органларидан жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., “Ўзбекистон”, 1999, 29-бет.

² Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 11-бет.

органлари зиммасига ўта боради. Буни ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда.

Президент асарларида илмий-назарий асослаб берилганидек, фуқаролик жамиятида давлат ҳокимиияти ва бошқарув органлари умуммиллий манфаатларга дахлдор энг муҳим вазифаларни амалга оширади.

Ислом Каримов давлат ҳокимиияти органлари томонидан амалга ошириладиган энг муҳим умуммиллий вазифалар нималардан иборатлигини ўз асарларида аниқ ва равshan баён этди. "...шундай давлат ва ижтимоий тузилма яратиш керакки, – дейди бу ҳақда у, – унда кучли марказий ҳокимият ўз саъй-ҳаракатларини мудофаа, давлат хавфсизлиги ва фуқароларнинг хавфсизлиги, тартиб-интизом, ташқи сиёsat, валюта-молия, солиқ тизимини шакллантириш, қонунлар қабул қилиш ва жамиятнинг бошқа стратегик вазифаларини амалга ошириш сингари асосий умуммиллий вазифаларга қаратмоғи зарур"¹.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ҳуқуқий шарт-шароитларини яратиш, экология масалалари, умумреспублика транспорт ва муҳандислик коммуникацияларини ривожлантириш, янги тармоқларни вужудга келтирадиган ишлаб чиқаришни барпо этиш ва бошқа шунга ўхшаш стратегик аҳамиятга молик масалалар ҳам давлат миқёсида ҳал этилади.

Ислом Каримовнинг "Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби", "Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда", "Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмокдамиз" каби асарларида аниқ белгилаб берилганидек, бозор ислоҳотларини амалга ошириш, тадбиркорликни рафбатлантириш, хусусий мулкни ривожлантириш, аҳолини иш билан таъминлаш, истеъмол бозорини тўлдириш, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, одамларнинг моддий фаровонлигини ошириш ва аҳолини кучли ижтимоий муҳофаза қилиш сингари қолган барча масалалар маҳаллий ҳокимият идоралари ҳамда

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби, 5-том. Т., "Ўзбекистон", 1997, 129-130-бет.

фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан ҳал этилиши керак.

Ислом Каримов асарларида фуқаролик жамиятини қуриш бир қанча ваколатли вазифаларни давлатдан фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига, биринчи навбатда маҳаллалар ихтиёрига босқичма-босқич топшириш кўзда тутилганлиги белгилаб берилган.

Маҳалла – ўзини-ўзи бошқаришнинг ноёб, асрлар синовидан ўтган самарали бўғинидир. Маҳалла жамоа аъзоларини уюштириш, бошини-бошига қовуштириш, дўстлик, қон-қардошлиқ, ҳамкорлик, ҳамжиҳатликни шакллантириш ва мустаҳкамлашнинг, миллий қадриятлар қарор топиши ва ривожланишининг, миллий урфодатлар ва анъаналарни сақлаб туриш, тиклаш, ривожлантириш ва ҳаётга жорий этишнинг, ўсиб келаётган ёш авлодни миллийлик, миллий ғурур ва ифтихор, халқпарварлик, ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг тарих синовидан ўтган, ҳаётда ўзини оқлаган ва оқлаб келаётган энг муҳим омилларидан бўлиб ҳисобланади.

Маҳалла аҳли бир-бирининг аҳволидан, иссиқсовуғидан өохабар бўлиб туришади, яхши-ёмон кунида ҳамкор-ҳамдард бўлишади. Хонадонлардан бирида бирон-бир корхол, ғам-ташвиш рўй бергудек бўлса, биринчи бўлиб қўни-қўшилар, маҳалладошлар хабар топиб, қўмак беришга, дардкашнинг дардига малҳам бўлишга, моддий-маънавий, руҳий қўмак беришга ошиқадилар. Тўй-маъракалар ҳам, ҳайиту байрамлар ҳам, ҳашарлар ҳам маҳаллада ўзаро ҳамкорликсиз ўтмайди.

Маҳаллаларда маданий, ахлоқий, сиёсий-ҳуқуқий, иқтисодий ва бошқа масалаларга доир жамоатчилик фикри шаклланади.

Озодагарчилик, тартиб-интизом, экология масалалари, табиатни эъзозлаш, газ, сув, электрдан тежабтергаб оқилона фойдаланиш, болалар тарбияси, исрофгарчиликка қарши кураш, тўй тантаналари, юбилейларни замонавий талаблар асосида ўtkазиш, маданият, маънавият ва маърифатни юксалтириш, ҳуқуқий таълим-тарбияни яхшилаш сингари масалалар бўйича

умуммаҳалла миқёсида доимий равишда тадбирлар ўтказилиб турилади.

Маҳалла кекса авлод билан навқирон авлодни ту-таштириб, қовуштириб турадиган ҳаётга эндиғина кириб келаётган норасидалар, йигитчалар ва қизалоқларни ёши улуғ, ҳаётий тажрибаси бой, ақли зукко кишилар йўл-йўриқлари, ўгитлари асосида тарбиялайдиган, сабоқ берадиган маскандир.

Кимнинг кимлиги, нималарга қодирлиги, билим-донлиги, ҳаётий тажрибаси, феъл-атвори, иймон-эъти-қоди, ҳалол-поклигини аниқ белгилаб берадиган, тошу тарозидан ўтказадиган асосий маскан, энг катта мезон – маҳалладир.

Маҳалланинг таълим-тарбия мактаби, ҳаёт дорил-фунуни сифатида аҳамияти шу қадар каттаки, унинг бу борадаги ўрни ва ролини аниқ ва мукаммал баён этиш, моҳиятини тўла ёритиш ҳеч ҳам мумкин эмас.

Маҳалла томонидан амалга оширилаётган ижтимоий-иктисодий, сиёсий, ахлоқий, таълим-тарбиявий, хуқуқий, маданий-маърифий соҳалардаги вазифалар ҳаддан ташқари кўп ва хилма-хил, қамрови ниҳоятда кенг.

Маҳалла ваколатига кирадиган функциялар фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариши ҳақидаги қонунлар, қарорлар ва расмий хужжатларда белгилаб берилган.

Ислом Каримов “Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин” номли рисоласида ўзини-ўзи бошқаришнинг ҳалқимиз анъаналари ва қадриятларига жуда мос бўлган усули – маҳаллалар тузими сўнгги йилларда жуда катта нуфузга эга бўлиб бораётганлигини, зеро, унинг қўлидан келмайдиган иш йўқлигини қўйидагича ифодалайди: “Зеро барчамиз маҳаллада ўсганмиз. Унинг нуфузини қўтариш, билингки, нафақат иқтисодий, нафақат ижтимоий, балки бу сиёсий, тарбиявий, улкан маънавий масаладир. Биз маҳаллаларга шу нуқтаи назардан қарашимиз лозим. Маҳалланинг ҳар қандай масалани ечишга қурби етади. Нега деганда, энг адолатли мухит, энг адолатли ижтимоий шароит, вазият фақат маҳаллада бўлиши мумкин. Ҳеч бир корхона, ҳеч бир давлат идораси ёки жамоат ташкилоти бу борада маҳалла билан

тенглаша олмайди. У ерда ҳаёт тажрибаси катта, заминга яқин, кўпни кўрган, барча ишни жой-жойига қўя оладиган фидойи одамлар яшайди ва ишлайди. Энг зўравон, манаман деган одам ҳам маҳалла ахли олдида юввош бўлиб қолади. Нега деганда, ҳамма – у қандай одам бўлмасин, қайси лавозимда ўтирмасин, маҳалла ахлига бўйсунишга мажбур. Шунинг учун, такрор айтаман, айрим “бели бақувватлар” ҳам, қутуриб кетаётган баъзи кимсалар ҳам маҳаллага қулоқ солади. Қулоқ солмай ҳам кўрсинчи! Шундай экан, барча масалада маҳаллаларга суюнган ҳолда ишлашимиз, келажагимизни улар ёрдамида қуришимиз лозим”¹.

Президент асарларида илмий асосслаб берилган назарий қоида ва хulosалар мазмун ва моҳиятидан англашилиб турилганидек, давлат, давлатга қарашли тузилмалар ўтиш даврининг бошида ҳал қилувчи роль ўйнади. У ислоҳотларнинг ташаббускор бўлиб майдонга чиқди, устувор йўналишларни танлашда фаол иштирок этди, ислоҳотларни рўёбга чиқаришни, қабул қилинган қарорлар ижроси устидан назорат олиб боришни таъминлади. Мустақилликнинг дастлабки, энг оғир йилларида давлат аҳолининг ижтимоий жиҳатдан заиф қатламларини, қолаверса, амалда республиканинг бутун аҳолисини ўтиш даврининг қийинчиларидан ҳимоя қилишдек мураккиб вазифани ўз зиммасига олди.

Йўлбошчимиз юқоридаги фикрларини янада давом эттириб, биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг олтинчи сессиясида сўзлаган нутқида қуйидагиларни алоҳида таъкидлади: “Айнан давлат янги ҳукукий база ва янги ижтимоий муносабатлар шаклланишида, эркин демократик меъёрларга ўтишда, кўпукладли иқтисодиёт ва бозор инфраструктурасининг қарор топишида, янги банк, молия, солиқ тизими шаклланиб, янги мазмун билан бойишида ташаббускор бўлди”².

¹ **Каримов И.А.** Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 281-бет.

² **Каримов И.А.** Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби, 5-том. Т., “Ўзбекистон”, 1997, 129-бет.

ДАВЛАТ ШАКЛЛАРИ

1. Давлат шакли тушунчаси, унинг таркибий элементлари

Давлат шакли тушунчаси давлатшуносликнинг энг муҳим сермазмун хусусиятларидан биридир. XX асрнинг буюк ҳуқуқшуноси Иван Ильин шу муносабат билан қуидагиларни таъкидлаганди: “Бу мураккаб ва ғоят масъулиятли масалани эҳтиёткорлик ва мутлақо холис фикр билан ўртага қўйиш зарур.

Энг аввало, давлат шакли ҳалқлар ҳаётига бефарқ қарайдиган “мавхум тушунча” ҳам, “сиёсий чизги” ҳам эмас, балки **ҳаёт тарзи ва ҳалқнинг жонли ташкилотидир**. Ҳалқ ўз ҳаёт тарзини тушуниши, айнан “шундай” ташкилланишини үддалаши; шу тузум қонунларини **ҳурмат қилиши** ҳамда шу ташкилотга ихтиёрий ҳиссасини қўшиши зарур. Бошқача айтганда, айнан **ҳалқнинг жонли ҳуқуқий онги** давлат шаклини рўёбга чиқаради, унга ҳаёт, куч бахшида этади; бинобарин, давлат шакли **энг аввало ҳалқ ҳуқуқий онги даражасига**, ҳалқ томонидан тўпланган тарихий **сиёсий тажрибага**, унинг ирода кучи ва миллий характеристига боғлиқ”¹.

И.Ильиннинг бу фикрига қўшилмасликнинг иложи йўқ. Ҳақиқатан ҳам мабодо бирон киши ўйин қоидаларини билмаса, ўйин режасини тақдим эта олмаса, ва умуман, ўйнашни хоҳламаса, бундай одамни шахмат ўйнашга мажбур қилиш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайдику.

Бир жамоада бирга ўйнамаган ўйинчилардан тузилган футбол командаси ўйинни бой бериши турган гап.

¹ Ильин И. О грядущей России. Избранные статьи. М., Корпорация “Телекс”, 1993, 27-бет.

Тарихчиларнинг шоҳидлик беришича, буюк саркарда Амир Темур бўлажак жанг қандай бориши кераклиги, унинг мазмун-моҳиятини батафсил тушунтирас, шунинг учун ҳеч қачон мағлубият аламини тотмаган экан.

Сиёсий ҳаётда ҳам шундай: у жонли одамлар томонидан уларнинг ватанпарварлик муҳаббати билан, уларнинг давлат тушунчаси билан, уларнинг бурчга садоқати, ташкилий қўникмалари билан, уларнинг қонунга ҳурматлари билан яратилади. Буларнинг ҳам масини инсонда тарбиялаш керак. Бинобарин, давлат шакли ҳақида фақат ҳалқ ҳукуқий онги даражасини ва олинган қўникмани ҳисобга олган ҳолдагина гапириш зарур.

Давлат ва ҳукуқ назарияси тушунчалари тизимида “**давлат шакли**” категорияси билан “**давлат моҳияти**” категорияси бевосита боғлиқдир.

Олдинги бўлимларда давлатнинг “моҳияти”ни очиб бергандик. Яъни унинг ижтимоий вазифалари, жамиятнинг давлат пайдо бўлгунига қадар бўлган ташкилий тузилиши аниқлаб берилган, давлатнинг асосий белгилари ажратиб кўрсатилиб, асосий таърифлар берилганди. Энди **давлат қандай тузилганини** қараб чиқиш пайти келди. Бошқача айтганда, **жамиятнинг бу алоҳида сиёсий, таркибий, ҳудудий ташкилоти қанақанги шаклларда мавжуд бўлади ва амал қиласи?** Давлатнинг шундай шакли, яъни тузилишини ўрганиб чиққандан сўнггина биз шундай мураккаб ҳисобланган давлатни тушуниб етиш сари бир қадам олға силжидик, дея оламиз.

Айни пайтда ушбу мавзунинг яқин ўтмишдаги назарий ва амалий ишланмалари мазкур тоифа маълум маънода муносиб баҳоланмаганидан далолат беради. Бироқ, бу ерда гап фақат муносиб баҳолай олинмаганидагина эмас, “давлат шакли”ни батафсил ўрганишнинг аҳамияти ҳақида ҳам кетмоқда. Зоро, Е.И. Темновнинг ҳаққоний таъкидлашича, “давлат-ҳукуқ моҳиятидан келиб чиқувчи давлат шаклининг (ҳукуқ шакли сингари) қатъийлиги ва аниқлиги эълон қилинган сиёсий йўлни

амалга оширишда субъективизм ва зўравонликни жиддий чеклаши мумкин эди”¹.

Шу боис - бирон мақсадни кўзлабми ёки беихтиёр равишдами - билмадик, бироқ совет даври муаллифлари аксариятининг асарларида, одатда, давлат “мазмуни”нинг аҳамиятини таъкидлаб, унинг синфийлигига урғу бериларди. Ҳолбуки, шаклсиз мазмуннинг ҳам яшай олмаслиги аллақачонлардан маълум эди. Шунга қарамай, давлат ҳақидаги ижобий гапларнинг ҳаммаси беистисно унинг мазмунига нисбатан айтиларди. Бундай нуқтаи-назарнинг асоссизлигини кўрсатиб ва исботлаб бериш учун ушбу категорияни батафсил қараб чиқиш керак бўлади.

Гапни “**давлат шакли**” тушунчасига оид турли нуқтаи-назарлар мавжудлигидан бошлаш ўринли деб ўйлаймиз. Жумладан, бир хил муаллифлар уни фақат тор маънода изоҳлайдилар. Уларнинг фикрига кўра, бу - **фақат бошқарув шакли холос**. Бошқа бировлар бу тушунчани **кенг маънода** талқин этади. Зеро, улар мазкур тушунчага **бошқарув шакллари билан давлат тузилиши шаклини** киритадилар.

Бироқ, нутқаи-назарлар фарқи шу ёндашувлар билангина чекланмайди. Давлатнинг ички ва ташқи шаклларини фарқловчи муаллифлар ҳам бор. Ички шакл деганда демократияни, ташқи шакл дейилганда эса, сиёсий ҳокимиятнинг аниқ ташкилоти тушунилади (Д.А.Керимов). Ушбу нуқтаи-назар нималарга асосланганлигини қўйидагича изоҳлаш мумкин: модомики, демократия сиёсий тартибининг бир кўриниши экан, уни давлатнинг ички шакли сифатида тушуниш зарур, бошқарув ва давлат тузилиши шакллари мажмуи эса, ташқи шаклни ташкил этади.

Айрим давлатшунослар давлатга ҳаракатдаги динамик ва ташкилий статик тизим сифатида қарашни таклиф этадилар. Шу таклифдан келиб чиқсан ҳолда улар динамик жиҳатдан сиёсий (давлат) тартибни, статик

¹ Темнов Е.И. Форма государства // Общая теория и права и государства. М., “Юрист”, 1994. 255-бет.

жиҳатдан эса, бошқарув шакли ва давлат тузилиш шакларини давлат шакли деб ҳисоблайдилар.

Юқоридагиларнинг ҳаммаси юридик адабиётларда давлат шакли бўйича ягона тушунчанинг йўқлигидан далолат беради. Айни пайтда ушбу тушунчанинг анъанавий ҳисобланган таърифи мавжуд бўлиб, уни аксарият олимлар маъқуллашади, биз ҳам уни асос қилиб олишни тавсия этамиз.

Шундай қилиб, давлат шакли деганда, уч таркибий қисми (ёки томон) – бошқарув шакли, давлат тузилиши шакли ва сиёсий идора усули бирликда олинган сиёсий ҳокимият ташкилоти тушунилади (С.А.Комаров).

Ушбу таърифга эътиroz билдиrmаган ҳолда, биз, эътиборингизни “**сиёсий ҳокимият**” ҳамда “**сиёсий идора усули**” деган ибораларга жалб этишни истардик. Бу иборалар бизга таниш мазкур йўналишда тез-тез қўлланади. Фикримизча, бу зарурӣ шарт эмас. Шунинг учун ҳам баъзи муаллифлар диққатни чалғитмаслик учун бу ибораларни шундай қўллашади: **сиёсий (давлат ҳокимият), давлат (сиёсий) идора усули**.

Яна бир жиҳатни таъкидлашни истардик. Биз юқорида давлат шакли унинг мазмуни билан узвий боғлиқлигини айтиб ўтгандик. Шу фикрни батафсилроқ тушунтирамиз. Мазмун давлат ҳокимиятининг кимга тегишлилигини, унинг субъектини (эгасини) аниқлаш имконини беради, шунингдек, уни ким амалга оширади, деган саволга жавоб беради. Зикр этилганлар асосида, давлат шаклининг **уч жиҳати** мавжудлигига ишонч ҳосил қиласиз. Булар:

- ◆ бошқарув шакли, яъни давлат ҳокимияти ва бошқарувни тузиш ва ташкил этишнинг муайян тартиби;
- ◆ давлат тузилиши шакли, яъни давлатнинг ҳудудий тузилиши, марказий, минтақавий ва маҳаллий ҳокимиятларнинг ўзаро муносабатлари муайян тартиби;
- ◆ сиёсий (давлат) идора усули, яъни сиёсий давлат (ҳокимият(и)ни амалга ошириш усул ва услубларидир.

Лекин шуни таъкидлаш жоизки, булар ҳозирча давлат шаклини тушунишга умумий ёндашув, энг илк танишувдир. Уни батафсилроқ тушуниш учун давлат шаклини ташкил этиувчи **учала жиҳатни дикқат билан ўрганиш, уларнинг ўзаро боғлиқлиги, ўзаро таъсирини кузатиш, ҳамда назарий, сиёсий-хукукий тафаккур юз йилликлар давомида давлатни ўрганар экан, давлат шаклининг айнан шундай мазмунини нега алоҳида ажратиб кўрсатганлигини** тушунишга ҳаракат қилиш керак.

Давлат шаклини бундай тушуниш дабдурустдан таркиб топмаганлиги ва ҳозир ҳам унга қўшилмасликларини қайд этиб ўтиш жоиз деб ўйлаймиз. Узок вақт давомида давлат шакли бошқарув шакли ва давлат тузилиши шаклидан (биз келтирган таркибидан дастлабки иккитасидан) иборат деб ҳисоблаб келинганди. Кейинчалик унга сиёсий идора усули қўшилди. “**Давлат шакли**” ва “**сиёсий идора усули**” ўртасига тенглик аломатини қўювчилар ҳам бўлганди. Бунга асос ҳам бор эди. Бироқ, буни кейинроқ “**сиёсий (давлат) идора усули**” тушунчасини батафсил кўриб чиқиш вақтида яхшироқ тушуниб оламиз. Шунга қарамай, ҳозирги кунда давлат ҳокимияти ташкилоти уч қисм — бошқарув, давлат (сиёсий) тузилиши ҳамда давлат (сиёсий) идора усули — бирлигидан ташкил топади, деган концепция кенг тарқалган.

2. Бошқарув шакли

Аввал бошданоқ, давлатни назарий жиҳатдан тушуниб етишда бошқарув шакли алоҳида ўрин тутишини таъкидлашни истардик. Қонуният шуни тақозо этади. Давлатга уюшган жамиятда давлат ҳокимиятини ким ва қандай амалга оширишини айнан шу шакл белгилаб беради. Бу масала инсониятни жуда қадимдан тўлқинлантириб келади. Арастунинг ўзи, ундан кейин Афлотун ҳам қадимги дунёда давлат ҳокимиятини ташкил этиш ва уни бошқаришнинг хилма-хил шакларини ўрганар эканлар, бу давлатларни ким ва

қандай бошқариши, яъни бошқарув шакли мезони бўйича давлатлар таснифини ишлаб чиқишига уринишганди.

Тўла асос билан айтиш мумкинки, кўп асрлар давомида назарий сиёсий-хукуқий тафаккур кўплаб, баъзан бир-бирига сира ўхшамайдиган давлатларни зўр бериб ўрганишни давом эттириб келдилар. Улар ўз изланишларида давлат шаклларидағи энг муҳим жиҳатни ажратиб олиб, уларни тасвирлаб бериш, таҳлил этиш, баҳолаш ва иложи бўлганда бу шаклларни ривожлантириш истиқболларини олдиндан айтиб беришга уринардилар. Августин, Форобий, Гоббс, Монтескье, Локк, Руссо, Радишчев ва бошқаларнинг асарларида давлат шакллари ҳақидаги билимларни умумлаштириш ва тизимлаш, уларнинг вужудга келиш ва ривожланишининг туб илдизларига етиб боришга кўп уриниб кўрилганди.

Айнан шунинг учун, агар Арасту ва Афлотун даврларида назарий сиёсий-хукуқий тафаккур бошқарувнинг у ёки бу шаклини белгилаб берувчи сабабларни аниқлашга уриниб, асосан бошқарув хилмажил шаклларини тасвирлаш йўлидан борган бўлсалар, XX асрда эса, сиёсий-хукуқий тафаккур марксистик назария доирасида бошқарув шаклини (формациядан келиб чиқсан ҳолда) давлат типи билан, жамиятнинг синфий таркиби, иқтисодий базиси кабилар билан боғлаб тушунтиришга интилади.

Бошқарув шаклини (биз юқорида айтиб ўтган давлат шакли уч қисмидан бирини) аниқлашда марксистик назария давлат ҳокимияти у ёки бу тузилишини тавсифловчи ижтимоий-синфий белгисини асосий белги сифатида ажратиб кўрсатарди. У бошқарув шаклини мазкур давлатнинг ижтимоий-синфий моҳиятининг, сиёсий мазмунининг, синфий кучлар амалдаги нисбатининг ташки ифодаси сифатида таърифлардилар. Бу схемага кўра республика синфий кучларнинг бир хил нисбатида пайдо бўлса, монархия бошқа нисбатида вужудга келади.

Албатта, жамиятнинг синфий тузилиши, синфий манфаатларнинг тўқнашуви, синфий кучлар нисбатини ҳеч ким инкор этмайди, улар ҳаётда мавжуд бўлиб, давлат тузилишига, энг аввало, ҳокимият тизими қандай шаклларда ташкил топгани ва амал қилишига, давлатни ким бошқаришига таъсир этади. Бироқ, айни пайтда, давлат синфий белгиси аҳамиятини ошириб юборишга ўрин йўқ. Биз юқорида бундай ёндашув услубий жиҳатдан нотўғри бўлиб, аксарият ҳолларда кўпгина нарсаларни тушунтириб бера олмаслигига мисоллар келтиргандик. Яна бир бор шу масалага тўхталамиз.

Бундай ёндашувда бошқа бир қанча омиллар: тарихий анъаналар, миллий руҳият, диний онг, маданий муҳит, жамиятни ўта ғоявийлаштириш ва сиёсийлаштириш даражаси, экология ва кўпчилик бошқа омиллар масалани ўрганиш доирасидан ташқарида қолиб кетади.

Хозирги вақтда фанимиз, шу жумладан, давлат ва ҳуқуқ назарияси жамият ривожининг марксистик таълимоти умумий инқирози билан боғлиқ услубий инқироздан аста-секин халос бўлиб бормоқда. Бу — давлат тузилишининг асосий хусусиятларидан бири сифатида бошқарув шаклини янада чуқурроқ ва асослироқ тушуниш, ушбу шаклларнинг чуқур ўйланган таснифини тақдим этиш, улар ривожининг реал истиқболларини олдиндан айтиб бериш имконини беради. Юқоридагилардан келиб чиқсан ҳолда бошқарув шаклининг қуйидаги таърифини таклиф этамиз:

Бошқарув шакли — конкрет давлатда давлат ҳокимиятини ташкил этиш усулларининг мажмудидир. Агар ушбу таърифни янада аниқроқ ифодалайдиган бўлсак, у олий ҳокимиятни, боз устига унинг олий ва марказий органларини, таркиби, ваколатини, шу органларни ташкил этиш тартибини, шунингдек, унда оддий ҳалқ иштироки даражаси, бу органлар ваколати муддатларини кўзда тутишини айтишимиз керак бўлади. Бошқарувнинг қадим-қадимдан инсониятга маълум бўлган шакллари монархия ва республикадир. Шу муносабат билан Арасту ўз вақтида бошқарув шаклларини олий ҳокимият танҳо амалга

ошириладиган монархияга, тор доирадаги чекланган шахслар томонидан амалга ошириладиган аристократияга, бутун халқ ҳокимиятни бошқарадиган демократияга бўлганлигини эслаш ўринлидир.

Қадимги юонон файласуфининг шу қадар узоқни кўра билиш қобилиятига тан бериш керак! Зоро, ҳозиргача бошқарув шакли олий ҳокимият бир киши томонидан амалга оширилиши (монархия) ёки у сайлаб қўйиладиган ваколатли коллегиал орган (республика)га тааллуқлилигига қараб бўлинади.

“Монархия” атамаси (“монос” - бир, “архе” - ҳокимият) юононча сўз бўлиб, “яккаҳокимлик”, “ягона ҳукмдор” маъноларини билдиради. Монархия бошқарув шакли сифатида ўзининг аниқ юридик белгиларига эга. Монарх давлатнинг жонли тимсоли бўлиб, ташқи ва ички сиёсат бобида давлат бошлиғи сифатида, халқ вакили, миллат “отаси” сифатида, фуқароларни жислаштирувчи, уларни давлат теварагига бирлаштирувчи шахс сифатида майдонга чиқади. Монархлар — Франция қиролларидан бири: “Давлат — менинг ўзимманд”, деб бежиз айтмаган. Бирок, бу аксарият ҳолларда масаланинг фақат юридик томонини англатар, амалдаги аҳволни ифодалай олмасди.

Монарх танҳо ҳукмдорлик қиласди. Албатта, бу давлатнинг барча ишларини унинг бир ўзи ҳал этаркан, деган маънони билдирамайди. Турли давлат органларида хизмат қилувчи кўпсонли маслаҳатчилар, вазирлар, амалдорлар давлат ишларини бошқаришарди. Айни пайтда энг муҳим, принципиал давлат ишлари бўйича монархнинг ўзи ҳукм чиқаришига тўғри келарди. У бутун ҳокимиятнинг тўла соҳибидир. Монарх ҳокимияти олий ҳокимият бўлиб, мустақилдир. У — давлатдаги олий ҳокимиятдир.

Одатда, унинг ҳокимияти муқаддас деб эълон қилинар, дин оғушига ўралган эди.

Албатта, шуларнинг барчасига қарамай, монархнинг халқаро, сиёсий ва миллий кучлар таъсирини ҳис этмаслиги мумкин эмас. Лекин баъзан монарх ҳукми тасодифий, субъектив омилларга боғлиқ бўлиб қола-

диган ҳоллар ҳам учрайди (буни ҳам тушунса бўлади — ахир монарх ҳам одам, инсонларга хос нарсаларнинг ҳаммаси унга ҳам бегона эмас).

Монархия ҳокимияти ворислик асосида бир авлоддан иккинчи авлодга мерос бўлиб ўтади. Ҳокимиятнинг бир шахсдан иккинчисига ўтишига халқнинг ҳеч қандай алоқаси бўлмайди. Монарх муддатсиз ва умрбод ҳокимият эгасидир. Лекин бундан монархни фақат табиий ўлимгина ҳокимиятидан ажратар экан-да, деб хулоса чиқариш хато бўлурди. Монархлар ағдариб ташлангани, ўлдирилгани, бошқа кишилар билан алмаштирилганига тарихда мисоллар кўп.

Монарх масъулиятдан озод киши ҳисобланади, яъни у ўз бошқаруви натижалари учун аниқ юрдик ва сиёсий жавобгар ҳисобланмайди. Дарвоқе, тарихда халқ монархни жавобгарликка тортган ҳолатлар ҳақида кўпдан-кўп мисоллар мавжуд (инқилобларни эслайлик).

Монархиянинг энг гуллаб-яшнаган даври Янги давр арафасига тўғри кёлиб, бу вақтда унинг бошқарувнинг республика шаклидан фарқлари кўзга ташлана бошлиган, **мутлақ (чекланмаган) ва чекланган монархия** кўринишлари ўртасидаги фарқлар аниқ билиниб қолаётганди.

Мутлақ **монархия шакли**даги бошқарувнинг асосий белгиси — **монархнинг тўла ҳокимиятини чеклайдиган бирон-бир давлат органининг йўқлигидир**. Монархиянинг юридик хусусиятлари тўғрисидаги С.А.Комаров нуқтаи-назари биз учун ҳам матлуб бўлиб, улар:

- ҳокимиятдан муддатсиз, яъни умрбод фойдаланиш;
- таҳтни мерос сифатида ёки қариндошлиқ ҳукуки бўйича эгаллаш;
- ташқи алоқаларда кафолат (мандат) асосида эмас, ўз шахсий ҳукуки бўйича вакилликни амалга ошириш;
- давлат бошлиги жавобгарлигининг йўқлиги (фақат худо олдида масъуллик)дир.

Бундай шароитларда (зарурат йўқлиги туфайли) табақавий, вакиллик муассасалари йўқолиб кетади ёки тўла таназзулга юз тутади, халқнинг сиёсий ва ижтимоий ҳукуқшунослиги одатий ҳолга айланади.

Чекланган монархия турли тарихий даврда турли кўринишга эга бўлади. Қизиги шундаки, Арасту **руҳий асослар**дан келиб чиқиб, монархияларни “тўғри” бошқарув шаклига эга бўлган монархия ва мабодо монарх барчанинг манфаатлари ўрнига ўзининг ғаразли, шахсий манфаатларини кўзлаб, бошқаришда зулмни қўллайдиган бўлса — “нотўғри” (золимлик ва истибод) шаклга эга монархияларни ажратиб кўрсатганди. Ҳозирги замон олимлари **юридик асослар**нигина ҳисобга олишади. Уларга кўра, чекланган монархия (феодализм даврида) табақавий-вакиллик ҳамда конституциявий монархияга бўлинади. Конституциявий монархия ўз навбатида **дуалистик ва парламент** (капитализм даврида) кўринишларга эгадир.

Конституциявий монархия буржуазия жамиятининг шаклланиш даврида пайдо бўлган. У шундай бошқарув шаклидан иборатки, бунда монарх ҳокимияти вакиллик органи томонидан чекланган бўлади. Бу эса, парламент тасдиқлайдиган конституцияда мустаҳкамланади. Уни ўзгартиришга монархнинг ҳақи йўқ. Шу асосда дуалистик ҳокимият икки тарафлама хусусиятга эга бўлишини тушуниб олишимиз мумкин (мазкур сўзнинг таржимаси ҳам шундан гувоҳлик бериб турибди).

Амалдаги мавжуд ва юридик ҳокимият монарх шакллантирадиган ҳукумат билан қонунчилик органи сифатида майдонга чиқувчи парламент ўртасида бўлинади. Мамлакатни бошқариш монарх ихтиёрида бўлиб, вазирлар унга ҳисоб бериб турадилар. Ҳукумат парламентнинг партиявий таркибига боғланмаган ҳолда шакллантирилади. Бошқарув дуализми (икки тарафламалилиги) шундан иборатки, мисол учун монарх феодаллар манфаатларини, парламент эса, буржуазия ва бошқа табақалар манфаатларини ифодалайди.

Бундай бошқарувга Пруссия, Италия, Руминия (ұтмишдаги) давлатлари мисол бұла олади. Ҳозирги вактда бошқарувнинг бу шакли үз умрини яшаб бўлди.

Парламентлик монархия мамлакатлари (ҳозирги Англия, Белгия, Норвегия, Швеция)да қирол шохлик вазифасини ұтасада, мамлакатни тұла маънода бошқаролмайды. Ҳукумат парламент томонидан сайловларда кўп овоз олган муайян партиялар вакилларидан иборат қилиб шакллантирилади. Энг кўп депутатлик мандатларига эга бўлган партия раҳбари ҳукумат бошлиғи бўлади. Қонун ҳужжатлари парламент томонидан қабул қилиниб, расман монарх имзолайди. Шундай қилиб, қонун чиқарувчи, ижроия ва суд соҳаларида монарх ҳокимияти рамзий маънога эга. Лекин юқорида зикр этилганлардан монарх фақат соғрамзий шахсга айланиб қолади, деган маъно келиб чиқмайди. Бу шўро даврига оид хато бўлиб, у вактда монархия умри тугаб бўлган бир нарса сифатида рўйхатдан чиқариб юборилганди. Агар шундай бўлса — юз минг йиллаб яшаб келган бошқарувнинг бу шакли ҳозиргача баъзиларнинг эътиборини тортиб келаётганини қандай изоҳлаш мумкин? Чунончи, 1975 иили Испания халқи плебесцит (референдум)да монархияни қарор топтиришга овоз берди. СССР барҳам топиши билан кўпчилик республикалар (Россия, Украина)да монархиянинг қайта тикланиши эҳтимоли ҳақида гаплар бўлди. Албатта, буни изоҳлашнинг қийин жойи йўқ. Машаққатли дамларда, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётда ҳукм сураётган беқарорлик шароитларида аксарият одамлар ҳокимият тепасига монархнинг — “миллат отаси”нинг, “миллатлар яқдиллиги рамзи”нинг келишига умид боғлай бошлайдилар. Бироқ, бунда файласуф И.А.Илбиннинг ҳаққоний таъкидига кўра, монархия диний илдизларга асосланган бошқарувнинг “жонли” шакли бўлади, шунинг учун ҳам маҳсус ижтимоий-рухий мұхитни тақозо этади. Уни декрет билан жорий этиш, яна ҳам мұхимрөфи тасодифий бир шахсни монарх деб эълон қилиш мумкин эмас.

Республика (лотинча *Respublica* - жамоа иши) - давлат ҳокимияти аҳоли муайян муддатга сайлаб қўядиган органлар томонидан амалга ошириладиган бошқарув шаклидир. Республика ҳам монархия сингари муайян тарихий хусусиятга эга. Бошқарувнинг республика шакл бир қанча турлари мавжудлиги тарихдан маълум. Улар қулдорлик шароитларидаёқ намоён бўла бошлаган эди.

Демократик республика Афина давлатида (эрэмизгача V-IV асрлар) мавжуд бўлганди. Буни жамиятнинг ижтимоий таркиби, қулдорликнинг шу ерга хос хусусияти, яъни озод афиналикларни қулга айлантиришнинг истисно этилганлиги, қулдор жамоалар бўлганлиги, давлат бошқарувининг самарали тизими мавжудлиги билан изоҳлаш мумкин эди.

Спарта (эрэмизгача V-IV асрлар) ва Рим давлати (эрэмизгача V-II асрлар) аристократик республикалар хисобланади. Давлат сифатида у кўпроқ аҳолининг аристократик қисми манфаатларини ифодаларди.

Капитализм даври **парламентар (парламент) республикаси ҳамда президентлик республикаларини** вужудга келтирди.

Парламентар республикаларнинг бошқалардан фарқ қилувчи хусусияти ҳокимият поғоналарида келишмовчиликларнинг бўлмаслигидир. Зеро, ижроия ҳокимияти бошлиғи (бош вазир) ва унинг маҳкамаси парламент, тўғрироғи, парламент кўпчилиги томонидан тайинланади ва назорат қилинади. Ҳукумат қонун чиқарувчилар кўпчилигининг қўллаб-куватлаб турган муддатлардагина ўз вазифаларини бажара олади. Бундай кўпчилиқдан маҳрум бўлганда эса, мазкур ҳукумат истеъфога чиқишга мажбур бўлади. Одатда, парламент республикаларида президент катта роль ўйнамайди: ижроия ҳокимияти гўё қонун чиқаруви ҳокимиятнинг давоми сифатида иш олиб бориши туфайли ҳокимият тармоқлари ўртасида вужудга келиши мумкин бўлган ихтилофларнинг олди олинади.

Бирок, парламент республикаси ҳам камчиликлардан ҳоли эмас. Партия тизимининг ўта майда

бўлакларга бўлиниб кетганлиги шундай камчиликлардан биридир. Мазкур парламент коалицияларининг ҳам майдалашувига, бу эса, ўз навбатида ҳукуматнинг бекарорлигига олиб келади. Муайян шароитларда, ҳатто озчиликни ташкил этувчи экстремистик партиялар ҳам, парламент кўпчилиги коалициясининг бир қисми бўлиб қолиши мумкин. Бу эса, мамлакатга ижроия ва қонун чиқарувчи ҳокимиятлар ўртасидаги зиддиятлардан кам бўлмаган жиддий салбий оқибатлар келтириши мумкин.

Боз устига, парламент республикасида шу парламент оддий кўпчилиги кучи билан мустабидликни яратиш эҳтимоли истисно этилмайди. Бошқача қилиб айтганда, бошқарув парламент шаклининг самарадорлиги ва барқарорлиги парламентдаги ўринлар учун кураш олиб борувчи сиёсий партиялар табиатига тўғридан-тўғри боғлиқдир.

Президентлик республикаси бошқарув шакли сифатида биринчи навбатда сайлаб қўйилган давлат бошлиғи бир вақтнинг ўзида ҳукумат раҳбари ҳам бўлиши билан фарқ қиласди. Президентнинг ўзи парламент розилиги билан шу ҳукуматни тузади ва зарурат туғилганда уни тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга бўлади. Бутун халқ томонидан сайланган президент умуммиллий манфаатлар ифодачиси, миллат рамзи бўлиши (ҳар қалай шундай бўлиши керак ҳам) бошқарув президентлик шаклининг ижобий томонидир. Мазкур шакл бутун ваколатни бир шахсга беради ва у фавқулодда ҳолатларда масъулият ва раҳбарликни ўз қўлига олади. Бошқарувнинг президентлик шакли, одатда, парламент шаклига нисбатан юқорироқ даражадаги сиёсий барқарорликни таъминлайди. Зоро, ҳукумат (президент) конституцияда белгилаб қўйилган қатъий муддатга сайланади.

Президентлик бошқарув шаклининг заиф жойлари ҳам мавжуд. Бошқарувнинг парламент шаклидан фарқли ўлароқ, у ҳокимиятнинг ижроия ва қонун чиқарувчи тармоқлари ўртасидаги зиддият ва можароларни, шунингдек, конституциявий инқироз эҳтимолини истисно этмайди. Бундай вазият, чунончи, президент билан

парламент кўпчилиги бошқа-бошқа партиялар, сиёсий оқимларга мансуб бўлган вақтларда юзага келиши мумкин.

Шундай қилиб, бошқарувнинг парламент ва президентлик шаклларидан бирини танлаш ягона, аммо бекарор раҳбарият (парламент бошқаруви) билан барқарор, лекин икки ҳокимият ўртасидаги ихтилофларни истисно этмайдиган раҳбариятдан бирини танлаш деган маънони англатади.

Бундан ташқари, президентни сайлашнинг энг матлуб услуби ўзи бормикан? Уларнинг ҳар бири ўзининг кучли ва заиф томонларига эга. Шу муносабат билан президентлик сайловларининг аҳамияти ошиб боради. Тўғридан-тўғри сайловлар энг содда ва демократик сайловлардир. Бундан ташқари, президентлик ҳокимияти қонунчилик ҳокимиятига жуда катта қарам бўлиб қолиши ҳам мумкин (масалан, фавқулодда ҳолат шароитларида президентни иккинчи муддатга қайта сайлаш тартибини олиб қўринг).

Давлат бошқарув тизими қотиб қолган эмас, балки тарихий тараққиёт жараёнида муқаррар равишда ўзгариб, янгиланиб туради.

Дунёдаги давлатлар бошқарув шакллари кўп минг йиллик тарихга эга бўлиб, жамият тараққиёти асосида такомиллашиб, мазмун жиҳатидан мукаммаллашиб борган. Буни Ўзбекистон давлат бошқаруви мисолида кўриш мумкин. Конституциямизга мувофиқ Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг асосий тамойиларидан бири - халқ ҳокимиятчилигидир. Республикада халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. Халқ давлатни бошқарувни бевосита ёки сайлаб қўйилган ўз вакиллари орқали амалга оширади.

Мустақиллик туфайли Ўзбекистон давлат бошқарувининг янги, замонавий ва самарали тизими шакллантирила бошланди. “Президентлик бошқарув усули - шу тизимнинг ўзагидир”¹.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура, 1-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 37-бет.

Давлат бошқарувининг президентлик шакли Ўзбекистонда тасодифий равишда юзага келмади. Давлат бошқарувининг бу замонавий ва самарали шаклини юзага келтиришда халқимизнинг давлатчилик соҳаларидаги кўп минг йиллик тарихий тажрибалари, диёримизнинг муайян шарт-шароитлари, халқнинг анъаналари ва менталитети, ўзига хос хусусиятлари, шунингдек, ҳозирги замон илғор давлатларининг тажриба ва ютуқлари зарурый равишда назарда тутилган.

Жаҳон тарихий тажрибаси президентлик усули давлат бошқарувининг энг мақбул, халқ манфаатлари - эҳтиёжларига жавоб берадиган қулай тизимларидан эканлигини кўрсатиб турибди. "1995 йилги маълумотга кўра, Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо 186 давлатдан 140 тасида Президент лавозими мавжуд бўлиб, уларнинг аксарияти президентлик республикасидир. Булар АҚШ, Франция, Аргентина, Бразилия, Мексика, Россия Федерацияси, Гондурас, Гамбия, Уругвай ва бошқалардир"¹.

Ўзбекистонда жорий этилган давлат бошқарувининг президентлик усулининг мазмун-моҳияти, асосий тамойиллари, ўзига хос хусусиятлари, Президентнинг хукуқий мақоми, ваколатлари Республика Конституцияси — Асосий Қонунда, Олий Кенгашнинг саккизинчи сессиясида 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида"ги Қонунда баён этилган.

Асосий Қонуннинг 90-моддасида белгилаб қўйилишича, "Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига ўттиз беш ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган, бевосита сайловгача камида 10 йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкин. Бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Ўзбекистон Республикасининг Президенти бўлиши мумкин эмас.

¹ Мустақиллик. Изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т., "Шарқ" нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти, 1998, 41-бет.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан беш йил муддатга сайланади. Президенти сайлаш тартиби Ўзбекистон Республикасининг қонуни билан белгиланади”.

Халқимизнинг содик ўғлони, фидойи фарзанди, таникли давлат, сиёsat ва жамоат арбоби Ислом Абдуғаниевич Каримов 1990 йил 24 марта Республика Олий Кенгашида Ўзбекистон Президенти этиб сайланди. 1991 йил 31 августда Ислом Каримов томонидан Ўзбекистон давлат мустақиллиги эълон қилинди.

Ўзбекистон давлат мустақиллигининг дастлабки кунларидан бошлаб Ислом Каримов мамлакатда ҳуқуқий демократик давлат қуриш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини вужудга келтириш, давлатимиз ва жамиятимизнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий-маънавий, ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш, келажакда Ўзбекистонни буюк давлатга айланишини таъминлаш бўйича қатъий ва изчил сиёsat юргизиб келмоқда.

Ислом Каримов 1991 йил 29 декабрда муқобиллик асосида ўтган умумхалқ сайловида Ўзбекистон Республикаси Президенти этиб сайланди. Сайловчиларнинг 86 фоизидан кўпроғи Ислом Каримов учун овоз бердилар. 1995 йилнинг март ойида ўtkазилган умумхалқ референдумида эса Ислом Каримовнинг президентлик ваколатлари 2000 йилгача узайтирилди.

Конституциянинг XIX бобида Ўзбекистон Республикаси Президентининг юксак ваколатлари тўла ифодаланган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89-моддасида белгилаб қўйилганидек, Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир. Президент айни вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади.

Конституциянинг 93-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасининг Президенти фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Конституция ва қонунларга

риоя этилишининг кафилидир. Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий давлат тузилиши масалаларига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан чора-тадбирлар кўради. Мамлакат ичкарисида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш кўради. Музокаралар олиб боради.

Президент ижро этувчи ҳокимият девонини тузади ва унга раҳбарлик қиласди; республика олий ҳокимият ва бошқарув органларининг баҳамжиҳат ишлашини таъминлайди; Ўзбекистон Республикаси вазирликларини, давлат қўмиталарини ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини тузади ва тугатади, шу масалаларга доир фармонларни Олий Мажлис тасдигига киритади.

Олий Мажлисга Конституциявий суд раиси ва аъзолари, Олий суд раиси ва аъзолари, Олий ҳўжалик суди раиси ва аъзолари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раиси лавозимларига номзодларни тақдим этади. Вилоятлар, туман, шаҳар ва ҳўжалик судларининг судьяларини тайинлайди ва лавозимларидан озод этади. Фавқулодда вазиятлар (реал ташқи хавф, оммавий тартиб-сизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) юз берган тақдирда фуқароларнинг хавфсизлигини кўзлаб, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади.

Президент республика Куролли Кучларининг Олий Баш қўмондени ҳисобланади. Куролли Кучларнинг олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қиласди, олий ҳарбий унвонларни беради. Амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қиласди ва Ўзбекистон Республикасининг судлари томонидан хукм қилинган фуқароларни афв этади. Миллий хавфсизлик ва давлат назорати хизматларини тузади, уларнинг раҳбарларини тайинлайди ва лавозимларидан озод этади ҳамда ўз ваколатларига кирадиган бошқа масалаларни ҳал қиласди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 95-моддасига кўра Президент давлат бошлиги сифатида зарурат туғилган чоғда, Конституциявий суд билан бамаслаҳат, Олий Мажлисни тарқатиб юбориши ва уч ой мобайнида янги парламент сайловларини белгилаши мумкин.

Президент зарур бўлганда, 93-моддага мувофиқ республика бошқарув органларининг, шунингдек, ҳокимларнинг қабул қилган хужжатларини тўхтатади ва бекор қиласди.

Президент ўз ваколатларини бажаришда бошқа ҳокимият тармоқларидан мустақилдир.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда Президент Ислом Каримов раҳбарлигига кучли ҳокимият — давлат бошқаруви қарор топди.

Республика фуқаролари давлат мустақиллигидан кейин ўтган қисқа вақт ичида Ўзбекистонда эришилган улкан тарихий ютуқларни, иқтисодиёт, сиёsat, маданият, маънавият, маърифат, хукуқий таълим-тарбия бобида қўлга киритилган ижобий натижаларни, жаҳон ҳамжамиятида унинг обрў-эътиборининг ортиб бораётганини ҳаққоний равишда Президент Ислом Каримов илмий-амалий фаолияти билан боғлайдилар.

Ўзбекистон давлати Президенти Ислом Каримов раҳнамолигига олис келажакни кўзлаб, буюк давлатлар сафида бўлиш нияти билан ривожланиб бормоқда. “Ўзбекистон халқи келажакка ишонч билан қарайди. У энг аввало ўз кучларига, ўзининг бой табиий, иқтисодий ресурсларига ишонади, сиҳат-саломатлик, баҳт-саодат, бойлик ва маданиятга ўз йўли билан келади. Улуғ келажак – олдинда. Ва у бизнинг – Ўзбекистон фуқароларининг баҳт-саодати йўлида олиб бораётган муштарак ишимизга куч-қувват, ғайрат бахш этади”¹.

Социалистик республика. Бошқаришнинг бу маҳсус шакли бир қатор мамлакатларда социалистик инқилоб натижасида вужудга келган. Марксизм

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёsat, мағкура, 1-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 85-бет.

назариётчилари фикрига кўра, у ишчилар синфи бошчилигида тўла-тўкис халқ ҳокимиятини таъминлайдиган чинакам демократик республика бўлиши керак эди. Социалистик республиканинг ўзига хос хусусиятлари қуидагилардан иборат:

- ҳокимият олий ва маҳаллий органларининг демократик марказлашув (централизм) тамойиллари асосида ягона вакиллик тизимига қўшилиб кетиши;

- давлат ҳокимияти асосини ташкил этувчи вакиллик органларининг етакчи мавқеи;

- мамлакат ижтимоий-иктисодий ва маданий-маънавий жараёнларига ягона раҳбарликни амалга ошириш. Бу моддий ва маънавий бойликларни тақсимлаш ишини назорат қилиш ва мувофиқлаштириб бориш имконини беради;

- ишчилар синфи ва унинг партиясининг ижтимоий ва давлат ҳаётидаги раҳбарлик роли;

- ҳокимиятнинг тармоқларга бўлиниш заруратини инкор этиш.

Одатда, бошқарув социалистик шаклининг уч кўриниши: Париж коммунаси, Совет республикаси ва халқ-демократик (халқ) республикаси қайд этилади. Улар асосида эса пролетариат диктатураси тамойили ётади.

Баъзан бошқарувнинг аралаш шакллари, жумладан, парламент-президентлик шакллари учраши мумкин. Улар биз келтирган таснифга тушмайди ва парламентлик ҳамда президентлик ҳокимиятларининг ўзига хос синтези, биримасидан иборат бўлади (масалан, Франция).

Яна бир жиҳатга эътиборингизни жалб этишни истардик: ҳар қандай бошқарув шаклини бирдек баҳолаш мумкин эмас. Албатта, республикалар, умуман олганда, монархияга қараганда бошқарувнинг илфор шаклидир. Айни пайтда шундай вазиятлар ҳам вужудга келиши мумкинкин, унда монархия у ёки бу жамиятни барқарорлаштириши мумкин бўлади. Ўз навбатида, бошқарувнинг республика шакли монархия сулолаларини ўрнатишга дебоча бўлиши ҳам мумкин. Чунончи, республика шаклидаги давлатларда тоталитар

тузум шароитларида бошқарув монархия шакли белгилари намоён бўлиши мумкин. Масалан, давлат бошлиғи (Индонезияда Сукарно, Югославияда И.Б.Тито)нинг ўзгармай қолиши ҳолларини эсланг. Бу ҳам етмагандай, Марказий Африка Республикасининг бир умрлик президенти Бокасса император ҳам бўлиб олди.

3. Сунний ва шиъа давлат-хукуқий таълимоти хусусиятлари; бошқарувнинг халифалик ва имомлик шакллари

Мусулмон давлати – халифалик VII асрда вужудга келган. Бу қулдорлик жамияти ҳалокатга юз тутиб, Фарбий Арабистонда унинг ҳаробалари ўрнида феодал жамият қаддини тиклаётган ўтиш даври эди. Халифаликнинг пайдо бўлиши ислом ва диндорлар мусулмон жамоасининг тараққиёти билан боғлиқ бўлиб, унинг доирасида ўзаро муносабатлар ислом ҳукуқи билан мувофиқлаштириб борилган. Шу тариқа, айнан VII-X асрлардаги ислом ҳукуқи фани доирасида мусулмон давлати назарияси вужудга келган, дейиш мумкин.

Биз юқорида мумтоз мусулмон ҳукуқи Қуръон ва Суннадан ҳокимият муносабатларини тартибга солувчи қоидаларни жуда кам олганлигини таъкидлаб ўтгандик. Боз устига улар “давлат” атамасини умуман қўлламайдилар. Фақат “имомат” (сўзма-сўз таржимаси “ибодат орқали раҳбарлик қилиш”) ва халифалик (ворислик) тушунчалари мавжуд бўлиб, улар кейинчалик мусулмон давлатларини ифодалаш учун ишлатила бошланган.

Мусулмон давлатини ташкил этиш ва унинг яшаш тамойилларини ишлаб чиқиш зарурати туғилган пайтларда ислом фикъшунос олимлари катта қийинчиликларга дуч келишган. Бироқ, бу тамойиллар оз бўлсада, Қуръон ва Суннада мавжуд халифаликка оид қоидаларни кенг маънода талқин қилиш асосида ҳамда Мұхаммад (С.А.В.) ва унинг тўрт ворислари – “чор ёр”лар томонидан олий ҳокимиятни бошқариш амалиёти

тұғрисидаги маълумотларни құшиш асосида ишлаб чиқилди.

Хуқуқшунос олим А.Х.Саидовнинг ҳаққоний таъкидлашича, халифалик мусулмон сиёсий назариясининг ҳал құлувчи муҳим категорияси бўлиб, у икки нұқтаи-назардан — ё мусулмон ҳокимиятининг моҳияти сифатида ёки бошқарувнинг маҳсус шакли сифатида талқин этиларди. Ислом таълимотида халифаликка берилган барча таърифлар асосида йирик фикҳшунослардан бири — ал-Маварди (974-1058 йиллар) қарашлари ётади. У давлатга динни ҳимоя қилиш ва дунёвий ишларга раҳбарликда пайғамбар фаолияти ворислиги сифатида қарабарди. Мазкур тушунча асосида **халифалик вазифаси олий дунёвий (сиёсий) ҳокимиятни амалга ошириш ва мусулмон жамоаси даражасида динни қўллаб-қувватлашдан иборат бўлган ташкилотдир**, деган хulosа қилинган (курсив бизники – З.И.).

Ислом хуқуқшунослик таълимотида халифаликнинг келиб чиқиши, унинг вазифалари ҳақидаги масала энг муҳим ҳисобланарди. Ислом фикҳшуносларининг кўпчилиги, халифалик ҳокимиятининг қарор топиши мусулмон жамоаси зиммасига юкланган муқаррар мажбурият деб ҳисоблайди. Бу диндорлар мусулмон ҳуқуқи қоидаларини қандай бажараётганлари ҳамда давлат ва жамоат ишларида тартибни таъминлаш устидан халифа назоратининг зарурлиги билан изохланарди. Зоро, улар, ҳатто адолатсизликка йўл қўйган тақдирда ҳам, ҳар қандай ҳокимият ҳокимиятсизликдан, бебошлиқдан, яъни анархиядан афзал деган фикрга амал қиласидилар.

Шиъа сиёсий тафаккури намоёндалари кучли ҳокимият тамойилини янада изчиллик билан ёқлаб чиққандилар. Улар имомат (халифаликни улар шундай аташади) Мұхаммад (С.А.В.) пайғамбарлик миссиясининг давоми ва ниҳояси деб ҳисоблашарди. Модомики шундай экан, дейишади улар, имоматни үрнатиш Аллохнинг ҳақ-хуқуқидир, унинг қарами ва донолигининг олий намунаси, диннинг ilk арконларидан биридир.

Ислом фикъшунослик фани халифаликда олий ҳокимият кимга тегиши бўлиши кераклиги масаласини жуда бошқача ҳал этади. **Сунний таълимотга асосан сиёсий мустақилликнинг бош соҳиби Аллоҳдир. Унинг номидан ерда ҳокимиятни амалга оширади. Жамоанинг маҳсус ҳақ-ҳуқуқлари ўз ҳукмдорини сайлаш ва унинг фаолиятини назорат қилишдан иборат бўлади.**

Бундай ёндашувдан фарқли ўлароқ, **шиъа сиёсий таълимоти мустақиллик беистисно Аллоҳнинг ўзигагина хос бўлиб, унинг номидан мусулмонларнинг барча ишларига якка имомнинг ўзи раҳбарлик қиласди, деб даъво қиласди. Имом эса, фақат шариатга бўйсунади, ҳеч кимга, шу жумладан, жамоатга ҳам ҳисоб бермайди, деб ҳисобланарди.**

Қизиги шундаки, халифалик бошқаруви тўғрисидаги таълимот Куръоннинг атиги икки (бошқаси йўқ ҳам) қоидаси асосида ишлаб чиқилган. У, аввало, халифадан маслаҳат билан иш кўриш ва умумий фикрни инобатга олиб ҳукм чиқаришни талаб қилас, иккинчидан, жамоат зиммасига ҳукмдорга бўйсуниш вазифасини юкларди.

Исломий фикъ таълимотининг яна бир ўзига хос хусусиятини — унда мусулмон давлати бошлиғи лавозимини эгаллаш тартиби тўғрисида кўрсатма йўқлигини таъкидлашни истардик.

Сунний таълимотга кўра, халифани мужоҳид-лар деб аталган мусулмон фикъшунослигининг энг йирик билимдонлари сайлашлари керак эди. Улар Куръон ва Суннада тилга олинмаган ҳуқуқий масалаларни мустақил ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлишган.

Шиъа таълимоти бўйича имом жамоат томонидан сайланмай, у Аллоҳнинг бевосита вакили ҳисобланарди.

Суннийлар таълимоти давлат бошлигининг ўз хатти-ҳаракатларида мусулмон ҳуқуқий қоидаларига оғишмай амал қилиш, раият манфаатлари ва "умумий фойдаси"ни ҳисобга олиш, шунингдек, муҳим қарор-

лар қабул қилиш чоғида “маслаҳат билан иш кўриш”-ни халифаликнинг муҳим хислатлари деб эълон қиласди. Сунний фикҳ таълимоти айниқса **давлат бошлигининг ҳокимияти мутлақ ҳокимият эмаслигига** алоҳида урғу беради. Бинобарин, у олий ҳокимиятни амалга оширишига қарамай, унинг ваколатлари илоҳий кучга эга эмас. Халифа қонун чиқарувчи ҳокимиятидан фойдалана олмайди ҳамда унинг ўзи ҳам мужоҳид бўлгандагина янги ҳуқуқий қоидаларни жорий этиши мумкин.

Шиъаларнинг бу борадаги назарий қарашлари суннийлар таълимотидан жиддий фарқ қиласди. Шиъа таълимотига кўра, имом мутлақ ҳокимиятга эга ва бу ҳокимият қарийб илоҳий қудрат касб этади. Бу ҳолат уни жамоатдан анча юқори қўйишга олиб келади. Куръон ва Суннада тилга олинмаган масалалар бўйича фақат имомнинг ҳукми қонун кучига эга бўлади. Халифаликка исломий ёндашув, А.Х.Саидов таъкидига кўра, шунингдек давлат моҳиятини ва унинг фаолият юритишининг айрим жиҳатларини ўрганиш, “мусулмон ҳуқуқи устуворлиги” қоидасидан келиб чиқсан ҳолда унинг сиёсати мақсадларини белгилашни ҳам ўз ичига олади.

Мазкур ёндашувнинг моҳияти **мусулмон давлатини ислом яратган**, деган ғоядан иборат. Ҳокимият мазмунини мусулмон фикълари икки мақсадни амалга оширишда кўрганлар. Улардан бири ер юзида Аллоҳ иродасини бажариш бўлса, иккинчиси бунинг учун пайғамбар (С.А.В.) ва унинг ilk сафдошлари олий диний ва дунёвий вазифаларни амалга оширишдаги бошланғич фаолият йўриклиариға ўхшаш бошқарув тизимини яратишдан иборат¹.

А.Х.Саидов, шунингдек, давлат ҳақидаги ислом таълимотининг айрим қоидаларидаги мавжуд қарама-қаршиликларга эътиборни қаратади. Жумладан, у қуидагиларни қайд этади: “Айрим илфор жиҳатлар

¹ **Саидов А.Х.** Основы мусульманского права. Т., ЎЗР ИИВ Академияси, 1994. 54-бет.

(давлат фаолиятининг эксплуатацияни бир мунча чеклашга ва муҳтожларга ёрдам беришга йўналтирилганлиги) ундаги элита ҳокимиятини мустаҳкамлаш ҳамда мусулмонларни давлат ишларини ҳал этишда қатнашишдан четлаштириш билан қўшилиб кетади”¹.

Бу — тўғри фикр. Бизга маълумки, ислом таълимотига кўра жамоат халифани назорат қилиши мумкин бўлганига қарамай, амалда бу ҳуқук халифа қилаётган ишларга индамай рози бўлишдан иборат бўлиб қолганди. Фақат муҳоҳидлар (кўпинча расман) ҳукмдорни танқид қилишга ҳақли эдилар. Оддий мусулмонлар ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Боз устига ҳокимиятни ташкил этишнинг аниқ шаклини танлаш халифанинг ҳамда ўзига хос “маслаҳат кенгаши”ни ташкил этган муҳоҳидларнинг иши ҳисобланарди. Фикри жамоат фикрига тенглаштирилган айнан ана шу кенгаш орқали давлат бошлигининг фаолияти назорат қилинади ҳамда истибодод ва зўравонликнинг олди олинади, деб ҳисобланарди.

Шунга қарамай, А.Х.Сайдовнинг фикрича, “таҳлил этилаётган назария умуман олганда **демократик характерга эга**”. Бироқ, у “моҳиятан бошқарувнинг илоҳийлаштирилган шаклни ва ўз хатти-ҳаракатлари учун мутлақо жавоб бермайдиган имомнинг чексиз ҳукмронлигини ҳимоя қилувчи шиъалар назариясининг консерватик қўриниши”ни ҳам қайд этади. Бундай фикрга қўшилиш бир мунча қийин. Зоро, муаллифнинг ўзи фикрини давом эттиаркан, ушбу назариянинг демократик тамойиллари амалда рўёбга чиқмай қолиб кетди, дея тан олади. У яна шундай давом этади: “Мусулмон тадқиқотчиларининг ўzlари эътироф этишларича, пайғамбар (С.А.В.) ва унинг дастлабки тўрт халифаси давлатигина мусулмон идеали — “маслаҳат” бошқарувига расман, шунда ҳам қисман мос келган. Улардан кейин ҳукмдор ҳокимияти ўз шаклига кўра амалда авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтувчи монархияга

¹ Сайдов А.Х. Основы мусульманского права. Т., ЎзР ИИВ Академияси, 1994. 54-бет.

айланди. Унинг “чинакам” мусулмон бошқарувига ҳеч қандай алоқаси йўқ эди”¹.

Хуқуқий назария қоидаларида уларни амалга ошириш омиллари кўрсатиб берилмаган бўлса, бундай назариянинг демократик моҳияти ҳақида гапириш мумкинми? Бизнингча, гапириб бўлмайди.

Албатта, мусулмонча бошқарув таълимоти ислом оламига кирувчи мамлакатларнинг ҳозирги давлат-хуқуқий ривожига ўтказаётган таъсирини инкор этиб бўлмайди. Жумладан, бошқарувнинг монархия шаклидаги бир қатор мамлакатларда ҳокимиятни мерос сифатида эмас, балки энг обрўли дин арбоблари ва хукмрон сулола вакиллари томонидан сайланиш натижасида қўлга олинади.

Маълумки, мусулмон давлатчилиги дунёга келган кунидан бошлаб бир-бирига чамбарчас боғлиқ икки қоида устуворлиги унинг асосини ташкил этган: маслаҳатлашув (шўро), яъни ҳукмдорларнинг қарорларни жамоа-жамоа бўлиб қабул қилиши ҳамда шариат қонунларининг мустақиллигидир. Бунинг устига ўрта аср араб-мусулмон давлатлари тузилмаларида маслаҳатлашув тамойили аниқ юридик тасдигини топмади. Демак, мусулмон ҳукмдорлари учун улар мажбурий тус ололмади. Шариат қоидаларига ёки “илоҳий қонун- лар”га риоя этилишига келсак, бу ҳамиша ҳар қандай давлат ҳокимияти қонунийлигининг зарур шарти бўлиб келган. Шунингдек, мусулмон олами давлат-сиёсий ривожининг барча босқичларида “тақводор ислом”, унинг Куръон ва Суннага асосланган мумтоз давлат-хуқуқий таълимоти билан уларнинг амалда қўлланиши ўртасида маълум узилиш бўлганлигини қайд этиш лозим. Бундай ҳолатнинг бош сабаби, афтидан шундаки, “ислом, бари-бир, озми-кўпми давлатчиликнинг яхлит назариясини яратади. Куръон ва Суннада шу масалаларнинг барчаси бўйича фақат энг умумий қоидаларгина баён этилган. Улар

¹ Сайдов А.Х. Основы мусульманского права. Т., ЎзР ИИВ Академияси, 1994. 96-бет.

амалда жамият ривожининг у ёки бу даврига тааллуқли ўзгариб борувчи ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларга боғлиқ ҳолда турлича фойдаланиш мумкин"¹.

Ислом дини, унинг Қуръони Карим ва Ҳадиси Шариф номли муқаддас китоблари мусулмон давлати ва ҳуқуқи учун асосий қўлланма бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Жаҳон маданиятининг таркибий қисми бўлган ислом маданиятида, хусусан ислом динида умумбашарий аҳамиятга эга бўлган ғоялар, таълимотлар, инсонни тўғри йўлга бошлайдиган йўл-йўриқлар беҳисоб даражада кўп. Ислом дини ҳеч қачон ёмон йўлга бошламайди. Аксинча, барча иллатлардан, ёлғон ва риёкорликдан покланишга, юксак маънавий-ахлоқий фазилат соҳиби бўлишга, бирорларнинг мол-мулки ва жонига қасд қиласликка, қон тўқмаслик, жонлини бежон қиласликка даъват этади.

Ислом бу дунёning ўткинчи эканини, охиратни эслатиб туради, одам боласини ҳаром йўллардан узоқ юришга, яхши бўлишга, ўзаро бир-бирини ҳурмат қилишга, ўзидан яхши из қолдиришга, савоб ишларни, эзгуликларни кўпроқ қилишга ҳар доим ундан туради. Савобли ишларни қилган одамга, унинг элу юртига, албатта, Аллоҳнинг раҳматлари ёғилади, яхшиликнинг мукофоти фақат яхшиликдир, деб таълим беради.

Ислом дини миллат ажратишни, миллий адоват ва низоларни, маҳаллийчиликни, бирорларни "сен - мусулмон", бошқаларни эса "сен - коғир" деб ажратишни, хурофатни-бидъатни, жаҳолатни кескин қоралайди. Аллоҳнинг бандаси бўлган Инсонни олий қадрият сифатида эъзозлайди. Шунинг учун ҳам дунёдаги кўпчилик мамлакатлар ва халқлар сингари мустақил Ўзбекистонда ҳам ислом дини умумбашарий қадрият сифатида эъзозланиб, ҳурмат қилиниб келинмоқда, унинг замонавий ғоялари ва таълимотларидан одамларнинг руҳий дунёсини, иймон-эътиқодини,

¹ Сайдов А.Х. Основы мусульманского права. Т., ЎзР ИИВ Академияси, 1994. 56-бет.

инсоний фазилатларини мустаҳкамлашда, илм-фан, маданият ва маънавиятда, таълим-тарбия тизимида, хуқуқий тарбияда ижодий фойдаланилмоқда.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”, “Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда” номли китобларида биз ўз миллатимизни ислом динидан айри ҳолда асло тасаввур қила олмаслигимиз, диний қадриятлар, исломий тушунчалар ҳаётилизга чукур сингиб кетганлиги зикр этилган. **“Ислом дини, – дейди бу ҳақда юртбошимиз, – бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам имон, ҳам ахлок, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. У куруқ ақидалар йигиндиси эмас. Ана шу маърифатни кишиларимиз жонжон деб қабул қиласидилар ва яхши ўгитларга амал қиласидилар. Мехр-оқибатли, номусли, ориятли бўлишга, иззат-эхтиром тушунчаларига риоя этишга ҳаракат қиласидилар”**¹.

Президент томонидан таъкидланганидек, биз диндан сиёсий мақсадлар ва ёвуз ниятлар йўлида, ўрта асрларда мавжуд бўлган мусулмон халифалигини тиклаш йўлида фойдаланишларга мутлақо қаршимиз. **“Биз дин бундан буён ҳам аҳолини энг олий рухий, ахлоқий ва маънавий қадриятлардан, тарихий ва маданий меросдан баҳраманд қилиши тарафдоримиз.** Лекин биз ҳеч қачон диний даъватлар ҳокимият учун курашга, сиёсат, иқтисодиёт ва қонуншуносликка аралашиб учун байроқ бўлишига йўл қўймаймиз. Чунки бу ҳолни давлатимизнинг хавфсизлиги, барқарорлиги учун жиддий хавф-хатар деб ҳисоблаймиз”².

Ислом Каримов ўзининг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 40-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари (“Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”). Т., “Ўзбекистон”, 1998, 449-бет.

шартлари ва тараққиёт кафолатлари" асарида XX аср охирида жаҳон ҳамжамияти ҳаётида ислом қадриятларини тиклаш байроби остида рўй бераётган хатарли ҳодисалар, ғоят хилма-хил, кўп қиррали уринишлар, ҳаракатлар, ваҳҳобийчилик номи остидаги диний экстремизм ва фундаментализм сингари хавф-хатарлар, мафкуравий таҳдидлар ҳақида батафсил тўхталган.

Хозирги пайтда биздан узоқ масофаларда жойлашган айрим ислом давлатларида ўрта асрларда мавжуд бўлган мусулмон халифалигини тиклашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган муайян ташкилотлар мавжуд. Улар бундан ўн тўрт аср бурунги воқеликни тиклаш ниятида катта маблағ ва мафкуравий таъсир воситаларидан фойдаланишга ҳаракат қилмоқдалар. Уларнинг асосий мақсади ислом дини ниқоби остида ҳукмронлик қилиш, ҳокимиятни қўлга киритишdir. Диний экстремизм ва фундаменталитетлар фикрича, мусулмонлар яшайдиган мамлакатлар ўртасида ҳеч қандай маъмурий чегаралар бўлмаслиги, бу давлатларнинг барчаси ягона халифалик маркази томонидан бошқарилиши керак.

Бу — тарихий ҳақиқатга, замон талабига, дунёдаги халқлар, миллатлар талаб ва эҳтиёжларига батамом зиддир. Бу — тарих ғилдирагини орқага қайтаришга уринишdir. Ўтган вақтни орқага қайтариб бўлмайди. Инсоният тарихнинг обьектив қонуниятларига асосан ўтмишдан келажакка томон тўхтовсиз равишда илгарилааб, юксалиб бораверади.

Ислом Каримов ўрта асрларда мавжуд бўлган мусулмон халифалигини тиклашга уринувчилар орасида "Ҳезби таҳрири исломия" ташкилоти айниқса фаоллиги билан ажralиб турганлигини кўрсатиб шундай дейди: "Унинг вакиллари бизнинг мамлакатимиз ҳудудида ҳам яширинча, пинҳона иш олиб боришга уринишмоқда. Улар асосан ҳали онги шаклланиб улгурмаган, тажрибасиз ёшларимизни ўз тузоfiga илинтиришга, турли йўллар билан уларнинг миясини заҳарлаб, ўз ҳалқи, ўз юртига қарши ғанимга айлантиришга жон-жаҳди билан ҳеч қандай маблағларини аямасдан ҳаракат қилмоқдалар.

Табиийки, биз бундай ёвуз интилишларга асло йўл қўёлмаймиз ва қўймаймиз ҳам”¹.

4. Давлат тузилиши шаклларининг хилма-хиллиги

Маълумки, ҳар қандай давлат муайян ҳудудда жойлашган. Унинг фуқаролари ҳам ҳудди шу ҳудудда истиқомат қилишади. Ўзининг ижтимоий функцияларини бажариш – фуқароларнинг иқтисодий турмуши ва ҳимоясини ташкил этиш, суғурта заҳираларини яратиш ва ҳоказолар учун давлат турли хил фаолиятни амалга оширади. Аммо аҳолининг сони анча кўп, ҳудудий ўлчами катта бўлган шароитларда бир марказдан туриб бу фаолиятни амалга ошириш – қарийб уddaлаб бўлмайдиган вазифадир.

Фуқаролар сони ва ҳудуд кўлами муайян чегарага етганда мамлакат ҳудудини округлар, вилоятлар, ўлкалар, штатлар, кантонлар, губерниялар, уезд сингари ҳудудларга бўлиш ҳамда шу ҳудудий тузилмаларда ҳокимиятнинг маҳаллий (ҳудудий) органларини тузиш зарурати туғилади. Шу тариқа ҳокимият ва бошқарувнинг марказий ҳамда маҳаллий органлари ўртасида ваколатларни бўлиш эҳтиёжи ҳам пайдо бўлади. Бу давлат (ҳудудий) тузилиши заруратини келтириб чиқарадиган биринчи сабабдир.

Иккинчи сабаб у ёки бу давлат аҳолисининг кўп-миллатлилиги билан боғлиқ. Ҳар бир ҳалқ, миллатнинг ўз анъаналари, давлатчилик бўйича тарихий тажрибаси, маданий, тил ва бошқа маънавий эҳтиёжларга эга. Буларнинг ҳаммасини давлат тузилиши чоғида назарда тутиш керак.

Учинчи сабаб субъекти ва ҳатто тасодифий омиллар - ўзлаштириб олиш, мустамлакачилик таъсири, сиёсий манфаатлар ва бошқа кўпгина ҳолатлардан иборат бўлиши мумкин.

¹ **Каримов И.А.** Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан курмоқдамиз. 7-том. Т., “Ўзбекистон”, 1999, 299-300-бетлар.

Бошқарув шакли сингари ҳудудий тузилиш илдизлари ҳам жуда қадим замонларга бориб тақалади. Қадимги Шарқ деспотик империялари ёқ вилоятлар, шаҳарлар, сатрапиялар, забт этилган ҳудудларга бўлинганди. Улар ўз ҳудудий тузилмалари ҳамда ўз ҳокимият ва бошқарув органларига эга бўлишган. Албатта, давлат ўз ҳудудий тузилмаларининг оддий йигиндисидан иборат эмас. Лекин бу тузилмаларсиз давлат мавжуд бўла олмайди.

Энди биз давлат тузилишини таърифлаб бериш масаласига ўтамиш ҳамда давлат тузилиши шакли деганда нимани тушунилади, деган саволга жавоб берамиз.

Давлатшунос олимлар томонидан бу тушунчага кўплаб таърифлар берилган. Лекин улар бир-бирларидан унчалик катта фарқ қилмайди. Уларнинг қарийб барчаси **давлат тузилиши шакли деганда давлат ҳокимиятиning маъмурий-ҳудудий ташкил этилиши, давлат билан уни ташкил этувчи қисмлар ўртасидаги, давлатнинг алоҳида қисмлари ўртасидаги, марказий ва маҳаллий органлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар характерини тушуниш керак**, деб ҳисоблашади.

Тузилиш таркибига кўра давлатлар оддий – **унитар** ҳамда мураккаб – **федератив ва конфедератив** давлатларга бўлинади. Давлат тузилиши шакли нафақат оммавий ҳокимият билан, балки давлатнинг яна бир жиддий хусусияти – аҳолининг ҳудудий ташкилоти (Е.И.Темнов) билан ҳам чамбарчас боғлиқдир.

Унитар (ягона, лот. “унус” – “бир” сўзидан олинган) давлат оддий тузилишига эга яхлит давлат бўлиб, тўла сиёсий бирлиги билан бошқалардан фарқ қиласди. Унитар давлатларнинг аксарияти муайян маъмурий-ҳудудий бўлиниш (туманлар, вилоятлар, кантонлар)га эга. Бироқ мазкур мустақил қисмлар давлат суверенитети алолматларига эга эмас. Бундай давлатда олий органларнинг ягона тизими ҳамда ягона қонунчилик мавжуд бўлади. Унитар давлатнинг яхши томони шундаки, унинг

тузилиши содда бўлиб, олий ҳокимият тўлалигича унинг тасарруфида бўлади.

Барча унитар давлатларга хос бўлган марказлаштириш турли шаклларда ва турли даражада намоён бўлиши мумкин. Баъзи мамлакатларда маҳаллий органлар умуман бўлмайди ва маъмурий-ҳудудий бўлинмалар марказий ҳокимият вакиллар томонидан бошқарилади.

Бошқа давлатларда маҳаллий органлар ташкил этилади-ю, лекин улар (бевосита ёки билвосита) марказий ҳокимият назорати остида бўлади. Марказий ҳокимият маҳаллий органлар устидан назоратнинг қай турини амалга оширишига қараб, **унитар давлатлар марказлашган ва марказлашмаганга бўлинади**.

Бундан ташқари баъзи унитар давлатларда бир ёки бир неча ҳудудий бўлинмаларга бошқалардан имтиёзлироқ ҳукуқий мақом берилиши мумкин. Бундай унитар давлат нисбий маъмурий мустақил муҳторият (автономия)га эга бўлади. Давлат тузилишининг юқоридаги шакли ҳудудий бўлинмаларнинг маҳсус манфаатларини ҳисобга олиш зарур бўлган жойларда қўлланилади. Мазкур автоном тузилмаларда ўзини-ўзи бошқариш ҳукуки бошқа аҳолига қараганда кенгроқ бўлади. Бироқ, муҳториятлар мустақиллигига марказий ҳокимият белгилаган доирадагина йўл қўйилади.

Яна бир жиҳатни ҳисобга олиш керак. Унитаризм ер эгаликлари, князлик ва бошқаларга бўлиниб кетган феодал тарқоқлигига нисбатан ўз даври учун илфор ҳодиса бўлган. Зеро, у ягона бозорнинг вужудга келиши, буржуа иқтисодий муносабатларининг ривожига йўл очиб берган. Лекин капитализмнинг ривожланиб бориши, фантехника тараққиёти билан, янги иқтисодий муаммоларнинг пайдо бўлиши ва бошқа омиллар туфайли интеграция жараёнлари бошланиб кетади. Булар эса, мураккаб давлатлар ва уларнинг тузилмалари – федерация, конфедерация, ҳамдўстлик ва ҳ.к.ларни юзага келтиради.

Федератив давлат (лот. “федус” – иттифоқ, шартнома) – мураккаб давлат. Давлат ва ҳукуқ фанида

давлатларнинг шартнома ва қонуний тартибга солинган бирлашувини таъсис этишга асосланган иттифоқи федерация деб аталади. Демак, ўзаро бирлашишга интилувчи бир қанча мустақил давлатлар мавжуд бўлган жойдагина федерация ташкил этилиши мумкин.

Кўпчилик (сиёсатдонлар, юристлар, жамоат арбоблари ҳам) федерация нима эканлиги ҳақида жуда мавхум тасаввурга эга. Шу муносабат билан биз тарихга мурожаат этишга қарор қилдик.

Федерациянинг келиб чиқиш тарихини тахминан шундай тасаввур этиш мумкин: сиёсий жиҳатдан шаклланиб бўлган бир қанча кичик давлатлар мустақил яшашга интилишади-ю, бироқ ташки хавф-хатар ва ички қийинчиликлар **улардан бошқа ўзларига ўхшаш давлатлар билан бирлашишни талаб қилаётганига** ишонч ҳосил қиласидар. Шундай қилиб, улар мазкур бирлашув нималардан иборат бўлиши ҳамда қандай қонуний тартибда бу амалга оширилиши ҳақида шартнома тузиб, ягона давлатни барпо этадилар. Бу бирлашув, одатда, "абадий" деб эълон қилинади.

Швейцарияда худди шундай воқеа содир бўлганди. У ерда кучли қўшниларга қарши кураш давомида дастлаб 1321 йили Ури, Швиц, Нидвалден ва Обвалден деб номланган кичик давлатлар (кантонлар) **стратегик** бирлашиди ва кейинчалик "иттифоқ ёрлиғи"ни тақишиди. 1332 йили улар Федерациясига Люцерн кантони қўшилди. 1352 йили Цюрих, Гларус ва Цуг федерацияга бирлашди. 1353 йили Берн "абадий" қўшилди. 1415 йили Ааргау кантони Австриядан ажратиб олинди ва Федерация таркибига киритилди. Шу йилдан бошлаб Швейцарияда ҳар йили ўтказиладиган федерал съездлар ўз ишини бошлади.

Анча кейинроқ Америка Кўшма Штатлари худди шундай асосда бирлашдилар. Улар дастлаб бир-биридан мустақил 13 инглиз колониясидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзининг маҳсус сиёсий ва конституциявий тарихига эга эди. 1775 йили бу колониялар Англияга қарши курашда **стратегик** мақсадларда бирлашишиди.

1781 йили, кейин эса, 1787 йили штатлар федерал конституцияларини ишлаб чиқишиди, яъни улар энди **давлатчилик** асосида бирлашишганди. Кейин улар сафига Франциядан сотиб олинган Луизиана қўшилди. Россиядан Аляска сотиб олинди. Мексикадан “худудлар”, Испаниядан Антил ороллари тортиб олинди.

Юз йиллар мобайнида мустақил сиёсий ҳаёт кечириб келган 25 немис мустақил давлатлари ва эркин шаҳарлари 1871 йили худди шу тарзда бирлашишиди. Улар “абадий конфедерация” сифатида ягона Германияни ташкил этди.

1867 йилда Шимолий Америкадаги уч инглиз вилюяти (Канада, Янги Шотландия ва Янги Брауншвейг) “Канада номли ягона мустақил давлат”га бирлашди.

1885-1886 йилларда инглиз суверенитети асосида олтига Австралия колонияси, Янги Зеландия ва Фижи ороллари Австралосиё федерал давлатига бирлашди.

Мумтоз маънодаги федератив давлатлар пастдан юқорига, кичикдан каттага, кўплиқдан бирликка шаклида типик тарзда пайдо бўлган. Бунда федерал конституциялар сиёсий жиҳатдан ўсиб-чатишиб кетадиган кичик давлатлар айнан нималарда ўз мустақилликларини сақлаб қолади-ю, нималарда йўқотишларини белгилаб беради. Одатда, уларнинг ҳар бири учун алоҳида тааллуқли бўлган ҳамда ҳамдўстлик бирлигига хавф солмайдиган ҳамма нарсада уларга мустақиллик берилади.

Агар, мабодо, иттифоқ давлати ўз ваколатини сунистеъмол қилиб, маҳаллий ишларга аралашадиган бўлса, маҳаллий мустақиллик тарафдорлари **федерал конституция**га ишора қилиб: “Биз – федералчилармиз! Бизнинг давлатимиз унитар эмас, федератив давлатдир”, дейишади. Шундай қилиб, И.Ильин асосли равишда таъкидлаганидек, “федерализм” ғояси ўзининг **бош, бирлаштирувчи, марказлаштирувчи аҳамияти**дан ташқари акс таъсир ҳолатларини ҳам ўз ичига оладики, булар **қисмларнинг сўнмас ўзига хослиги, уларнинг қонун доиралари**даги мустақиллиги, катта иттифоқ

қаъридаги жонли ташаббускорликларидан иборат. Мұхими, шуни таъкидлаш жоизки, бу акс таъсир ҳолатлари **юридик** әмас, **сиёсий** маынога эга, зеро, у конституциявий нормаларга әмас, балки **уларни ҳаётда құллаш ва амалға оширишга** тааллукы¹.

Шунингдек, Федерация кичик давлатларнинг бирбири билан чатишиб кетишининг ҳеч ҳам бирдан-бир ва бунинг устига энг яхши услуги әмаслигини назарда тутиш керак. Тарих шоҳидлик беришича, Федерация асосларида әмас, балки унитар давлатга сингиб, тұла чатишиб кетиш асосида яхлит бир бутунликка айланиш ҳолларига құплаб мисоллар келтириш мүмкін. Масалан, Францияни олайлик. У ҳозирги ҳолатдаги бирликка учтүрт аср давомида эришган. Ваҳоланки дастлаб Франция бир қироллик, бир кюрфюршестлик, 26 герцоглик, олти князлик, бир маркграфлик, бир әркін графлик, 77 графлик, 19 вицеграфлик, 14 "мұлк", бир "маркизлик", бир "капталат" ва 13 вақф ерлари (уларнинг баъзилари кейинчалик Германия ва Швейцарияга ўтиб кетган)дан ташкил топғанди. XIX аср бошларига келиб, шунчалик құп давлатларнинг изи ҳам қолмади.

Италия, Испания, Англия ҳам худди шундай ҳолатни бошдан кечирди. Шу ҳолатларнинг ҳамmasида кичик давлатлар Федерацияга кириш йўли билан әмас, балки биттасига сингиб кетиш ёки қўшилиш орқали бирлашган. Миллатлар аралашыб, халқларнинг **унитар сиёсий шакл** доирасида сиёсий фарқланиш жараёни ниҳоясига ета бошлаганди.

Шундай қилиб, тарихда йирик давлатлар вужудга келишининг икки йўли мавжуд. Ҳар икки йўл бир нечта ёки қўпчилик алоҳида-алоҳида давлатлардан бошланади. Биринчи йўл — шартномавий бирлашув (Федерация) йўли; иккинчиси — унитар давлатга иқтисодий ва маданий чатишиб кетишнинг сиёсий қўшилиши йўли.

Федератив тузум ўз асосларига эга эканлигини таъкидлаш зарур. Бу асосларсиз у ё "қофозда" қолиб

¹ Ильин И. О грядущей России. М.: Телекс, 1993, 54-бет.

кетади ёки "сохта федерация"га айланиб, мамлакатни парчаланиш, заифлашувга олиб келади ҳамда адоксиз ички низолар, түнтаришлар, фуқаролик урушлари ва фитналарга йўл очади.

Федератив тузумнинг **биринчи асоси** – **икки ёки бир неча мустақил давлатнинг мавжуд бўлишидан** иборат. Агар булар бўлмаса, ҳеч қанақанги федерация ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Федерацияга кирувчи ҳар бир давлат ё бутунлай мустақил бўлиши ёки жилла бўлмагандага ўз мустақиллигини эълон қилиб, уни амалга ошириш учун курашни бошлиши керак. И.Ильин тўғри таъкидлаганидек, "уларнинг ҳар бири ўз ичида мустаҳкам ҳокимият, бирлик ва хукуқ-тартиботга эга бўлган жиспласланган давлат жамоаси бўлмоғи даркор. Сиёсий амёбалар, кўчманчи қум саҳролари, қалбаки "давлат сифатлар" (хуши жойига келмайдиган жиннилардек) ҳамиша эзилган — дарғазаб ҳолатдаги жамоалар федерацияни ташкил этолмайди: зеро, улар шакл-шамойилсиз, маъсулиятсиз, ҳуши жойига келмайдиган, давлат шартномасини тузишни ҳам, унга риоя қилишни ҳам уддалай олмайдиган мавҳум мубҳам нарсалардир"¹.

Иккинчи асос – бу давлатлар нисбатан унча катта бўлмаслиги керак. Яъни янги ташкил топган давлат ҳаётий-сиёсий маънога эга бўлсин. Жаҳонда маълум бўлган федерациялар ичида кичкина Швейцария учун федерацияга бирлашиш энг осон кечганди, улкан Кўшма Штатлар учун бу жараён машаққатли кечган. Лекин, шунга қарамай, ҳатто Швейцария ҳам янги "кантонлар"ни қабул қилишдан қатъян бosh тортиб келмоқда. Кўшма Штатлар эса, ўз таркибига Канаданинг киришига ҳеч рози бўлмаяпти. "Шундай ҳудудий этник ва хўжалик миқёслари мавжудки, – ёзади И.Ильин, – бундай миқёсларда Федератив шакл бутунлай Фойдасиз: у тартибни, ҳаёт ва хўжалик хавфсизлигини енгиллаштириш ўрнига уни бемаъниларча қийинлаштиради. Айнан

¹ Ильин И. О грядущей России. М.: Телекс, 1993, 56-бет.

шунинг учун ҳам биронта жиддий ва тажрибали сиёсатчи Шўроларнинг гўё "Федератив тузум"ни амалга ошираётганига ҳеч қачон ишона олмаган. Шунинг учун ҳам "бутун жаҳон Совет Иттифоқи" сўзлари бир вақтнинг ўзида ҳам юридик аҳмоқлик, ҳам сиёсий алдамчилик бўлиб янграйди"¹.

Учинчи асос шундан иборатки, шартлашаётган давлатлар **бир-бирларига ҳақиқатан ҳам стратегик, ҳам хўжалик, ҳам сиёсий жиҳатдан аниқ эҳтиёж сезиши зарур**. Акс ҳолда Федерация таркиб чиқармайди ҳам, ўзини сақлаб қололмайди ҳам. Умуман, Федерация ўйлаб топилмайди. Ўзидан-ўзи пайдо бўлиб ҳам қолмайди – у жонли мавжудот сингари ўсибулғаяди. Лекин бу ҳам кам – халқлар **бу эҳтиёжни тушуниб етишлари, унинг фойдасини эътироф этишлари ва шу бирлашувни ихтиёр қилишлари даркор**.

Кичик давлатлар бир-бирларисиз яшай олмаган, лекин буни тан олишни истамаган, бирлашишни уddyалай олмай, фуқаролик урушлари ёхуд истилолардан ҳалокатга учраган (Рус князликлари) мисоллар тарихда кўп топилади. Шунингдек, бошқалар билан шартнома асосида бирлашишга йўл тополмай, қирилиб кетган халқлар ҳақида ҳам тарих шоҳидлик беради.

Федератив тузумнинг **тўртинчи асоси** шундаки, халқда ўз бурчини англаш ҳисси тарбияланган, мажбуриятлар ва шартномаларга холис ва садоқат билан қараш, ўз шаъни ва қадр-қимматини билиш, давлат сифатида ўзини-ўзи бошқара олиш қобилияти шу халқقا хос фазилатлар бўлган жойдагина бундай Федерациини тузиш мумкин. Давлатлар иттифоқи садоқатга асосланиб, абадиятга тузилади. Бу иттифоқ "ихтиёрий чиқиб кетишлар", хиёнатни тан олмайди, сиёсий шуҳратпарастлик, буюклик васвасаси ҳамда бошқа халқларга нафрат билан қараш касаллигига мубтало бўлган халқлар ўртасида бундай иттифоқнинг бўлиши мумкин эмас. Давлатларнинг шу тарздаги иттифоқи узоқ

¹ Ильин И. О грядущей России. М.: Телекс, 1993, 56-бет.

яшай олмайди – у ё унитар давлат шақлига алмашади ёки үзининг барча иштирокчиларини ҳароб қилиб, үзи ҳам ҳалокатга учрайди.

Ниҳоят, халқقا (ёки халқларга) **келишиш санъати ёки сиёсий муроса истеъдоди** ҳадя этилган жойда федерация вужудга келиши мумкин (И.Ильин).

Келишиш санъати ирода интизомини, умумий иш учун ватанпарварлик садоқатини талаб қиласи. Сиёсий муроса қобилияти икир-чикирларни орқага суриб, асосий масалаларда бирлашишга эришишдан иборат. Халқда бундай фазилатлар асрлар давомида тарбияланиб боради. Федерация асослари шулардан иборат. Фақат уларни чукур билиб ва англаб олгандан кейингина, бизнинг фикримизча, Федерация сингари мураккаб сиёсий ҳодиса ҳақида баҳс юритиш мумкин.

Шундай қилиб, Федерация ўз таркибидаги субъектлари давлат мустақиллигига эга бўлган мураккаб давлатдир. Ҳозирги вақтда юридик адабиётларда иттифоқ ва муҳторият кўринишлари тилга олинишини ҳам қайд этиш жоиз.

Иттифоқ Федерацияси худуди унинг субъектлари худудларидан ташкил топгани учун Федерациянинг ҳар бир субъекти фуқароси бир вақтнинг ўзида бутун мамлакат фуқароси ҳисобланади. Бундай давлат ягона Федерал Куролли Кучларига, молиявий, солик ва пул тизимларига эга бўлади. Федерация субъектлари ўз ҳарбий қисмларига эга бўлишлари мумкин бўлса-да, асосий ташки сиёсий фаолиятни ҳам Федерал органлар олиб боради.

Федерал давлатда давлат ҳокимиятининг умум-федерал (қонун чиқарувчи, ижроия ва судлов) органлари бўлади. Уларнинг қарорлари Федерация ваколатларида қай даражада белгиланган бўлса, ўша даражада унинг субъектлари учун мажбурий ҳисобланади. Олий Федерал органлар билан бир қаторда Федерация аъзолари, қисмлари, субъектларининг ҳам давлат ҳокимияти олий органлари бўлади.

Шу тариқа Федерация таркибида давлат маҳкамасининг икки даражаси – Федерал (иттифоқ) ҳамда

республика (кантон, штат, ер ва ҳоказолар даражаси) миқёсидаги маҳкамалар мавжуд. Давлатнинг федератив моҳияти олий даражада қўш палатали иттифоқ парламентини тузишда ўз ифодасини топади. Мазкур палаталардан бири (юқори палата) федерация субъектлари манфаатларини ифодалайди. Уни шакллантиришда аҳолисининг сонидан қатъи назар, тенг вакиллик тамойилидан фойдаланилади. Иккинчи палата давлатнинг барча аҳолиси манфаатларини ифодалаш учун тузилади. Қўш фуқаролик федерация расмий белгиларидан бири бўлиб, бу ҳар бир фуқаро айни вақтда ҳам федерациянинг, ҳам тегишли давлат тузилмаси (масалан, республика)нинг фуқароси ҳисобланишини билдиради.

Федератив давлатда гарчи унинг субъектлари ўз хукуқий тизимларини тушишлари, ўз конституцияларига эга бўлишлари мумкин бўлса-да, ягона марказлаштириш тамойили асосидаги хукуқий тизим амал қиласди. Бироқ бу, конституция ҳам, қонунлар ҳам федерал конституция ва қонунларга тўла мувофиқ келиши ва уларга зид бўлмаслиги шарт бўлган субординация ва қонунлар иерархияси доирасида амал қиласди.

Федерация субъекти конституцияда кўрсатилган ўз судлов ва хукуқни муҳофаза қилувчи органларига эга бўлиш хукуқидан фойдаланади. Олий суд поғонаси (инстанция), одатда, федерация субъектлари судлари қарорлари юзасидан шикоятларни қараб чиқмайди ёки қонунда алоҳида кўрсатилган ҳолатлардагина уларни кўриб чиқиши мумкин.

Федерацияда солиқларнинг икки йўналишили тизими: федерал солиқлар ҳамда федерация субъекти солиғидан фойдаланилади. Йигилган солиқлар умумфедерал ғазнага тушади, кейин уларнинг бир қисми (бюджет орқали) федерация субъектларига жўнатилади. Шу билан бир вақтда давлат тузилмалари (республикалар) даромадлари етарли бўлмай, улар ёрдам пули ва детацияларга эҳтиёж сезади. Молиявий қарамлик конституциявий механизмга қўшимча муҳим омиллардан бири бўлиб қолади. Бунинг ўз заминлари

мавжуд. Федерация субъектлари ўртасидаги мунсабатлар жуда мураккаб, яъни уларда хўжалик муносабатларининг ширкати (кооперацияси) бўлиб, федерациянинг бир субъектидан иккинчисига молиявий маблағларнинг оқиб ўтиши юз бериб туради. Шу боис федерация субъектларининг бири ушбу иттифоқдан чиқишни ихтиёр этса, федерация бошқа аъзоларига бу нарса маъқул бўлмайди. Бинобарин, бунинг учун федерация барча аъзоларининг розилиги керак бўлади. Бошқача айтганда, миллатларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаш тамойили давлат яхлитлигига путур етказилмаслиги лозим.

Хозирги шароитларда федератив давлатда миллатларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаш ҳуқуқини амалга ошириш шунчалик мураккабки (хўжалик муносабатларининг узилиши, этник жиҳатдан озчиликни ташкил этганларнинг муаммолари, тўқнашувлар, жумладан, қуролли тўқнашувлар, қочоқлар, инсон ҳуқуқларининг бузилиши, ишлаб чиқаришнинг пасайиб кетиши), федерациядан чиқиш учун қилинган ҳар бир даъватнинг халқ, миллат учун қанчалик қимматга тушишини яхшилаб мулоҳаза қилиш зарур.

Албатта, ҳаёт ғоят мураккаб, юз бериши мумкин бўлган ҳар бир нохуш ҳодисани олдиндан кўриш қийин. Президентимиз айтганидек, ҳар бир миллат ўз тараққиёт йўлига эга бўлиши лозим. Муҳими – ушбу йўл боши берк кўчага элтмаслиги керак. Ахир шундай ҳолатлар ҳам бўладики, муайян федерацияга кириш ҳодисаси миллат, халқ учун ўлим билан баробардир. Зоро, бундай федерацияда миллатнинг анъаналари, тили, борингки қадр-қимматини маҳсус ишлаб чиқилган режалар асосида йўқ қилиш ҳоллари ҳам юз бериши мумкин-ку! Бироқ, бундай давлатни аксарият ҳолларда федератив давлат деб аташ қийин. Аслида у унитар авторитар, тоталитар давлатга кўпроқ ўхшайди.

Ҳар қандай федерациянинг бош масаласи иттифоқ билан федерация субъекти ўртасидаги ваколатлар чегараларини аниқлашдан иборат. Давлат тузилмаларининг аҳволи ва улар муносабатларининг мазмун-

моҳияти айнан шунга боғлиқдир. Қоидага кўра, федерация конституцияси ёхуд федератив шартномада белгилаб қўйилади.

Маълумки, федератив ва маҳаллий органлар ваколатлари масаласи уч тамойил асосида ҳал этилади:

биринчиси – беистисно федерация ваколати тамойили, факат федерация қарор қабул қилиши ва меъёрий ҳужжатлар чиқариши мумкин бўлган масалаларни аниқ белгилашдан иборат. Қолган барча масалаларни ҳал этиш федерация субъектлари ваколатига киради;

иккинчи тамойил – ҳам федерация, ҳам федерация субъектлари ҳамкорликда ҳал этадиган, яъни бир хил ваколатга эга бўлган масалалар рўйхатини белгилаш тамойили;

учинчиси – уч соҳавий ваколатлар тамойили. У (федерация субъектлари) штатлар, республикалар, ерлар, кантонлар бўйича федерал ваколатларни ҳамда федерациянинг ўзи ва федерация субъектларининг биргаликда ҳал қилиш хукуқини берувчи ваколатларни белгилашни кўзда тутади.

Баъзи федератив давлатлар (масалан, Россия) амалиётда ваколатларни тақсимлашнинг шу ваколатларнинг ихтиёрий топшириш усули ҳам пайдо бўлганлигига эътиборингизни қаратишни истардик. Бу қоида федерация субъектнинг марказга қатъий тобелиги масаласини анча юмшатади ҳамда ваколатларни тақсимлаш тамойилининг ихтиёрийлигидан далолат беради. Бу ўз навбатида анъанавий федерация субъектларидан кўпроқ мустақиллиги билан, ваколатларнинг марказлаштирилган тақсимоти ўрнига уларнинг ихтиёрий тақдим этилиши билан ажralиб турадиган “бирлашган аъзолик” тушунчасини дунёга келтирди.

Миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш, яъни федерация таркибидан чиқиш хукуқи федерациянинг энг мураккаб масалаларидан биридир. Турли Федерациялар конституциялари таҳлили уларнинг биронтасида ушбу тамойил қонуний мустаҳкамлаб қўйилмаганини қўрсатди. Фақат собиқ СССР Конституцияси бундан мустасно

бўлиб, у ҳам аслида қуруқ баёнотдан нарига ўтмаганди. Зеро, унда мазкур ҳукуқни амалга ошириш омиллари кўрсатиб берилмаганди.

Бундай қилинишининг ўз асослари бор. Федерация субъектлари ўртасидаги муносабатлар одатда чамбарчас боғланиб кетган бўлади. Ҳўжалик алоқаларининг кооперациялашуви, молиявий маблағларнинг Федерациянинг бир субъектидан иккинчисига оқиб ўтиши одатий бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам Федерация субъектининг бир томонлама иттифоқдан чиқиш ҳақидаги хоҳиш-иродаси бошқа барча аъзоларига маъқул келмаслиги мумкин. Бинобарин, бутун Федерациядан тўлик рухсат олишга тўғри келади. Бошқача айтганда, миллатларнинг ўз тақдирларини ўzlари белгилаши — ҳукуқи тамойили давлатнинг бир-бутунлигига раҳна солмаслиги керак.

Хозирги замон шароитларида Федератив давлатда миллатларнинг ўз тақдирларини ўzlари белгилаш ҳукуқи тамойилини амалга оширишнинг ижтимоий қиммати шу қадар каттаки (хўжалик алоқаларининг бузилиши этник камчиликни ташкил этувчи элатлар муаммолари, можаролар, шу жумладан, қуролли низолар, қочоқлар, инсон ҳукуқларининг поймол этилиши, ишлаб чиқаришнинг пасайиши), Федерациядан чиқиш даъватини ўртага ташловчилар, энг аввало, бундай ғоялар халқقا, миллатга қанчага тушишини яхшилаб мулоҳаза қилиб олишлари керак.

Албатта, ҳаёт жуда мураккаб, юз бериши мумкин бўлган барча ҳолатларни назарда тутишнинг сира ҳам иложи йўқ. Ҳар бир халқ, Президентимиз таъкидлаганларидек, ўз тараққиёт йўлига эга бўлиши керак. Фақат бу йўл боши берк кўчага олиб бормаслиги шарт. Бирон-бир миллатнинг муайян бир Федерацияга қўшилиши билан ўлимга teng ҳолатлар ҳам юз бериши мумкин-ку. Бу ҳолат ўша миллатнинг анъаналари, тили ва ниҳоят унинг шаъни, ор-номуси режали асосда яксон қилиб борилиши туфайли содир бўлади. Бироқ бундай давлатни расман Федератив деб аташга (ҳатто у расман шундай аталса-да) тил бормайди – у аслида унитар,

авторитар, ундан ҳам ўтиб кетгани – тоталитар давлат бўлиши мумкин. Бу ҳақда алоҳида тўхталамиз.

Юқорида иттифоқ ёки муҳторий (автоном) федерациялар бўлиши мумкинлигини эслатгандик. Энди улар ўртасидаги фарқларни асослашга ҳаракат қила-миз. Буни “шўро” федерацияси мисолида яққол кузатиш мумкин. Собиқ Иттифоқ таркибида федерациянинг икки тури – иттифоқдош республикаларни бирлаштирган (яъни иттифоқ) федерацияси ҳамда муҳториятга асосланган (яъни муҳторий) федерациядан иборат бўлганлиги маълум. Уларнинг биринчисига суврен (аслида қофозда) давлатлардан ташкил топган Совет Иттифоқи мисол бўла олади. Иккинчисига эса, РСФСР мисол бўлиб, унинг таркибига 16 муҳтор республика, 5 муҳтор вилоят ва 10 муҳтор округлар кирган. Лекин иттифоқ федерациясининг муҳториятдан фарқи шу билан чекланиб қолмасди. Шўро федерациясининг икки тури ўртасидаги фарқ, шунингдек, улар давлат ҳокимияти органларининг тузилишидаги ўзига хос хусусиятларда ҳам ўз ифодасини топганди. Чунончи, СССР Олий Кенгаши икки палатадан иборат эди. РСФСР Олий Кенгаши муҳториятга асосланган федерациянинг олий органи сифатида ёлғиз бир палатадан иборат қилиб тузилганди. Бундан ташқари иттифоқдош республика федерациядан чиқиш ҳуқуқига эга бўлиб, на муҳтор республика ва на муҳтор вилоят бундай ҳуқуқقا эга эмасди.

Ҳозирги вақтда Россия, АҚШ, Бразилия, Ҳиндистон федератив давлатлар сифатида мавжуд. Одатда, федерация норматив шартнома асосида (1922 йили СССРнинг ташкил топиши) ёхуд конституция қабул қилиниши асосида вужудга келади (АҚШ, 1787 йил).

Конфедерация давлатларнинг шундай иттифоқидан иборатки, у қатъий муайян мақсадлар (сиёсий, ҳарбий, иқтисодий мақсадлар) йўлида шартнома ёки битим асосида тузилади ҳамда муваққат характерга эга бўлади. Конфедерация кейинчалик ё федерацияга (АҚШ, Швейцария сингари) ўсиб, бирлашади ёхуд (Австро-Венгрия каби) тарқалиб кетади.

Конфедерацияни ташкил этувчи давлатлар халқаро ҳукуқий муносабатлар субъектлари сифатида сақланиб қолиб, ўз фуқароликлари, ҳокимият органлари тизимиға бошқармалари, судлов органларига эгалик қилишда давом этадилар. Улар ҳокимиятни мустақил бошқариб, ўз конституцияларига эга бўладилар. Шунинг учун конфедерация даражасида қабул қилинадиган ҳужжатлар шу конфедерацияга кирувчи давлатлар олий органлари томонидан маъқулланиши шарт. Конфедерация аъзолари ўз мустақил даромад манбаларига эга бўлиб, унинг бир қисмини конфедерация бюджетига ўтказишари мумкин. Конфедерация армияси мазкур конфедерация аъзолари бўлган давлатлар ҳарбий қисмларидан ташкил топади ва уларнинг қарорлари асосида конфедерация қўмондонлиги ихтиёрига юборилади.

Умуман, таъкидлаш лозимки, давлат ҳокимияти тузилиши биз юқорида кўрсатиб ўтган шакллардангина иборат, деб ўйлаш нотўғри бўлурди. Дунё давлатлараро бирлашиш ва ошкора ҳукуқий иттифоқларнинг кўплаб шакллари (шахсий ва ҳақиқий уния¹, вассаллик, сюзеренитет², миллатлар ва давлатлар ҳамдўстлиги, давлатлар ҳамжамияти)ни, доминионлар ва метрополиялар, савдо иттифоқлари, ҳарбий блоклар муносабатлари ва ҳ.к.ларни кўп кўрган. Бироқ, булар энди давлатларо бирлашмаларга киради.

Бундан ташқари тантанали равишда эълон қилинган Федерация аслида унитар давлат бўлиб чиқкан ҳолатлар маълум. “Шўро халқлари миллий социалистик давлатчиликнинг олий шакли³” ҳисобланган шўро Федерацииси худди шундай бўлганди.

¹ Уния – лот. бирлашма, икки монархик давлатнинг бир монарх ҳокимияти асосида бирлашуви.

² Сюзеренитет – фр., бир давлатнинг иккинчи давлат (вассаллик)ка нисбатан устуворлик ҳукуки.

³ Юридический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1984 й, 394-бет.

Шўро социалистик иттифоқдош республикалари СССР Конституциясида мустаҳкамланган ихтиёрий бирлашув асосида ягона иттифоқ давлати сифатида СССРга кирадилар, деб ҳисобланарди. ССР Иттифоқини тузиш ҳақидаги шартнома (1922 йил) бу бирлашувнинг хукуқий асоси бўлганди. Бироқ, бу фақат қофоздагина шундай, яъни юристлар тили билан айтганда, *de jure* бўлиб, амалдаги сиёsat *de facto* марказдан туриб амалга оширилиши давом этаверган. Шунга ўхшаш ҳолатни Россияда ҳозир ҳам кузатиш мумкин. Чунончи, бу ерда ижроия ҳокимияти раҳбар-ларини сайлаш – шаҳар ва вилоятлар маъмуриятлари бошликларини мамлакат президенти томонидан тайинланиши билан қўшиб олиб борилади. Лекин жойлардаги олий **mansabдор** шахсларни пойтахтдан туриб тайинлаш ва уларнинг ваколатларини белгилаб бериш федерация эмас, унитар давлатнинг алломатидир. Бундан ташқари Россия олдинги хатоларининг ҳам жазосини тортмоқда. Ахир собиқ Иттифоқ давлат-ҳудудий чегараланиши даврида миллатла, манфаатлари ҳисобга олинмай яратилганди. Ўша вақтларда бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Зоро, миллат миллатга мансублик қандайдир иккинчи даражали, аста-секин барҳам топиб кетадиган тушунча деб қараларди. Фақат биргина “миллат” – ягона шўро ҳалқигина яшашга ҳақли эди. Бироқ, тарих ҳамма нарсани жой-жойига қўйиши яна бир бор ўз исботини топди: бундай давлат, тўғрироғи, **давлат тузилишининг бу шакли ўлимга маҳкум бўлди**.

Инсоният учун энг муҳим сабоқлардан бири шундан иборатки, давлат тузилишининг ҳар қандай шаклида ҳам марказ билан ҳудудий жойлар ўртасида ваколатлар ҳар қандай миллий-этник можароларнинг келиб чиқиш эҳтимолини қарийб йўқ даражага олиб борадиган омилларни яратиш имконини берадиган тарзда тақсимланиши даркор. Буни албатта ёдда тутиш лозим. Чеченистандаги воқеалар бунинг ёрқин далилидир.

5. Сиёсий (давлат) режими: тушунчаси ва турлари

Мазкур тушунча илмий доираларда нисбатан яқинда – XX асрнинг 60-йилларида пайдо бўлди. Шу заҳотиёқ у олимлар дунёсида жиддий мунозараларга сабаб бўлди. Жумладан, улардан айримларининг фикрича, “сиёсий режим” сўзининг синтезлаш моҳиятига кўра, “давлат шакли” тушунчасининг синоними сифатида қаралиши керак эди. Бошқаларнинг фикрига кўра эса, сиёсий режим умуман давлат шакли таркибидан чиқариб ташланиши зарур. Зеро, деб тушунтиради улар, давлатнинг амал қилиши сиёсий эмас, балки давлат режимини тавсифлайди. Бу мунозаралар охир-оқибатда сиёсий (давлат) режимини тушунишга икки хил ёндашув – **тор ва кенг маънодаги ёндашувларнинг пайдо бўлишига олиб келди.**

Кенг маънодаги ёндашув сиёсий режимни сиёсий ҳаёт ва умуман жамият сиёсий тизими ҳодисалари қаторига киритади.

Тор маънодаги ёндашув уни фақат давлат ҳаёти ва давлатнинг ўзигагина мансуб тушунча сифатида талқин этади ва буни унинг давлат шаклининг бошқа томонларини – бошқарув шакли ва давлат тузилиши шаклини, шунингдек, давлатнинг ўз функцияларини амалга ошириш шакл ва услубларини аниқлаб бериши билан изоҳлайди.

Лекин кўп ўтмай, сиёсий режим ҳам кенг маънодаги, ҳам тор маънодаги ёндашувларни тақозо этади, деган холосага келинди. Нима сабабдан шундай бўлди? Шунинг учунки, мазкур қараш жамият ҳаётининг икки асосий соҳаси – давлат ва ижтимоий-сиёсий соҳаларда рўй бераётган сиёсий жараёнларни замонавий тушунишга кўпроқ мос келади. Бундай қараш, шунингдек, давлат ва нодавлат ташкилотлар, ижтимоий-сиёсий ташкилотлар таркибиға кирувчи сиёсий тузумнинг замонавий талқинига ҳам мос келади. Сиёсий тузумнинг барча таркибий қисмлари – сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари, меҳнат жамоалари (шунингдек, “тизимдан

ташқари" объектлар – черков, оммавий ҳаракатлар ва бошқалар) давлатнинг, унинг моҳияти, функциялари, шакл ва услубларининг жиддий таъсирини ҳис этиб турди.

Шундай қилиб, давлат шаклини тавсифлашда сиёсий режим тор маънода (давлат раҳбарлиги усул ва услублари йигиндиси) ҳам, кенг маънода тушунилганда (шахснинг демократик хуқуқлари ва сиёсий эркинликларининг кафолатланиш даражаси, расмий конституциявий ва хуқуқий шаклларнинг сиёсий ҳаёт воқелигига мос келиш мезони, ҳокимият таркибларининг давлат ва ижтимоий ҳаёт хуқуқий асосларига муносабати характери) ҳам катта аҳамиятга молиқдир.

Юқоридагилардан келиб чиқсан ҳолда тўла асос билан шуни айтиш мумкинки, сиёсий режим давлат ҳокимиятининг аҳоли билан ўзаро муносабатлари қандай қилиб ва қандай усуслар, йўсинлар ёрдамида амалга оширилади, ижтимоий қатламларнинг сиёсий соҳадаги ҳақиқий нисбати қандай намоён бўлади, турли жамоат ташкилотларининг сиёсий мақоми қандай давлат органлари ўз ҳудудларида яшовчи аҳолини бошқариш бўйича амалда қандай роль ўйнайдилар, деган саволларга аниқ жавоб беради.

Давлат ва хуқуқ назарияси давлатчиликнинг кўп асрли тарихида маълум бўлган сиёсий режимнинг бир неча асосий турини ажратиб кўрсатади.

Аввало, барча сиёсий режимлар биринчи навбатда икки хил кўринишдаги катта гурухга – **демократик ва демократияга зид** режимга бўлинади.

Демократияга зид режим уч турдан – тоталитар, фашистик ва автократик турлардан иборат.

Автократик режимга **жамоа автократияси ва ягона шахс автократияси** киради.

Жамоа автократияси ўз навбатида **аристократия ва олигархия** деб ном олган бошқарув шаклларига бўлинади.

Ягона шахс автократияси деспотия, мустабидлик, шахсий ҳокимият шаклларига эга.

Энди мазкур режимларни батафсил кўриб чиқамиз.

Деспотик режим (юононча “чекланмаган ҳокимият”). Ушбу режим ҳокимият истисносиз фақат бир шахс томонидан амалга ошириладиган мутлақ монархияга (подшоҳликка) хосдир. Деспотик режимлар қадимда пайдо бўлган. У ҳокимиятни бошқаришдаги ўта ўзбошимчалик, фуқароларнинг деспет олдидаги тўла ҳуқуқсизлиги, бошқаришда ҳеч қандай ҳуқукий ва ахлокий асосларнинг бўлмаслиги билан ажралиб туради. Деспотия шароитида мустақил ҳаракат қилиш, норозилик билдириш, қаҳр-ғазаб изҳор этиши мумкин эмас – улар дарҳол бостирилади. Бундай бостиришлар чоғида қўлланиладиган жазолар ўта шафқатсизлиги билан ажралиб туради ва айни пайтда жазо “жиноят”дан анча даҳшатли бўлади.

Нега шундай қатъий чоралар кўриларди? Даҳшат ва қўрқув уругини сочиш учун шундай қилинарди. Деспотия одамларни даҳшатда ушлаб туришга асосланган режимdir. Монтескье деспотияни таърифлар экан, ҳамма ҳукмдорнинг жазога кўтариб турилган қўлини ҳар дақиқа ҳис этиши керак эканлиги ҳақида шундай ёзади: “Мабодо ҳукмдор даҳшат солиб турувчи қўлини бир лаҳзагагина туширса, башарти, у давлатда биринчи ўринларни эгаллаб турган шахсларни тўхтовсиз яксон қилиб ташлай олмаса, ҳамма нарса барбод бўлди, деяверинг, зеро, даҳшат қўркуви – бошқарувнинг мазкур ягона асоси йўқолар экан, унда халқнинг ҳимоячиси ҳам йўқ бўлади”.

Деспотик режим асосан Ўрта Ер денгизи мамлакатларида, Яқин Шарқда, Осиё, Африка, Жанубий Америка мамлакатларида, яъни Осиё ишлаб чиқариш усули (осиёча тараққиёт йўли) қарор топган давлатларда учраган. У инсоният тараққиётининг дастлабки босқичларига хосдир. Бироқ, бу режим ҳозирги босқичда ҳам, ҳозирги замон давлатларида ҳам улар ривожининг тарихий ўзига хослиги, бу давлатлардаги бошлиқларнинг шахсий фазилатларига боғлиқ равишда пайдо бўлган ва бўлиши ҳам мумкин.

Мустабидлик режими – якка шахс ҳукмронлигига асосланган. Мустабид ҳокимияти одатда, зўравонлик, босиб олиш, баъзан эса, қонуний ҳокимиятни ағдариб ташлаш натижасида ўрнатилиши билан деспотиядан фарқ қиласди. Унда ҳам ҳуқуқий ва ахлоқий асослар бўлмайди, у зўравонлик, баъзан эса террор ва геноцид асосига қурилган бўлади. Мустабид ҳокимияти шафқатсиздир. У ҳам даҳшат ва қўрқувга асосланади. Мустабид ҳар қандай қаршиликни туғилишдаёқ бостиришга ҳаракат қиласди, шунинг учун ҳам қатл этадилар. Бошқа мамлакат ҳудуди ва аҳолисини забт этиш нафақат жисмоний ва ахлоқий зўравонликни, балки асосратга солинган халқ анъаналари ва урф одатларини таҳқирлашга ҳам олиб келади. Мустақид режимлар қадимги Юнонистон полислари¹ да, айрим ўрта аср шаҳар-давлатларида мавжуд бўлган.

Аввал таъкидлаганимиздек, мустабидлик деспотия сингари зўравонликка асосланади, бироқ, деспотия шароитларида қаҳр-ғазаб қамчиси энг аввало олий мансабдорлар бошига тушса, мустабидлик тузумида унинг зарбига ҳар бир одам учрайди. Қонунлар ишламайди, уларнинг ўзи жуда кам бўлади. Чунки мустабидлик ҳокимияти қонунларни яратишга интилмайди ҳам.

Тоталитар режим. Ушбу режим XX аср маҳсулидир. Тўла асос билан унга фашистик давлатларни ҳамда “шахсга сифиниш” даври социалистик давлатни киритиш мумкин. Тоталитар режим авторитар режимнинг энг кескин шаклидир. Тоталитар давлати тўла қамровли, тўла назорат қилувчи ва ҳамма нарсага чукур кириб борувчи ҳокимиятдир.

Тоталитар режим – фуқаролар ҳаётига ўз аралашувини чексиз-чегарасиз кенгайтирган, бошқаруви кўламига уларнинг бутун фаолиятини ва мажбурий мувофиқлаштиришни ҳам қўшиб олган сиёсий режим демакдир. “Тотус” сўзи лотинчада “жами, бир бутун”

¹ Полис – Юнонистонда шаҳар-давлатлар шундай аталган.

маънони англатади. Бинобарин, тоталитар давлати ҳамма ва жами нарсаларни ўз комига тортувчи давлатдир. У фуқароларнинг ташаббускорлиги нозарур ва заарли, фуқаролар эркинлиги эса хавфли ва чидаб бўлмайдиган нарса деган қоидага амал қиласди. Ягона ҳокимият маркази мавжуд бўлиб, у ҳамма нарсани билиш, ҳамма нарсани олдиндан кўра олиш, ҳамма нарсани режалаштириш, ҳамма нарсани амр қилишга даъват этилган ҳисобланади. Таниқли ҳуқуқшунос И.Ильин бундай давлатни қандай таърифлашига эътибор қилинг-а: “Одатий ҳуқуқий онг, таъқиқланмаган ҳамма нарсага рухсат берилади, деган нуқтаи-назардан келиб чиқади; тоталитар давлат эса, бутунлай бошқа нарсани – ёзилмаган ҳамма нарса ман этилади, деб уқтиради. Одатий давлат: сенинг хусусий манфаатларинг бор, унда сен эркинсан дейди; тоталитар давлат: фақат давлат манфаатигина мавжуд ва сен унга боғлангансан, дея эълон қиласди.

Одатдаги давлат ўзинг ўйла, эркин эътиқод қилавер, ўз ички ҳаётингни ўзинг хоҳлаганингча қуравер, деб рухсат беради; тоталитар давлат: ёзилганларнигина ўйла, эътиқоднинг кераги йўқ, ўз ички ҳаётингни кўрсатмалар асосида қурасан, деб талаб қиласди. Бошқача айтганда: бу ерда бошқарув ҳамма нарсани қамраб олади, инсон ҳар томонлама асоратга солинган, эрк жиноят ҳисобланиб, жазога тортилади”¹.

Шу муносабат билан И.Ильин, тоталитаризм моҳияти **давлатнинг алоҳида шакли** (демократик, республика ёки авторитарлиги)да эмас, балки **бошқарув ҳажмидадир** – бу ҳажм ҳамма нарсани ўз комига қамраб олишда ифодаланади, деб ҳисоблайди.

Бироқ, бундай шароит фақат ягона ҳокимият, истисносиз ягона партияга, иш беришда монополияга, ҳамма ёққа кириб борувчи қидирувга, ўзаро чақимчиликка ва шафқатсиз террорга

¹ Ильин И. О грядущей России. М.: Телекс, 1993. 50-бет.

асосланган энг изчил диктатура шароитидагина амалга оширилиши мумкин.

Тоталитар режимда сиёсий ҳукмрон партия, сиёсий лидер, халқ доҳийси бошчилигидаги ҳукмрон элита томонидан яратиладиган ягона расмий мафкура мавжуд бўлади.

Тоталитар режим жамиятнинг етакчи кучи деб эълон қилинувчи ягона ҳукмрон партияниң бўлишигагина йўл қўяди. Унинг қоидалари муқаддас ақидалар сифатида қабул қилинади. Ҳукмрон партия давлат бошқаруви жиловини эгаллаб олади: партия ва давлат маҳкамаларининг чирмашиб-чатишиб кетиши рўй беради. Бундан ташқари, ҳукмрон партияниң мислсиз муваффақиятлари ҳақидаги ахборотлар халқ онгига муттасил сингдириб борилади. Чунки оммавий ахборот воситалари ҳам партиявий ҳисобланади. Буларнинг ҳаммаси тоталитар режим асосий қонунлар билан эмас, балки партия амр-фармонлари, фармойишлари ва йўриқномалари асосида яшашини англаради. Қонунлар ҳали умуман мавжуд экан, улар тўлалигича партия йўриқларига бўйсундирилган бўлади. Давлат органлари гўё амал қилаётгандай экан, улар партия диктатурасини яшириб турувчи пардага айланади. Модомики, “фуқаролар” ҳали мавжуд экан, улар (хукуқ, ваколатларни эмас) мажбуриятларни адо этувчи субъектларга ҳамда фармойишлар обьектига айланадилар.

Бу шундай тузумки, унда ҳукуқ субъектлари бўлмайди, қонунлар ҳам, ҳукуқий давлат ҳам бўлмайди. Бу ерда ҳукуқий онг руҳий омиллар – очлик, қўркув, азобуқубатлар ва хўрликлар билан, ижодий меҳнат эса, зўр бериб қулларча ишлаш билан алмаштирилади.

“Шунинг учун ҳам тоталитар режим, – деб ёзади И.Ильин, – ҳукуқий ҳам, давлат режими ҳам эмас. Материалистлар томонидан яратилган бу режим тўлалигича “тан-руҳ”нинг ҳайвоний ва қуллик омилларига, қул назоратчиларининг таҳдидли буйруқларига, бу назоратчиларга юқоридан сингдирилган ўзбошимча фармойишларига асосланади. Бу – фуқаролари, қонунлар ва ҳукумати мавжуд бўлган давлат эмас,

ижтимоий-гипноз машинасидир; бу – даҳшатли ва тарихда мисли кўрилмаган биологик ҳодиса – ҳуқук асосида эмас, эркинлик, онг-идрокка, фуқаролик, давлатга асосланмай, қўрқув, нодонлик ва ёвузлик чатишмасидан иборат жамиятдир”¹.

“Агар бу ташкилотнинг шакли ҳақида гапирадиган бўлсак, у мислсиз миқёслардаги ва ўз комига дунёни тортувчи қулдорлик диктатурасидир”, деб ҳисоблайди И.Ильин.

Давлат бошқарувида тоталитар режим ўта марказлашганлиги билан тавсифланади. Юқоридан келадиган буйруқларни ҳамма бажариши шарт, ҳар қандай ташаббус жазоланади.

Тоталитар тизимга “дохий” бошчилик қилади. У – энг оқил, доно, энг адолатли одам ҳисобланади. У беайб, уни танқид қилиш мумкин эмас. Уни қарийб худо мақомига чиқариб қўйилади.

ИЖРОИЯ ОРГАНЛАРИ, АЙНИҚСА, КУЧ ИШЛАТУВЧИ ТУЗИЛМАЛАР АҲАМИЯТИНИНГ КУЧАЙИШИ СОДИР БЎЛАДИ. Тоталитар режими аҳолига нисбатан кенг кўламга ва доимий террорни қўллади. Террор ҳокимиётни мустаҳкамлаш ва амалга оширишнинг бош шарти бўлиб қолади.

Тоталитаризм шароитида ҳаётнинг барча соҳалари устидан давлатнинг тўла назорати ўрнатилади. Иқтисодий ҳаётда мулкнинг барча шакллари давлат тасарруфига ўтказилади. Сиёсий ҳаётда фуқаролар қарийб қатнашмайди, одамларнинг шахсий ҳаёти ҳам назорат остида бўлади. Ақидапарастлик мафкуравий, сиёсий ва ҳуқуқий ҳаётнинг асосига айланади. Тоталитар режим “душманлар”га қарши кураш ниқоби остида чақимчиликни рағбатлантиради.

Мамлакатни ҳарбийлаштириш ҳам тоталитар режимга хос хусусиятлардан биридир. Ҳарбий-саноат мажмуи, армия тоталитаризмнинг асосий таянчлари ҳисобланади.

¹ Ильин И. О грядущей России. М.: Телекс, 1993. 50-бет.

Шахсий ҳокимият режими тоталитаризм күришиларидан биридир. У кўлгина жиҳатлари билан тоталитар режимга ўхшаб кетади. Лекин унда “шахсга сифиниш”, доҳийга сифиниш айниқса кучаяди. Бошқарувнинг бундай усули оқибатлари яқин ўтмишимиздаги шўро ҳокимияти давридаги ҳолатдан ҳаммамизга маълум.

Шунга қарамай, бугунги кунда ҳам собиқ Иттифоқни қайтариш, тиклаш ҳамма балолардан халос этади, дегувчилар учраб туради. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов бундай даъволарнинг бутунлай асоссизлигига эътиборни қаратади. Жумладан, у шундай деганди: “Табиий савол туғилади: Ўзбекистон етмиш йил мобайнида текин ҳом ашё макони эди, хўш, ўша иттифоққа Ўзбекистон ва умуман Ўрта Осиё минтақаси марказ ва бошқа республикаларни яна сувтекин ҳом ашё билан таъминловчи сифатида қайтадими? Сизлар шуни хоҳлайсизларми, жаноблар ва ўртоқлар?!¹”.

Фашистик режим. Бу тоталитаризмнинг энг юқори поғоналарига хос шакллардан бири бўлиб, миллатчилик мафкураси, бир миллатнинг бошқаларидан афзаллиги тўғрисидаги тасаввурлар билан, ўта агрессивлиги билан ажралиб туради.

Фашизм давлат сиёсати даражасига кўтариладиган миллатчилик, ирқчилик мафкурасига асосланади. Миллий муштаракликни муҳофаза этиш, геополитик ва ижтимоий вазифаларни ҳал этиш, миллат “соғлиги”ни асраш фашистик давлатнинг мақсади деб эълон қилинади. Фашистик мафкуранинг бош шиори одамлар қонун олдида, ҳокимият, суд олдида тенг бўлиши мумкин эмас – уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қайси миллатга, ирқقا мансубликларига боғлиқ, деган ярамас ақидалардан иборат. Бунда муайян миллат олий ирқقا мансуб ва шунинг учун барча эзгуликларга муносиб деб эълон қилинади. Бошқалар фақат норасо, тубан одамлар сифатидагина яшашлари мумкин, деб ҳисоблашади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., “Ўзбекистон”. 1996, 207-бет.

Фашистик режим инсонга нафрат билан қаровчи агрессив режим бўлиб, барча халқларни, шу жумладан, ўз халқини ҳам азоб-укубатларга олиб боради.

Фашизмни тавсифловчи хусусиятлар:

- динсизлик; умуман динга душманларча муносабатда бўлиш;
- доимий ва гўё “идеал” тузум сифатида ҳуқуқий тоталитаризмни барпо этиш;
- партия якка хукмронлигини ўрнатиш ва улардан ўсиб чиқувчи коррупция ва ахлоқий бузилишлар;
- миллатчилик ва жанговар шовинизмга муккасидан кетиш;
- сафсатабозлик, лаганбардорлик ва деспотия суяк-суягига сингиб кетган цезаризмга бутун борлиги билан берилиб кетишдан иборат.

Юқоридагиларга қарамай, инсониятга таҳдид солмайдиган тузумни режим деб ҳисоблаш мумкин эмас. Мазкур режим муайян тарихий шарт-шароитларда вужудга келиши мумкинлигини ҳаммамиз яхши биламиз. Бунда жамиятдаги ижтимоий ихтилофлар, омманинг қашшоқлашуви яққол кўзга ташланади. Умуман, И.Ильин, фашизм “большевизмга қарши жавоб сифатида, давлат-муҳофаза кучларининг ўнгга томон жамланиши кўринишида дунёга келган. Сўл чалкашликлар ва сўл тоталитаризмнинг (И.Ильин социализмни шундай тузум деб ҳисобларди – З.И.) бошланиш даврларида у соғлом, зарурий ва муқар- рап ҳодиса эди. Кучларнинг бундай жамланиши ҳатто демократик давлатларнинг ўзида ҳам кейинчалик амалга оширилавериши мумкин. Миллий хавф-хатар чоғларида халқнинг соғлом кучлари ҳамиша мудофаа-диктаторлик йўналишида жамланади. Қадимги Римда шундай бўлганди, янги Европада ҳам шундай бўлган, бундан кейин ҳам шундай бўлади”¹.

Албатта, бу фикрларнинг ҳаммасига ҳам қўшилиб бўлмайди. Чунончи, фашизмнинг (ҳатто у энди туғилиб келаётган чоғида ҳам) “соғлом”, бунинг устига муқаррар ҳодиса деб аталишига сира қўшилолмаймиз. Аммо унинг

¹ Ильин И. Огрядущей России. М.: Телекс, 1993, 67-бет.

ижтимоий табиатига шубҳа йўқ. Унинг ахлоқий устунлари қулаган носоғлом жамиятда дунёга келиши шубҳасиз. Шундай шароитдагина миллатчилик гоялари ва енгилелпи шиорларга асосланган ҳаракатлар вужудга келади. Ўшанда кўпчилик ўз шаънини қадрлаш ҳисси такаббуона кибр-ҳаво эмаслигини, ватанпарварлик оламни забт этишга даъват қилмаслигини, ўз халқини озод этиш қўни-қўшниларни бўйсундириш ёки йўқ қилиш эмаслигини хаёлига ҳам келтирмайди. Ўз халқига қарши ҳаммани оёққа турғизиш уни ҳалок этиш демакдир.

Ажабланарлиси шундаки, ҳудудида немис фашизми устидан ғалаба қозонгандарнинг кўпчилиги яшайдиган Россияда мазкур режимнинг ҳатто Давлат думасига сайланган тарафдорлари бор. Бу ерда ҳеч қандай изоҳга ҳожат йўқ деб ўйлаймиз.

Авторитар режим. У ҳуқуқий, ахлоқий асосларга эга бўлиши мумкин. Бироқ, бундай давлат халқни бошқариш ишларига жалб этмайди. Вакиллик органларининг мавжудлиги аҳволни ўзгартиролмайди. Улар амалда давлат ҳаётида арзирли мавқега эга бўлмайди. Парламент доҳий ёки бир гуруҳ шахслар (хунта, олигархия) бошчилигидаги ҳукмрон элита таклиф этган ҳар қандай қарорларни сўзсиз тасдиқлаб бераверади. Раҳбарликни амалга оширувчи элита, олий мансабдор шахслар учун катта енгилликлар, имтиёзлар мавжуд бўлади. Давлатда раҳбарлик ҳарбий ёки давлат тўнтариши ёрдамида ҳокимиятни забт этганлар қўлига ўтар экан, авторитар режим **тўла ёки хунта** номини олади. Ҳукмрон тўда ичиди бошлиқ ажралиб туради. Бошлиқ у ёки бу масалани муҳокама этишда ўз “командаси”га мурожаат қилиши, уларнинг маслаҳатларни тинглашига қарамай, унинг таъсир доираси чексизчегарасиздир.

Авторитаризм шароитида мухолифатга йўл қўйилмайди. Бундай режимда шахс ўз конституциявий ҳуқуқларидан фойдалана олмайди. Ҳокимият билан ўзаро муносабатларда ўз хавфсизлиги кафолатларидан ҳам маҳрумдир. Зоро, ҳокимият унга нисбатан

бемалол мажбур этиш чораларини қўллаши мумкин. Давлат манфаатларининг шахс манфаатларидан тўла устуворлиги эълон қилинади.

Авторитар ҳокимият халқ ишончи буюк куч эканлигини яхши тушунади. Шунинг учун омма ора сида доҳий ва унинг сафдошларига кўр-кўронга фидойиликни сингдиришга интилади. Бунинг учун у сафсатабозлик ва халқ онгини турли ҳийла-найранглар билан заҳарлаш йўлларидан фойдаланади. Ҳозирги вақтда авторитар режимлар турли мамлакатларда тез-тез учраб туради.

Шундай қилиб, биз демократияга қарши режимларни кўриб чиқдик ва энди **демократик режимлар таҳлилига ўтамиз**.

Демократик режимнинг энг замонавий шаклларидан бири **либерал-демократик режим** ҳисобланади. У кўпчилик мамлакатларда мавжуд. Унинг аҳамияти ва мафтункор қудрати шу қадар кучлики, кўпчилик олимлар уни ҳокимиятини амалга ошириш режими эмас, балки жамият тараққиётининг муайян босқичида цивилизациянинг яшаш шарти, жамият сиёсий ташкилоти сиёсий эволюциясининг қарийб оқибат натижаси деб ҳисоблашмоқда. Албатта, бу ерда бўрттириб юбориш, муболага кўриниб турибди. Ҳозир давлат ҳокимиятининг янги шакллари пайдо бўляяптики, бундай шошқалоқлик ва қатъий хуносаларга ўрин йўқ.

Шунингдек, давлат ва ҳуқуқ назариясида энг демократик ва инсонпарварлик тамойилларига асосланган ҳокимиятни амалга оширишнинг сиёсий усул ва услубларини ҳам либералликка тааллуқли деб қарашларини ҳам айтиб ўтиш жоиз. Бу тамойиллар энг аввало шахс билан давлат ўртасидаги иқтисодий муносабатларни белгилаб беради. Бунда инсон ўз мулки, ҳуқуқ ва эркинликларига эга бўлади, иқтисодий жиҳатдан мустақил, сиёсий эркин ҳаракат қиласи. Шахс билан давлат ўртасидаги нисбатларда устуворлик шахс томонида бўлади. Либерал режим бозор муносабатларини, бозор иқтисодиётини ташкил

этишни тақозо этади. Бозор эса, тенгхуқуқли, эркин ва мустақил шерикчиликни талаб этади. Либерал жамиятда сўз эркинлиги, фикр алмашиш эркинлиги, мулк шакллари эркинлиги эълон қилинади, хусусий ташаббускорликка кенг йўл очилади.

Бундай жамиятда давлат ҳокимияти сайловлар йўли билан шакллантирилади. Давлат бошқарувини амалга ошириш ҳокимиятни тақсимлаш тамойили асосида йўлга қўйилади.

Давлат бошқарувида марказдан қочириш тамойилидан фойдаланилади, яъни марказ маҳаллий органлар ҳал эта олмайдиган муаммоларнигина ечишни ўз зиммасига олади. Либерал-демократик режим давлат (сиёсий) режими бўлган жамият фуқаролик жамияти деб аталади.

Бироқ, буни ҳам ортиқча иделлаштириш мумкин эмас. Бу режимда аҳоли даромадларининг, улар турмуш даражасининг кескин табақаланиши рўй беради, фуқароларнинг бошланғич имкониятлари бир-бирларидан жуда катта фарқ қиласди, уларнинг ижтимоий ҳимоясида муаммолар бўлади, фақат ўзинигина ўйлаш (индивидуализм) ривожланиб кетиши мумкин ва ҳ.к. Барибир, либерализм бугунги кунда қўпчилик давлатлар учун энг жозибадор режим бўлиб қоляпти.

Асл демократик режим. “Демократия” сўзи, албатта, қўпчиликка маълум бўлиши керак, лекин бу сўз орқали ифодаланадиган маъно бирдек тушунилавермайди. Бундан ташқари, тоталитар тузумлар ҳамда ҳарбий диктатуралар ҳалқ мададига таяниш мақсадида ўзларига демократик тамғалар осиб олган ҳоллар бўйича тарихда мисоллар кўп. Айни пайтда демократик ғоялар ҳеч қачон тарихий майдонни тарк этмаган ва инсониятни тўлқинлантириб келади.

Луғатларда демократияда “ҳалқ олий ҳокимият тимсолига эга бўлиб, бу ҳокимиятни ё ўзи бевосита амалга оширади ёхуд эркин сайлов тизими орқали ўзлари танлаган вакиллари воситасида амалга оширадилар”, деб таърифланади. Авраам Линкольн (АҚШ XVI президенти)нинг сўзларига қараганда, демократия

– “халқнинг шу халқ учун амалга оширадиган халқ бошқарувидир”.

Шу жиҳатдан И.Ильин таърифи ҳам қизиқиш уйғотиши мумкин. У шундай ёзади: “Демос” сўзи халқ маъносини англатади, “кратос” сўзи куч, ҳокимиятни ифодалайди. Ҳақиқий давлат шу маънода “демократик” бўлиши мумкинки, ўзининг энг яхши кучларини халқдан олади ҳамда уни ўз тузилишида тўғри иштирок этишга жалб қиласди. Бу шу энг яхши кучларнинг доимий танлови давом этиб, **халқ ўз давлатини тўғри қуришни билиши даркор**¹.

Қизиги шундаки, демократия жуда мураккаб ҳодиса бўлишига қарамай, унинг дунёга келиш, ҳатто туғилган санасини аниқлаш ажабланарли тарзда ғоят кўп ишдир: бу — милоддан аввалги V асрдаги Афина шаҳар-давлатидир. Периклов Афинаси (унинг энг шуҳрат топган бошлиғи шарафига бу давлат шундай аталган) сиёсатчи-назариётчилар ва давлат арбобларининг кейинги авлодлари учун илҳом манбаи бўлиб хизмат қилган.

Шу билан бирга, бугунги кўз билан қаралгандар, Афина демократиясининг кўпгина жиҳатлари ғалати ва ёт туюлиши мумкин.

Милоддан аввалги олтинчи-бешинчи асрларда Афинада Марказий сиёсий институт (маҳкама) 5-6 минг киши қатнашадиган йиғин бўлган. Йиғин балоғат ёшига етган ҳамма эркак фуқаролар учун очик эди (аёллар, қуллар ва муҳожирлар истисно қилинганди). Йиғин ҳеч қандай хуқуқий чеклашларсиз кўпчилик овоз билан амалда ҳар қандай ички муаммоларни ҳал эта оларди. Судлов ишлари ҳам маслаҳатчилар таркиби 501 фуқаро иштирокида боягидай кўпчилик овоз билан бирон кишининг айбли ёки айбизлиги ҳақида ҳукм чиқаради.

Йиғин бошқарувчилари сайланмай, қуръа ташлаш йўли билан аниқланиши яна ҳам ажиброқ

¹ Ильин И. Ограйдущей Россиии. М.: Телекс, 1993, 42-бет.

эди. Зеро, афиналиклар ҳар қандай фуқаро давлат лавозимини эгаллай олади, деб ҳисоблардилар. Лавозимларнинг ўзи ҳам жуда кам эди: генераллар бир йиллик муддатга сайланишарди. Бошқа ҳамма ҳолатларда Периклов Афинаси ҳаммага маълум ижроия институтлари бўлмиш президент, бош вазир, маҳкама ёки доимий фуқаролик хизматисиз ишларни эплайверарди. Қарорлар қабул қилиш учун масъулият беистисно йигин аъзолари бўлган фуқаролар зиммасига тушарди.

Конституциявий чеклашлар нималигини билмаган Перик давлат Афинасида фракциячиликка мойиллик кучли бўлиб, кўпинча сўзамол ва айёр нотиқлар таъсирига тушиб қолинарди. Шунинг учун ҳам оқибат-натижада демократик Афина файласуф Суқрот (Сократ)ни ўлимга маҳкум этди ва бу билан унинг шогирди Афлотуннинг битмас-туганмас нафратига учради. Афлотун умуман демократиянинг ашаддий душманига айланди.

Лекин душманлари бўлгани, ички заифликларига қарамай, Афина демократиясини нозик гулга ўхшатиб бўлмасди. У эрамиздан олдинги 404 йилдаги Пелопонес урушидаги мағлубиятни бошдан кечириб ҳамда ўзининг бош рақиби Спарта қўлига тушиб ҳам қарийб 200 йил яшади.

Демократия ғояларининг умри абадий деб бўлмасада, ундан ҳам узоқроқ бўлди. Балки шу боисдан озодлик ва демократия кўпинча синоним сўзлар сифатида ишлатилади. Зеро, демократия озодликнинг ўзигина эмас, балки узоқ ва уқубатли тарих давомида шаклланган амалий нормалар ва жараёнлар мажмуидир. Бошқача айтганда, демократия озодлик қонуний мақомга эга бўлганини билдиради.

Демократия икки асосий турга – **бевосита (тўғридан-тўғри) ва вакиллик демократияларига** бўлинади. **Бевосита демократия шароитида** сайланган ёки тайинлаб қўйилган расмий шахслар воситачилигисиз фуқаролар ижтимоий қарорларни

қабул қилишда қатнаша оладилар. Бундай тизим нисбатан кам одамлар қатнашадиган жамоа ва қабила кенгашларида, касаба уюшмалари маҳаллий органлари йиғинларида ҳамма аъзолар масалаларни мұхокама этиш ҳамда консепсус йўли ёки кўпчилик овоз билан қарор қабул қилиш учун бир бинога жойлаша оладиган ҳоллардагина мазмун-маънога эга бўлиши мумкин. Қадимги Афина – жаҳондаги биринчи демократия бевосита демократияни, ёдингизда бўлса 5-6 минг киши қатнашадиган йиғинлар ёрдамида амалга оширишганидан ҳайратга тушасан киши (афтидан, бу миқдор бевосита демократияни ҳаётга тадбиқ этиш учун одамларни бир жойга тўплаш мумкин бўлган энг катта миқдор бўлган бўлса ажабмас).

Ҳозирги замон жамияти ўзининг мураккаблиги, кўпсонлилиги билан бевосита демократияни амалга ошириш имкониятига эга эмас. Шунинг учун бугунги кунда унинг энг кўп қўлланиладиган шакли **вакиллик демократиясидир**. **Бунда фуқаролар сиёсий қарорларни қабул қилиш, қонунларни таърифлаб бериш ҳамда ижтимоий фаровонлик йўлидаги дастурларни ҳаётга тадбиқ этиш учун расмий шахсларни сайлайдилар**. Бу расмий шахслар мураккаб ижтимоий муаммоларни чуқур ўйлаб, тартибли ҳал этишлари мумкин. Бунинг учун улар бошқа хусусий шахслар эга бўлолмайдиган куч ва вақтларини сарфлашлари керак бўлади.

Расмий шахсларни сайлаш тартиблари хилмажил бўлиши мумкин. Масалан, умуммиллий миқёсда қонун чиқарувчилар туманларда сайланиши, уларнинг ҳар бири бир кишидан вакилни танлаши мумкин. Пропорционал вакиллик тизимида қонун чиқарувчи органда ҳар бир сиёсий партия бутун мамлакат бўйича сайланганларнинг умумий сонига фоизлик нисбатига мувофиқ равища ўз вакилига эга бўлади. Маҳаллий ва туман сайловлари шу моделлардан нусха кўчириши ёки сайловлар ўрнига гуруҳий консенсус орқали, яъни камроқ расмиятчилик билан ўз вакилларини сайлашлари мумкин. Бироқ, қандай усул билан сайланиш-

ларидан қатъи назар, вакиллик демократиясида расмий шахслар халқ номидан ўз жойларини эгаллайдилар ҳамда барча ҳаракатларида халққа хисоб берип туришга мажбурдилар.

Демократик режим барча одамларнинг тенглиги ва озодлигини эътироф этиб, давлатни бошқаришда халқнинг иштирокига асосланади. Демократик давлат фақат ўз фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларини эълон қилибгина қолмай, бу ҳуқуқ ва эркинликларнинг иқтисодий асосларини таъминлаш, уларнинг конституциявий кафолатларини ҳам белгилаши керак бўлади. Натижада кенг ҳуқуқ ва эркинликлар қофозда эмас, амалда мавжуд бўлиб қолади.

Демократик давлатда халқ ҳокимият манбаидир. Бундаги ҳокимиятнинг чуқур касбийлашуви (профессонализми) демократик режим мавжуд бўлган давлатни бошқаларидан фарқлайдиган муҳим белгидир.

Жамият ишларини бошқаришда халқ иштироки чинакам оммавий тус олади. Референдумлар, плебисцитлар, халқ ташаббуслари, муҳокамалар, намойишлар, йиғилишлар ижтимоий ҳаётнинг одатий воқеаларига айланиб қолади. Жамоат ташкилотлари қарорлар, тавсияларни ишлаб чиқишида қатнашади, шунингдек, ижроия органлари устидан назоратни амалга оширади.

Шу ерда ҳақли бир савол туғилади: мазкур ўнгай бўлмаган вазифаларни муваффақиятли уddyдалаш учун фуқаро қандай фазилатларга эга бўлиши керак?

Давлат ҳаёти арифметик асосда эмас, жонли асосда ташкил топади. Бу ҳаётда қатнашаётган одамлар мавҳум фуқаролар бўлмай, жонли шахслардир. Улар озодликка шунчаки муҳтоҷ бўлиб, уни талаб қилишмайди, балки шу озодликка **муносиб бўлишлари ҳам даркор**. Сайлов бўллетенини истаган киши кутига келтириб ташлай олади, бироқ, масъулият билан, давлат нуқтаи-назаридан келиб чиқиб фикр юритиш ва ҳаракат қилиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Инсон ўз давлати ҳаётида

жонли мавжудот сифатида қатнашади ва шу жараёнда ўзи ҳам давлат танасининг жонли аъзосига айланади. У ўз давлати ҳаётида бутун борлиги билан – меҳнати, қурол олиб юриши, ҳарбий машаққатлар, азоб-укубатлари, қалбининг садоқати, бурч хисси билан, қонунларни бажариш ва энг муҳими **ҳуқуқий онги билан** иштирок этади. У ўз давлатини шахсий садоқати билан, оилавий ҳаёти, солиқларни тұлаб бориши билан, хизмати, савдо-сотиқлари билан, маданий ижодкорлиги ва ҳатто ўз номининг шұхрати билан барпо этади.

Бирок, бу давлат – “ҳамма нарсанинг ҳаммаси”, ҳамма нарсаны ўз комига тортади ва ҳаммани асоратта солади, дегани эмас. Лекин давлат ҳаётиниң матоси унинг барча фуқаролари ҳаётидан түқилған. Ҳар бир алоҳида олинган ёмонлик давлат “танаси”да юз беради, унга зарап етказади, уни емиради. Аксинча, ҳар бир яхшилик, олижаноблик, маданий фаолият давлат ҳаётини қуради ва мустаҳкамлайди. Буларнинг ҳаммаси қонуниятдир, чунки давлат мавхұм бир нарса эмас, у “қаердадир” биздан нарида жойлашмаган (хұкумат, милиция, армия, солиқ идораси, амалдорлар маҳкамаси), у бизнинг ичимизда, бизнинг тимсолимиз сифатида яшайди, зоро, биз жонли шахслармиз, унинг қыслари, аъзоларимиз. Бундай муносабат ташқи ишлардангина иборат эмас, у бизнинг ички ҳаётимизга даҳлсиз қолиши мүмкін эмас.

Лекин юқоридагилардан биз ҳеч нарса қила олмас эканмиз, давлат эса ҳамма нарсага қодир, биз қуллармиз-у, давлат қулдор, фуқаро “ижозатингиз билан...” тамойили асосида яшаши керак экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Мутлақо бундай эмас, чунки давлатни озод, ташаббускор, маънавий бадавлат кишилар бунёд этади, мустаҳкамлайди, такомиллаштиради. Шуни қайд этиш керакки, ҳар қандай сиёсий организм энг аввало самимий-маънавий табиатга әгадир: маънавий қадр-қиммат ҳиссини йўқотган, масъулият ва давлатга дахлдорлик мазму-

нидан маҳрум бўлган, ор-номус ва ҳалолликдан юз ўғирган халқ муқаррар равишда ўз давлатига хиёнат қилади ва уни барбод этади.

Ҳақиқатан ҳам фуқаро ўз ҳуқуқий онгидан ажралиб яшай олмайди: ҳуқуқий онги тубан одам ўз мажбуриятларини бажармаслиги билан, ваколатларини ошириб юбориши билан, майда ҳуқуқбузарлик ва қўпол жинояtlари, порахўрликлар ва камоматларга йўл қўйиши, коррупция ва жосусликка қўл уриши билан ҳар қадамда ўз давлатига зиён-заҳмат етказади. Бу фуқаро эмас, балки хоин, сотқин қул, тутилмаган ўғридир. Бу “фуқаро” кимни сайлай олади-ю, унинг ўзини қаерга сайлаш мумкин? Давлат ишларида у ниманинг фаҳмига етади?

Шундай қилиб, гапнинг индаллосини айтадиган бўлсак, давлат халқдан ташкил топади ва ҳукумат унга бошчилик қилади. Бинобарин, ҳукумат халқ учун яшаб, ишлашга даъват этилган ҳамда халқдан куч-қувват олиши керак, халқ эса, ўз навбатида буни билиши ва тушуниши даркор, ўзининг бутун куч-қувватини умумий ишга сафарбар этмоғи лозим. Давлат ҳаётида халқнинг тўғри иштироки унга куч бағишлиади. Чина-кам давлатчиликнинг демократик қудрати ана шундадир. Мабодо, халқ сиёсий калтабинлиги, эрксизлиги ёки ахлоқий жиҳатлари туфайли ўз демократиясини тўғри ташкил эта олмаса – унда демократиянинг бўлиши мумкин бўлмай қолади. Айни пайтда бу ерда бир-биридан андоза олиш мумкин эмас, ҳатто ҳало-катлидир. Зоро, ҳар бир халқ ўз ҳаётининг ҳар бир даврида айнан ўзи учунгина мос ва мақсадга мувофиқ услугни топиши мумкин ва лозим.

Демократия марказий ва маҳаллий органлар ўртасидаги ваколатларни чегаралаш тизимининг янги даражаси билан ҳам белгиланади. Марказий давлат ҳокимияти фақат умуман жамиятнинг мавжудлги билан боғлиқ масалалар — экология, жаҳон ҳамжамиятида меҳнат тақсимоти, қуролли можароларнинг олдини олиш каби масалаларнигина ҳал этишни ўз зиммасига олади.

Демократик жамиятда норматив мувофиқлаштириш ҳам тубдан ўзгаради. Зеро, келажак орзулари ушалиши билан мажбурловни оммавий қўллаш масаласи олиб ташланиши керак.

Албатта, демократик режим муаммоларсиз режим эмас. Унда жамиятнинг ижтимоий табақлашуви, жамият ҳокимиюти, баъзан айрим тарихий шарт-шароитларда жамиятни вақтидан эртароқ демократиялаштириш юз бериши, бу эса, ҳокимиётнинг заифлашувига, ижтимоий барқарорликнинг бузилишига, ҳатто анархияга олиб келиши, экстремизмнинг жонланишига шароит яратиши мумкин. Бироқ, барибир, демократиянинг ижтимоий қиммати фавқулодда юқори. Нихоят, ким нима дейишидан қатъи назар, демократик режим инсоният давлат тузилишида эришган, ҳозирги замон цивилизацияси моддий асосларига, янгиликлари ва интилишларига мос энг буюк неъматдир.

6. Ўзбекистонда давлатчиликни шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари

Маълумки, 70 йил мобайнида Ўзбекистоннинг тақдири ва фарвонлиги собиқ Иттифоқ қўлида бўлиб келди. Республикадан маҳсулотлар ва хом ашёни ташиб кетишар, республикамизга эса, бу ерда истиқомат қилувчилардан сўраб-нетмай, маслаҳатлашмай, ўзлари лозим топган нарсаларнигина келтиришарди.

Ўзбекистонда амалга ошириладиган бошқарув тизими жойларда ҳам, тармоқларда ҳам, ишлаб чиқариш соҳаларида ҳам ва тақсимотда ҳам марказга қатъий тобелик асосида, у белгилаб берган чизикдан ташқарига чиқмай олиб бориларди.

Шуни мамнуният билан қайд этиш керакки, Ўзбекистон ўзининг чинакам мустақилликка эришиш мақсадини биринчилардан бўлиб эълон қилди. У собиқ Иттифоқ республикалари ўртасида биринчи бўлиб бошқарувнинг президентлик шаклини жорий этди, кенг

миқёсли ислоҳотлар, жамиятдаги туб ўзгаришлар ва янгиланишлар йўлини танлади.

1991 йилнинг 31 август куни ўзбек халқининг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи амалга ошиди – Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги эълон қилинди. Республика бутун кўпмиллатли аҳолининг иродаси “Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида”ги конституциявий қонунда мустаҳкамланди ҳамда умумхалқ референдумида яқдил тасдигини топди.

Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва иқтисодий салоҳияти бўлинмаслиги, унинг чегаралари эса дахлсиз бўлиб, давлат ҳимоясида эканлиги тамойили қарор топди.

Мустақиллик қўлга киритилиши билан дарҳол республикада демократик ҳуқуқий давлат асослари вужудга келтирила бошлади. Бунинг учун олдинги тоталитар тузум иллатларини таг-томири билан қўпориб ташлашга кескин киришилди. Кўппартиявий-лик, ғоялар ва фикрлар хилма-хиллиги билан муроса қилиш ҳаётий воқеликка айланди. Бир мафкура ҳукмронлигига барҳам берилди. Умуминсоний қадриятлар, жаҳон тан олган чинакам демократия, инсон эркинликлари ва ҳуқуқлари нормаларини қарор топтириш вазифаси қўйилди.

Республикада сўзда эмас, амалда ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижроия ва судлов ҳокимиятларига бўлиниш тамойили амал қилмоқда. Ўзбекистон халқи давлат ҳокимиятининг чинакам манбаига айланди ва бу ҳокимиятни ҳам бевосита, ҳам ўз ваколатли вакиллари – депутатлар корпуси орқали амалга оширмоқда. Буларнинг ҳаммаси қонун чиқарувчилик ишини фаол йўлга қўйишни тақозо этди. Уни республика парламенти – Олий Мажлис муваффақиятли олиб бормоқда. Олий Мажлиснинг бутун салоҳияти бугунги кунда ёш мустақил давлатимизни ҳар томонлама ҳуқуқий таъминлашга йўналтирилган.

Давлат бошқарувининг янги, янада замонавий ҳамда янги шароитларга тез мослашадиган тизимини

шакллантириш бўйича ишлар зудлик билан бошлаб юборилди. Бошқарувнинг президентлик шакли бу тизимнинг ўзаги бўлиб қолди. Жойларда бошқарув тизимини қайта ташкил этиш вазифаси қўйилиб, муваффақиятли уддаланди – вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда ҳокимлик тузилмалари жорий этилди. Қонунлар устуворлигини, улар олдида мамлакат барча фуқаролари тенглигини таъминловчи суд ҳокимиятини қайта ташкил этиш ишлари фаол олиб борилмоқда. Ҷивилизациялашган фуқаролик жамиятининг ушбу таркибий қисмлари қонунчилик ва ҳукуқтартиботнинг, қатъий интизом ва масъулиятлиликнинг асоси бўлиб хизмат қиласди.

Республика олдида ўз тараққиёт йўлини танлашдек жиддий вазифа кўндаланг турарди. Унинг зарурлиги республикамиз Президентининг қуидаги гапларида яққол ифодаланган: “Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, ўз давлатчилигини қўлга киритиш, миллий ва ижтимоий озодликка эришиш ҳеч қаерда енгил ва осонликча бўлмаган. Мустақилликка эришган ҳар бир мамлакат ўз тараққиёт йўлини излайди, янги жамият барпо этишда ўз андозасини ишлаб чиқишига интилади. Ижтимоий-иктисодий ва сиёсий вазият, одамлар ўртасида таркиб топган муносабатлар, уларнинг дунёқарashi, жумладан диний эътиқоди, руҳияти ва хулқ-атвор нормалари шуни тақозо этади”¹.

Давлатимиз бошлиғи, шунингдек, жаҳонда ижтимоий тараққиётнинг турк, швед, жанубий корейс ва бошқа турли хил кўринишлари мавжудлигини ҳам таъкидлади. Бир қатор мусулмон давлатлари ва янги саноати ривожланган мамлакатлар тажрибаси, иккинчи жаҳон урушидан кейин ҳалқ хўжалигини тиклаш бўйича Европа мамлакатлари ва Япония амалиёти намуналари мавжуд. Бироқ, дея таъкидлайди Президент, “Ўзбекистон бошқа давлатлар тараққиёти

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиколол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996. 40-бет.

жараёнида тўпланган ва республика шароитига тадбиқ қилса бўладиган барча ижобий ва мақбул тажрибадан шак-шубҳасиз самарали фойдаланади”¹.

Бунда гап, албатта, у ёки бу мафтункор ва ижобий самараси юксак андозадан оддий нусха кўчириш устида бораётгани йўқ.

Президентимизнинг қуидаги фикрларида ушбу масалага бўлган қатъий нуқтаи-назар ўз ифодасини топган: “Жаҳон ва ўзимизнинг амалиётимиздан олинган барча унумли тажрибани рад этмаган ҳолда ўз ижтимоий-иктисодий ва сиёсий-хуқуқий тараққиёт йўлимизни танлаб олиш республиканинг қатъий позициясидир. Бу – ўтмиш йилларнинг хатоларини, давлат тузилишининг шакл ва усуllibарига нисбатан мавжуд қарашларни идрок этиш натижасидир. Бу – таркиб топган ижтимоий воқеликка берилган реал баҳодир. Бу – Ўзбекистон халқининг ижтимоий тараққиётига, муносиб турмуш шароитига интилишидир”².

1992 йилнинг 8 декабрида Ўзбекистонда шонли воқеа содир бўлди – Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинди. У республикамиз мустақил ва эркин тараққиётининг хуқуқий асосларини яратиб берганди.

Ўзбекистон Республикаси давлат тузилиши шакли Конституциямизнинг “Маъмурий-худудий ва давлат тузилиши” деб номланган тўртинчи бўлимининг XVI, XVII бобларида ўз ифодасини топган. Жумладан, 68-моддада шундай дейилган: “Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек Қорақалпоғистон Республикасидан иборат”. 70-модда эса, Қорақалпоғистон Республикаси мақомига бағишланган. Унда: “Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибига киради”, деб таъкидланади.

Амалга оширилаётган ислоҳотлар, Ўзбекистон келажаги учун уларнинг аҳамияти тўғрисида гапириб,

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

юртбошимиз шундай деганди: “Биз жуда катта қийинчиликларни бошдан кечирдик. Олдинда яна қанчадан-қанча синовлар турибди. Бугунги мураккаб вазиятда танлаб олинган ва азалий миллий манфаатларимизга, халқимизнинг табиатига, онгига маъқул бўлган йўлдан адашмаслик чоралари ҳақида, Ўзбекистоннинг порлоқ истиқболга етиш йўли хусусиятлари тўғрисида гаплашиб олишимиз зарур деб ўйлайман”¹.

¹ Ўша жойда. 200-бет.

ДАВЛАТ ФУНКЦИЯЛАРИ

1. Давлат функцияси тушунчаси. Давлат вазифалари ва функцияларининг ўзаро нисбати

Сұхбатимизни, аввало, юридик адабиётларда “давлат функциялари” тоифасига нисбатан ягона фикрнинг йўқлигини таъкидлашдан бошлаймиз. Бироқ, ҳамма олимлар давлат функциялари, унинг моҳиятини ҳамда бурчи, мақсади ва вазифаларини ифодалашини эътироф этадилар.

Юқоридагилардан келиб чиқсан ҳолда “давлат функциялари” тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мумкин: **Давлатнинг умунижтимоий моҳияти ва ижтимоий бурчидан келиб чиқадиган муайян мақсадларга эришиш йўлидаги вазифаларни амалга ошириш бўйича давлат фаолиятининг бош (асосий) йўналишлари (томонлари, кўринишлари) давлат функциялари деб аталади.**

Айни тайтда, **давлат функциялари деганда** унинг **фаолият йўналишларини тушуниш кераклигини**, лекин ҳеч қачон бу фаолиятнинг ўзи деб қабул қилиш мумкин эмаслигини алоҳида таъкидлаш зарур, деб ҳисоблаймиз. Функцияларни адо этиш бўйича фаолият конкрет-тарихий шарт-шароитлар билан белгиланади ва уни амалга ошириш чоғида бу функцияларнинг жамият тараққиёти учун аҳамияти (салмоғи, ҳар бир функциянинг бошқа функциялар тизимидаги аҳамияти) намоён бўлади.

Давлатнинг фаолият соҳалари хилма-хил бўлганини ҳисобга олиб, унинг фаолиятининг бош йўналишларини алоҳида ажратиш зарурати келиб чиқсан. Ана шу бош йўналишларда давлат моҳияти мужассамланади, амалга оширилади ва ривож топади ҳамда улар давлатнинг мавжуд бўлиш тарзини ифода этади. Бироқ, давлат функцияларида фақат унинг моҳияти ўз ифодасини топади, деб ўйлаш хато бўлур эди. Бунда унинг айни вақтнинг ўзига хос хусусиятлари, сиёсий ҳукмронликни

амалга ошириш ҳамда давлатга уюшган жамиятни бошқаришнинг алоҳида хусусиятидан келиб чиқадиган **мақсад ва вазифаларини** асло ёддан чиқариб бўлмайди.

Албатта, ҳеч ким давлат функцияларининг бошқалардан ажралиб турувчи қуидаги асосий белгиларни инкор этолмайди: а) улар давлатнинг моҳияти ва ижтимоий бурчи билан бевосита боғлиқ бўлади; б) ўзгарувчан характерга эга бўлган ҳамда давлатнинг тикланиш, мустаҳкамланиш ва ривожланиш жараёнларига боғлиқ давлат мақсадларига эришишга қаратилган вазифаларни ҳал этишга йўналтирилган бўлади.

Шундай қилиб, давлат функцияларида унинг моҳияти ўзининг **энг кўп конкрет ифодасини топади**. Мазкур конкретлашув объектив характерга эгадир. Зоро, давлат функциялари жамият иқтисодий ва сиёсий таркиби ҳамда ижтимоий гуруҳлар, жамоалар, бутун халқ манфаатларидан келиб чиқувчи мақсад ва вазифаларнинг ҳал қилувчи таъсири остида шаклланади. Шунинг учун бу функциялар давлатнинг бутун тарихий яшаш даври мобайнида унга хос, у билан бирга мавжуд бўлади. Албатта, ҳокимият тепасига бошқа сиёсий кучлар келса, давлатнинг функциялари ҳам ўзгаради. Функцияларнинг ўзгариши жамият учун жуда катта аҳамиятга молик бўлган манфаатлар устуворлиги ўзгариши (масалан, уруш вақтидаги мудофаа функцияси) билан ҳам рўй бериши мумкин.

Ҳар бир функция **воқеий-сиёсий тавсифга эга** бўлиб, у улар фаолияти мазмуни нимадан иборат эканлигини, у ёки бу мақсадга эришиш йўлида улар қандай воситалардан фойдаланишини кўрсатиб беради.

Функциялар мазмуни давлат тараққиётининг айрим босқичларида ўзгариши мумкин. Бу, айниқса, кескин ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, инқилоблар ва бошқалар даврларида яққол кўзга ташланади.

Шуниси эътиборга лойиқки, яқин-яқинларгача давлатга уюшган жамият мавжудлигининг талқини фақат давлат фаолиятида синфиийлик негизи қанчалик намоён бўлишига беистисно боғлиқ қилиб қўйилар, бунда унинг **ижтимоий асослари** ортга суреб ташланар ёки бутунлай тилга олинмасди. Айни пайтда, ҳатто, К.Маркс ҳам

давлатнинг бутун жамият манфаатларига хизмат қилишига эътиборни қаратган, у буни ҳар қандай давлатнинг умумий ишларни амалга ошириш манфаатлари йўлида фаолият юритиши заруратидан келиб чиқиши билан асослаганди. Шундай қилиб, ҳар қандай давлат бутун жамият, барча синфлар, жамият барча ижтимоий групчалик ва қатламлари манфаатларининг ҳимоячиси сифатида умум-ижтимоий фаолиятни амалга оширади деб, тўла асос билан айта оламиз.

Бу, албатта, давлатдаги синфийлик ва умум-ижтимоийлик нисбатлари кўпроқ синфийлик функцияларини ўз ичига олган давлатлар билан кўпроқ умунижтимоий (демократик) функцияларга амал қилувчи давлатларнинг бўлишини кўрсатиб беришни рад этмайди. Бу ҳолат нафақат давлат фаолияти йўналишини, балки унинг ижтимоий вазифаларини ҳам белгилаб беради. Бу – қонуниятдир. Зеро, ижтимоийлик аввало жонли адолат ва одамларнинг жонли қон-қардошлиги бўлиб, шунинг учун ҳам ҳаётни адолатлироқ қиласиган ҳар қандай қоида, ҳар қандай қонун, ҳар қандай тартиб ижтимоийдир. Яна “ижтимоийлик”нинг биринчи шарти инсон шахсига, унинг шаъни, қадр-қиммати, эркига асрраб-авайлаб муносабатда бўлишдан иборат. Инсонни асоратга солиш, уни камситиш ижтимоийликни инкор этади, чунки у жамиятдаги маънавий ҳолатни олдиндан ҳал этиб қўяди. Шунинг учун инсон қадр-қиммати камситиладиган жойдаги давлатнинг ижтимоийлиги ҳақида гапирапкан, улар инсон манфаатларини менсишмайди ёки уларни кўр-кўrona ёхуд мунофиқона рад этадилар. Ҳатто давлат муайян даражада ўз фуқароларининг фаровонлиги билан шуғуллансада, бундай даъвога қўшилиб бўлмайди.

Шу муносабат билан И.Ильиннинг қуйидаги гапларини эслайлик: “Тўқ қароллар қароллигича қолади; башанг кийинган ва беками-кўст яшовчи қуллар қулликдан қутилиб қолмайдилар, балки аҳмоқ, ахлоқий бузуқ ва ўзига бино қўйган қулга айланадилар. Дағдағалар, кўркув, чақимчилик, жосуслик, хушомадгўйлик ва ёлғончилик режими ҳар қандай тўқликка қарамай, ҳеч қачон ижтимоий бўла олмайди. Инсонга энг аввало қадр-қиммат ва

эркинлик, эътиқод, дин, ташаббускорлик, меҳнат ва ижодкорлик эркинлиги керак. Фақат муносиб ва озод инсонгина жонли адолатни ва жонли қон-қардошликтин амалга ошира олади. Куллар ва мустабидлар ҳамиша бошқа нарсаларни истайдилар ва ҳаётга бунинг аксини жорий этадилар”¹.

Айнан шунинг ҳам социализм ижтимоийлик устидан синфийлик устуворлигини эълон қилган ёки уни “буржуа қаллоблари”нинг уйдирмалари сифатида лаънатлаган социализм адолат ва қон-қардошликтин ҳақида гапиролмасди ҳам, бунга ҳаққи ҳам йўқ эди. “Социализм” номи билан одамларга адолат ва қон-қардошликтин ваъда қилиб, сўнг улардан қадр-қимматини, эркини, биродарлик қобилиятини ҳамда адолат йўлини тортиб олиш, – деб ёзганди И.Ильин, – маккорона алдовдир”. Бизнинг давримизда (коммунистлар қиёфасидаги) социалистлар айнан шундай қилдилар, инсоният уларнинг бу қилмишларини ҳеч қачон унутмаслигига уларнинг ишончи комил бўлаверсинг”².

Шу аснода тўла асос билан айтиш мумкинки, умумижтимоий функциялар салмоғи қанчалик катта бўлса, давлатнинг ижтимоий муросага эришиш, ижтимоий муносабатларни барқарорлаштириш воситаси сифатидаги роли шунчалик юксак бўлади. Бундай вақтларда давлат фақат зўравонлик, мажбуров усусларидан фойдаланишдан воз кечиб, умумдемократик, инсонпарварлик институтлари, ғоялари (чунончи, ҳуқуқий давлат ғоялари) обрўси ва таъсирига кўпроқ таянади.

Шу муносабат билан Президент Ислом Каримовнинг Олий Мажлис биринчи сессиясида сўзлаган нутқини эсламай иложимиз йўқ. Ўшанда, жумладан, у шундай деганди: “Биз яқин ўтмишимизда синфий хукмронликнинг куроли сифатида давлат ҳақидаги марксча ғояни шиор қилиб олиб, бу назарияни догма, давлат ва ҳуқуқни эса синфий кураш, синфий рақибларни енгиш воситасига

¹ Ильин И. О грядущей России. М.: Корпорация Телекс, 1993. 60-61-бет.

² Ўша жойда.

айлантирган эдик. Демократия шароитларида эса давлат ижтимоий қарама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, ижтимоий келишув, халқ таъбири билан айтганда, муросаи мадора билан бартараф этиш воситасига айланади.

Хуқуқнинг ўзига эса ижтимоий ҳамжиҳатлик ва келишувга асосланган ижтимоий тартиб-интизомга эришиш, эркинлик, адолатпарварлик ва тенгликни вужудга келтириш воситаси сифатида ёндашилади¹.

Умуман, марксистларнинг маълум ибораларини бир мунча ўзгартириб айтиш мумкинки, давлат уни қўллаб-қувватловчи фуқароларининг онглилиги, тўғрироғи, уларнинг хуқуқий онги билан кучлидир. Албатта, бунда давлат ўз фаолиятида синфий, гурухий, миллий ва бошқа ижтимоий манфаатларни назарда тутса ва улар билан ҳисоблаша олса ҳамда айни пайтда умуминсоний қадриятларга амал қилиб, уларнинг устуворлигини тан олса – фуқаролар уни қўллаб-қувватлайдилар. Факат шундагина уни цивилизациялашган давлат деб аташ мумкин.

2. Давлат функциялари таснифи

Юридик адабиётларда давлат функцияларини таснифлашнинг турли хил асослари (мезонлари) мавжуд. Булар: а) **фаолият соҳалари бўйича**; б) **амал қилиш давомийлиги бўйича**; в) **ижтимоий аҳамияти бўйича**; г) **амалга оширишнинг хуқуқий шакллари бўйичадир**.

Ўз навбатида **биринчи гурух (фаолият соҳалари)** ички функциялар ва ташқи функцияларга бўлинади.

Ички функциялар давлатнинг мамлакат ичкарисидаги вазифаларни амалга ошириши билан боғлиқ. **Ташқи функциялар** халқаро даражадаги фаолият бўлиб, бунда давлат халқаро-хуқуқий муносабатлар субъекти сифатида майдонга чиқади.

Бир қарашда бу ерда ҳамма нарса равшандек. Бироқ, аслида сира ҳам ундан эмас. Нималарни ички функ-

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996. 19-20-бетлар.

цияларга ва нималарни ташқи функцияларга киритиш хусусида ҳуқуқшунос олимлар ўртасида ягона фикр йўқ. Мунозараага батафсил берилиб кетмаган ҳолда (зоро, ҳар бир нуқтаи-назар ўз йўлида асосланган), ихтилоф сабабларини кўрсатиб ўтамиз. Фикри-ожизимида, функцияларни ташқи ва ичкига бўлиш кўп жиҳатдан шартлидир. Бу – қонуният ҳам. Ҳолбуки, давлатнинг мамлакат ичкарисидаги иқтисодиёт, сиёsat, маданият каби соҳалардаги фаолияти салмокли даражада ташқи шароитларга, ташқи иқтисодий ва маданий алоқаларга боғлиқ. Бу, айниқса, бугунги кун воқелиги шароитларида – Европа Иттифоқи, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги кабилар мавжуд бўлиб, бу давлатларнинг ички ва ташқи функцияларини қарийб ажратиб бўлмаслигига яққол намоён бўлади.

Бироқ, қарийб барча муаллифлар ижтимоий ҳаётнинг энг аҳамиятли соҳалари – иқтисодиёт, ижтимоий таркиботлар, жамият маънавий ҳаёти ҳамда таркиб топган жамоат тартиби давлат функциялари таъсир доирасига киради, деб ҳисоблайдилар. Шундан келиб чиқиб, **иқтисодий, мафкуравий, сиёсий, муҳофаза функциялари бўлишини айтиш мумкин.**

Амал қилиши давомийлиги бўйича функциялар **доимий ва муваққат** турларга бўлинади. Доимийларига давлат учун ҳамиша хос бўлиб қоладиган функциялар (жумладан, иқтисодий функция) киради. Иккинчи хил функциялар давлат муайян мақсадларга эришиши (масалан, ағдариб ташланған синфлар ёки қатламлар қаршилигини бостириш функцияси) бўйича вазифаларга боғлиқ равишда узоқ вақт амал қилмайди.

Ижтимоий аҳамиятига кўра, давлат функциялари **асосий (умумий) ва асосий бўлмаган (алоҳида) турларга** бўлинади. Улар ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжуд.

Энди эътиборингизни давлатнинг ўз функцияларини амалга ошириш соҳасидаги фаолияти албатта **хуқуқ ижодкорлиги, бошқарув ва судлов** деб аталувчи **хуқуқий шаклларга** кириши, бундай бўлинниш асосида ҳокимиятнинг бўлинниш тамойили ётишига қаратамиз.

Ниҳоят, “**мақсад**”-“**вазифа**”-“**функция**” тушунчаларининг ўзаро муносабатларини қараб чиқамиз. Бунинг

учун давлат мақсадининг шаклланишида унинг ижтимоий бурчи намоён бўлиши, бу мақсадга эришиш учун аниқ вазифаларни бажариш зарурлиги ҳамда бу ҳолат тегишли функцияларни амалга оширишини тақозо этишини ёдда тутишимиз даркор.

Айни пайтда “функция” ва “вазифалар” тушунчалари ажралмас тушунчалар эканлигини таъкидлаш жоиз. Зеро, давлат олдидаги вазифаларга мутаносиблик давлат функциялари тоифасининг муҳим белгисидир. Шунинг учун ҳам ҳатто вазифалар ва функцияларнинг таърифлари ҳам кўпинча, тўғрироғи, қарийб ҳамиша, бир-бирига тўғри келади.

Нега шундай? Шунинг учунки, давлат ва жамият олдида муайян вазифалар кўндаланг бўлса, уларга тааллуқли функцияларни ҳам амалга ошириш зарурияти вужудга келади. Акс ҳолда давлатнинг вазифалари бажарилмай қолиб кетади.

Шундай қилиб, **вазифа икки хил заруриятни – биринчидан**, бирон-бир мақсадга эришиш заруриятини, **иккинчидан**, муайян фаолият тури заруриятини ўз ичига олади. Бинобарин, давлат функциялари унинг вазифаларига боғлиқ бўлади. Зеро, улар функцияларнинг мавжудлигининг зарур шарти бўлиб, бу функциялар мазмунини белгилайди, уларни амалга ошириш шакл ва услубларига таъсир кўрсатади.

Батафсилроқ тушунтирамиз. Тараққиётнинг бир босқичида турган ҳар қандай давлат бир хил функция (масалан, иқтисодий функция)га эга бўлади, лекин уларни амалга ошириш мазмуни ва усуслари бўйича бир-биридан фарқ қиласди. Яна бир хато фикрдан қочиш керак: ҳар бир босқичга қатъий белгиланган функциялар мос келади деб ўйлаш мумкин эмас, шунинг учун янги босқичга кўтарилишла давлат янгиларига алмашиш йўли билан улардан абадий халос бўлади, деб ўйлаш керак эмас. Албатта, вақти билан янги функциялар пайдо бўлади, лекин эскилари ҳам изсиз йўқолиб кетмайди. Фақат кўринишлари ўзгариши, янги мазмун билан бойиши мумкин. Буни ҳар қандай давлат эволюциясида кузатиш мумкин. Ўзбекистон Республикаси давлати асосий

функцияларини кўриб чиқиш чоғида биз бунга яна бир бор ишонч ҳосил қилишимиз мумкин.

3. Ўзбекистон давлатининг асосий функциялари

Ички функциялар:

Иқтисодий функция. Ўзбекистон Республикаси давлатининг бевосита иқтисодий функциясига ўтишдан олдин давлатимиз тараққиётининг **асосий мақсадини** тавсифлаш лозим деб ўйлаймиз. Бунинг учун Президент Ислом Каримовнинг қуидаги сўзларини келтирамиз: “Барқарор бозор иқтисодиёти очиқ ташқи сиёсатга асосланган кучли демократик ҳукукий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш пировард мақсад бўлиб қолиши керак”¹.

Мақсад қўйилгандан кейин шу мақсадга эришиш учун зарур **вазифаларни аниқлаш ва давлат функцияларини таърифлаш** мумкинлиги бизга маълум. Буни **иқтисодий вазифалардан** бошлаймиз:

- ◆ миллий бойлигимизнинг ўсишини, республика мустақиллигини, одамлар ҳаёти ва фаолияти учун муносиб шарт-шароитларни таъминлашга қодир қудратли барқарор ва бир текис ривожланиб борувчи иқтисодиётни яратиш;
- ◆ иқтисодиётнинг мутаносиб ва барқарор амал қилишини таъминлаш;
- ◆ иқтисодиётнинг бир ёқлама хом ашё ишлаб чиқаришга йўналтирилганлигига барҳам бериш, минерал ва қишлоқ ҳўжалиги хом ашёсини қайта ишлашни ташкил этиш;
- ◆ меҳнат захираларининг оқилона бандлигини таъминлаш, янги технологиялар, ҳалқимизнинг тарихий анъаналари ва кўникмаларига мос келадиган меҳнатни қўллашнинг янги соҳаларини яратиш;

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996. 39-бет.

- ◆ ички тармоқ ва ҳудудий номутаносибликларни тугатиш, республика ҳудудида ишлаб чиқариш күчларини жадал ривожлантириш ва оқилона жойлаштириш;
- ◆ республикада мулкдорлар синфини шакллантириш;
- ◆ қишлоқ хўжалиги ва у билан боғлиқ қайта ишлаш саноати тармоқларини устувор ривожлантириш.

Юқорида санаб ўтилган вазифалар аҳамиятини юртбошимиз – мамлакатимизда иқтисодий ислоҳотлар муаллифи гаплари билан изоҳлаймиз. Масалан, республикада мулкдорлар синфини шакллантириш вазифалари хусусида, жумладан, у шундай деганди: “Инсоният тарихи шуни кўрсатадики, айнан ана шу табақага мансуб одамлар туфайлигина жамиятда барқарорлик, фаровонлик, тараққиёт асоси қарор топади. Мисол учун ҳар қандай иқтисодий ривожланган мамлакатни олиб кўрайлик. У ерда ҳал қилувчи куч – ана шу мулкдорлар синфи ҳисобланади”¹. Шунинг учун Ўзбекистонда хусусий ташаббускорлик ва хусусий мулкка асосланган ижтимоий давлат барпо этилиши керак. Бу давлат янги хўжайнилардан миллий манфаатларни ёдда тутишларини ҳамда мамлакатни чинакамига мўл-кўлчиликка ва самарали хўжалик юритишга олиб боришни талаб қилмоғи даркор. Бунинг учун тадбиркорлик ва ташкилотчилик таланти, адолатлилик туйгуси ва қалб саҳовати кераклигини яхши биламиз. Албатта, талантни ҳадя қилиб бўлмайди. Бироқ, шундай ҳукуқий ва иқтисодий шарт-шароитни вужудга келтириш мумкинки, унда уқувсиз тадбиркор бизнесни ўзи ташлаб кетишга мажбур бўлади.

Адолат туйгусини ҳам қонун йўли билан пайдо қилиш мумкин эмас. Лекин бундай туйгуни тарбиялаш ва кўриниб турган ҳар қандай адолатсизликни (алоҳида ижтимоий масъулиятни жорий этиш йўли билан) жазолаш мумкин. Ҳудди шунингдек, қалб саҳоватини ҳам мажбурият қаторига қўшиб бўлмайди, лекин жамоатчилик фикрини ташкил этиш орқали уни ҳам тарбияласа ва мустаҳкамласа бўлади.

¹ Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-том, Т., “Ўзбекистон”, 1996. 172-173-бетлар.

Вазифаларни аниқлаб олгач, энди биз давлатнинг асосий функциялари орасида қуидаги иқтисодий функцияларни шакллантиришимиз мумкин: а) мамлакат иқтисодий тараққиётининг умумий дастурларини белгилаш; б) иқтисодиётнинг энг устувор тармоқларини рағбатлантириш; в) тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитларни яратиш; г) аҳолини иш билан таъминлаш бўйича янги сиёсатни шакллантириш.

Лекин шуни ҳам айтиш керакки, фақат мақсад ҳамда вазифаларни ва ҳатто функцияларни аниқлашнинг ўзигина муҳим эмас. Уларга оғишмай амал қилиш, шу вазифа ва функцияларни бажариш ундан ҳам муҳимроқ. Шу муносабат билан мустақиллик йилларида иқтисодиёт соҳасида чуқур ўзгаришлар содир бўлганлигини мамнуният билан таъкидлаймиз.

Биринчидан, мулкка бўлган муносабатда туб ўзгаришлар юз берди. Хусусийлаштириш ва мулкни давлат тасарруфидан чиқариш дастурларини амалга ошириш ҳисобига кўп укладли иқтисодиёт таркиб топди.

Иккинчидан, хўжалик юритишнинг маъмурий-буйрӯқбозлик усуллари йўқотилди, бозор омиллари кенгроқ жорий этиляпти.

Учинчидан, бозор инфратузилмаси шакллантирилди, янги банклар, солиқ тизимлари ташкил этилди, фонд ва мол — хом ашё биржалари, лизинг компаниялари тармоғи ташкил этилди, қимматли қофозлар бозори шакллантирилмоқда.

Тўртингчидан, ўз миллий пул тизимимиз яратилди.

Бешинчидан, иқтисодий ва молиявий барқарорликка эришилди, инфляция даражаси қисқартирилди, ишлаб чиқаришнинг пасайишига чек қўйилди.

Олтинчидан, иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар содир этилмоқда, республиканинг иссиқлик-энергетика мустақиллигига эришилди, ўзимиз ишлаб чиқараётган тайёр маҳсулотлар салмоғи ошди, саноат ва қишлоқ хўжалигининг принципиал янги тармоқлари яратилди.

Бироқ, иқтисодий ислоҳотларнинг энг муҳим якунларидан бири, Президент таъбири билан

айтганда, аҳолида хўжайнлик, мулкдор ҳиссининг туғилиш жараёни бошлангани ва ривож топаётганидир, ўрта қатламнинг, кичик ва хусусий корхоналарнинг, кўчмас мулк ер участкалари, акциялар, бошқа қимматли қоғозларнинг шакланаётганигига.

Ижтимоий функциялар:

Уларни бажариш учун қуидаги **ижтимоий вазифалар** қўйилганди:

- ◆ ижтимоий адолат тамойилини амалга ошириш, энг кам таъминланган аҳоли қатламлари – кексалар, ногиронлар, етимлар, кўпболали оиласлар, ўқувчи ёшларнинг кафолатланган ҳукуқларини таъминлаш;

- ◆ ҳамма фойдалана оладиган сифатли тиббий хизматни таъминлаш, оналик ва болаликни муҳофаза этиш бўйича таъсирчан чораларни амалга ошириш, гўдаклар ўлимини камайтириш, одамлар умрини узайтириш;

- ◆ умумий маълумот олиш, эркин касб танлаш ва тегишли маҳсус тайёргарликка эга бўлишда ҳаммага тенг ҳукуқларни тақдим этиш. Миллий, тарихий ва маданий анъаналарни ҳисобга олган ҳолда таълимнинг янги концепциясини ишлаб чиқиш;

- ◆ ижодкорликнинг барча турларини ривожлантириш учун, одамларнинг талант ва қобилиятларини қанот ёйдириш учун шарт-шароитлар яратиш, интеллектуал мулкни муҳофаза этиш.

Ушбу вазифаларни бажариш қуидаги **ижтимоий Функцияларни** белгилаб олишни тақозо этди: а) жамиятнинг ёрдамга муҳтоҷ аъзоларини ижтимоий қўллаб-куvvatлаш; б) соғлиқни сақлашга, халқ таълимига, маданий муассасалар қурилишига зарур маблағларни ажратиш; в) ялпи ижтимоий ҳимоядан ишончли ижтимоий кафолатлар тизимиға изчил ўтишни амалга ошириш; г) адолат устуворлигига оғишмай амал қилиш тамоили.

Янги ижтимоий сиёсатни шакллантириш зарурати ҳақида гапириб, Ўзбекистон Президенти қуидагиларни таъкидлаганди: “Ислоҳотлар давомида кишилар ўз меҳнат ва ақлий имкониятларини амалга оширишлари, қилган меҳнатларига муносиб ҳақ олишлари учун Конституцияда

кўзда тутилган тенг ижтимоий кафолатлар ва имкониятларни таъминлаш зарур. Ташаббускорлик ва омилкорлик бутун чоралар билан рағбатлантирилиши лозим. Ҳақиқатан ёрдамга муҳтоҷ аҳолини аниқлаб, шунга қараб уларни ижтимоий қўллаб-қувватлашга ўтиш жараёнини кучайтириш зарур. Бунда айрим кишиларнинг тайёрга айёрик кайфиятидан тезроқ ҳалос бўлишларида ёрдам бериш муҳим аҳамиятга эга”¹.

Олий Мажлиснинг VI сессиясида мамлакатимизда ижтимоий адолат тамойиллари қарор топаётганлиги, аҳолининг ёрдамга энг муҳтоҷ қатламларини адресли ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизими яратилганлиги таъкидлаб ўтилди. “... **биз кишиларнинг турмуш даражаси кескин пасайиб кетишига йўл қўймадик, ижтимоий барқарорлик ҳамда аҳолининг ислоҳотларга ишончини, жамиятда умуммиллий тотувликни сақлаб қолдик**”², дея қайд этади Ислом Каримов.

Буларнинг ҳаммаси жамиятимизнинг асоси бўлган оилани моддий ва ижтимоий жиҳатдан мустаҳкамлаш имконини берди.

Молиявий назорат функцияси. Бу функция бевосита ва биринчи навбатда солиқ сиёсати билан боғлиқдир. Ўз навбатида Президентимиз таъкидлаганидек, “Солиқ тизимининг энг муҳим вазифаси – ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий хом ашё, табиий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан, тўпланган молмулқдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишидир”³.

Бунинг учун қуйидаги вазифаларни ҳал этиш зарур:

◆ корхоналарда солиқлар юкини кескин енгиллаштириш;

◆ даромад солиги ўрнига фойдадан солиқлар ундиришга ўтиб, солиқлар юкини пасайтириш;

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том, Т., “Ўзбекистон”, 1996.

² Каримов И.А. Янгича фикрлаш – давр талаби. 5-том, Т., “Ўзбекистон”, 1997. 114-бет.

³ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том, Т., “Ўзбекистон”, 1996. З-том, 322-бет.

◆ құшимча қийматдан олинадиган солиқ миқдорини камайтириш;

◆ тегишли бюджетларни шакллантириш манбалари сифатида республика ва маҳаллий бюджетлар үртасидаги чегарани аник белгилаб қўйиш. Уни амалга ошириш омилига тўхталиб, И.А.Каримов шундай деганди: “Давлат бюджети даромадларининг катта қисмини жойларга бериш, маҳаллий бюджетларни мустаҳкамлаш зарур”¹.

Республикамиз Президенти томонидан таърифлаб берилган яна икки вазифани мисол тариқасида сўзмасўз келтирамиз. Уларнинг биринчисининг мазмуни шундай: “Янги солиқ сиёсати доирасида солиқ тушумлари таркибини тубдан ўзгартириш, ресурслар, мол-мулк солифининг ролини ошириш, жисмоний шахслардан солиқ ундиришнинг прогрессив тизимини жорий этиш вазифаси қўйилади”².

Шу билан бирга, юртбошимиз таъкидлаганидек, “бунинг учун қатъий молиявий-кредит сиёсатини изчиллик билан ўтказиш зарур. Биз ўз молиямиздан ишнинг кўзини билиб, эҳтиёткорона ва тежаб-тергаб фойдаланишимиз, унинг бехуда сарфланиб кетишига йўл қўймаслигимиз зарур. Халқ хўжалигида сарфланган ҳар бир сўм салмоқли фойда билан қайтиши, эртанги кунга, республика истиқболига хизмат қилиши керак”³.

Шундай қилиб, молиявий назорат функциясининг бир қисми давлат ва маҳаллий бюджетга ижтимоий ҳамда умумдавлат эҳтиёжларини қондириш учун йўналтириладиган ишлаб чиқарувчиларнинг даромадларини аниклаш ва ҳисобга олишдан иборат, деб таърифлашимиз мумкин. Шунингдек, ишлаб чиқаришни жонлантириш ва иқтисодиётни барқарорлаштиришнинг зарур шарти сифатида солиқ тизимини янада такомиллаштириб бориш ҳам молиявий назорат функциясининг таркибий қисмидир.

¹ Ўша жойда, 324-бет.

² Ўша жойда, 323-бет.

³ Ўша жойда, 334-335-бетлар.

4. Жамиятда тинчлик ва тотувликини таъминлаш функцияси

Ўзбекистон Республикаси Президенти истиқлолнинг дастлабки йиллари натижаларини сархисоб қилар экан, кўпмиллатли жамиятимизда ижтимоий-сиёсий барқарорлик, фуқаролар ўртасида тинчлик ва миллатлараро тутувлик сакланганлиги мустақил Ўзбекистоннинг бунёд бўлиши ва ривожланишининг биринчи, бошланғич босқичида қўлга киритилган энг асосий ютуқ бўлганлигини таъкидлаган эди.

Бу ўша муҳим фаолиятда натижаларни қўлга киритиш учун давлат томонидан:

- бир-бирига қарши туриш ўрнига миљлий мансублиги, дини, сиёсий эътиқодидан қатъи назар, барча одамларнинг жипслашуви;

- биздан олдинги авлодларнинг меҳнати, тўккан терлари ва қони асосида тўпланган барча бойликларни сақлаб қолиш;

- бозор ислоҳотларига йўл очувчи ҳуқуқий нормаларни яратиш, қабул қилинган қарорларни изчил амалга ошира бориш, одамларнинг турмуш шароитларини яхшилаш мақсадида конкрет амалий вазифаларни чинакамига рўёбга чиқариш; республиканинг миллий ва ижтимоий тараққиёт йўлидан олға бориши;

- экстремистлар ва сиёсий авантюристлар томонидан халқлар ўртасига душманлик ва нифоқ уруфини сочишга ҳар қандай уринишларнинг олдини олиш сингари **вазифалар** қўйилгандики, ҳеч муболағасиз улар катта аҳамият касб этганди. Зеро, фақат тинчлик, тутувлик ва ўзаро ёрдам шароитларидагина ҳар қандай қийинчиликларни енгиг үтиш мумкин.

Бинобарин, давлатимизнинг мазкур функциясини **унинг барқарорлик, тинчлик ва ўзаро тутувликни таъминлаш – давлатчилигимиз биноси барпо этиладиган бу муҳим пойdevорни бунёд қилишга қаратилган, бир мақсадга йўналтирилган доимий ва изчил фаолияти сифатида таърифлай оламиз.**

5. Ҳукуқ-тартиботни муҳофаза қилиш Функцияси

Бир йўла мазкур йўналишдаги давлат фаолиятининг асосий мақсади фақат ҳозирги замон шароитларига мос келадиган қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишдангина иборат бўлиб қолмай, балки уларга оғишмай риоя этилишини таъминлашдан ҳам иборат эканлигини қайд этамиз. “Қонунга риоя этиш ҳамма учун мажбурий бўлган, уни бузишга эса, асло йўл қўйиб бўлмайдиган ҳукуқий ҳаёт тартибини, ҳукуқий маданият даражасини ишлаб чиқиш зарур эди”¹.

Ушбу мақсадни амалга ошириш учун:

- янги ҳукуқий онг ва ҳукуқий маданиятни шакллантириш;
- қонунлар ижроси устидан аниқ назорат ўрнатиш;
- инсоннинг ишончли конституциявий ва юридик ҳукуқлари, ижтимоий кафолатларини, аҳолининг ижтимоий ҳимояланиши ва қўллаб-қувватланишини таъминловчи қонунчиликни шакллантириш;
- қонунлар асосида яшаш ва меҳнат қилишда, ўз ҳукуқ ва эркинликларини қонунлар орқали ҳимоя қилишга ўрганиш, ўз мажбуриятларини оғишмай бажариш;
- қонунчилик ва ҳукуқ-тартиботни мустаҳкамлаш сингари **вазифалар** қўндаланг қўйилганди.

Мазкур вазифаларнинг сўнггиси устида батафсилроқ тўхталишни истардик. Тўғрироғи, ушбу қоидданинг И.А.Каримов томонидан Олий Мажлиснинг тўртинчи сессиясида қандай изоҳланганига эътиборингизни жалб қилмоқчимиз: “...мен бугун ҳукуқий давлатнинг энг асосий талаби – давлатимизда қонунларни амалга оширишга, қонунчиликни таъминлашга сафарбар этилган кишиларнинг уларни аниқ ва оғишмай ижро этишини талаб қилиш тўғрисида алоҳида гапирмоқчиман. Мен ҳокимият тузилмалари, ҳукуқни

¹ Ўша жойда, 201-202-бетлар.

муҳофаза этиш, суд ва назорат органларини назарда тутяпман”¹.

Айтилганлардан келиб чиқиб, давлатимиз тараққиётининг ҳозирги босқичидаги ҳуқуқни муҳофаза қилиш функциясини энг умумий тарзда: у ижтимоий муносабатлар барча иштирокчиларнинг қонунларни аниқ ва оғишмай бажаришларини таъминлаш бўйича бундан буёнги мақсадга йўналтирилган фаолиятдан иборат, деб таърифлашимиз мумкин.

6. Табиатни муҳофаза қилиш (экология) функцияси

Яқин ўтмишда аҳоли эҳтиёжларининг ўсиб бориши билан жамият табиий бойликларидан тобора кўпроқ фойдалана бориши керак, деган фикр ҳамма ерда ҳукмронлик қилгани кўпчиликнинг ёдида бўлса керак. Бунда атроф-муҳитнинг бузилиши, экология маконининг ўзгариб кетиши, одамлар истиқомат қиласиган жойлар ҳаёт учун хавфли фалокат минтақаларига айланиб кетиши эҳтимоли ҳеч кимни ташвишга солмасди. Шу тариқа минг йиликлар мобайнида табиат, инсон ва ишлаб чиқариш ўртасида таркиб топган мувозанат барҳам топтирилганди.

Республикамиз,моҳият-эътиборига кўра,хўжалик юритишнинг “социалистик усули”нинг, табиат ва ҳаёт тарзини ўзгартиришнинг гаровига айланиб қолганди. Бу эса, минтақамизни аянчли аҳволга солиб қўйганди. Оролнинг экологик ҳалокати,қишлоқ ҳўжалиги эҳтиёжлари учун экологик зарар ҳисобланган моддалар (масалан, бутифос)нинг ишлатилиши, заарли ишлаб чиқариш корхоналари (Чирчиқдаги капролактан заводи)-нинг жойлаштирилиши, ерлардан ваҳшийларча фойдаланиш ва бошқалар республикамизда табиий-экологик тангликтин вужудга келтирганди.

Президент Ислом Каримов яшаш экологияси, табиат экологияси ва маънавият экологияси ажралмас

¹ **Каримов И.А.** Бунёдкорлик йўлидан. 4-том, Т., “Ўзбекистон”, 1996, 184-бет.

тушунчалар эканлиги хусусида доимо гапириб келади. Унинг таъкидлашича, республикада жуда хавфли жисмоний ҳалокат вазияти вужудга келган бўлиб, шу мухитда инсон экология соҳасидаги олдинги давлат сиёсатининг гаровига айланиб қолганди.

Шундай қилиб, ҳозирги босқичда давлатимизнинг табиатни муҳофаза қилиш функцияси:

- табиий захиралардан ваҳшийларча фойдаланиш, атроф-муҳитга зарар етказиш ва республикада экологик аҳволнинг ёмонлашувига йўл қўймаслик;

- бошқа давлатлар иштирокида Оролни қутқариш, Оролбўйида экологик шароитларни соғломлаштириш бўйича таъсирчан чора-тадбирларни амалга ошириш, мазкур минтақа иқтисодиёти ва ижтимоий соҳаларидаги ҳалокатли оқибатларни барҳам топтиришдан иборат, дея тўла асос билан хулоса қила оламиз.

7. Ўзбекистон Республикасининг ташқи функциялари

Бошқа мамлакатлар билан ўзаро фойдали ҳамкорлик янги ташқи сиёсатни барпо этиш функцияси сифатида.

Мустақиллик йиллари мобайнида давлатимиз ташқи сиёсатини барпо этишнинг асосий тамойиллари ишлаб чиқилди ва изчил ҳаётга тадбиқ этиб келинмоқда. Улар, энг аввало, Ўзбекистон ўз ташқи сиёсатини тенг ҳукуқлилик ва ўзаро манфаатдорлик, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик тамойиллари асосида қуришга интилишидан келиб чиқади.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ҳамкорликнинг кўптомонлама ҳалқаро механизмларига фаол қўшилиб кетди, обрўли ҳалқаро молиявий ва иқтисодий ташкилотларга аъзо бўлиб кириб, уларда фаол сиёсат олиб бормоқда. Бу ташкилотлар орасида Бирлашған Миллатлар Ташкилоти ва унинг тузилмалари, Жаҳон Банки, Ҳалқаро валюта фонди, Ҳалқаро молия корпорацияси, Иқтисодий тараққиётга кўмаклашиш ташкилоти, Ҳалқаро Мехнат ташкилоти, Жаҳон соғлиқ-

ни сақлаш ташкилоти ва бошқа молиявий-иктисодий ташкилотлар бор.

Үрта Осиёдаги бошқа давлатлар Қозоғистон билан бирга Ўзбекистон ҳам Туркия, Эрон ва Покистон томонларидан ташкил этилган иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлди. Бу Ўзбекистонга денгиз портларида, товарлар ва капиталнинг жаҳон бозорларида чиқишини таъминлайдиган давлатлараро транспорт коммуникацияларини ҳамкорликда қуриш лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда қатнашиш имконини беради.

1994 йилнинг июнида Ўзбекистон Тарифлар ва савдо бўйича Бош Битим (ТСББ)да кузатувчи мақомини олди. Ҳозир Ўзбекистоннинг бу ташкилотга тўла ҳуқуқли аъзо бўлиб қўшилиши масаласи қўйилмоқда. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини ташкил этувчи мамлакатлар билан бевосита ва кўптомонлама муносабатларни ривожлантириш сиёсатимизнинг устувор йўналишларидан бири бўлиб келяпти. Ўзбекистон Ҳамдўстлик Фояларини қўллаб-қувватлади, таъсисчилар гуруҳига кирди ва интеграциялашув ҳамда кооперация асосидаги алоқаларни мустаҳкамлаш ишларида фаол иш олиб бормоқда.

Ўзбекистон ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришда иқтисодиётимизга чет эл инвестицияларини кенг жалб этиш учун қулай шарт-шароитлар яратишга катта аҳамият бермоқда.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқкан ҳолда давлатимизнинг ташқи иқтисодий функцияларини қуидагича изоҳлаш мумкин:

- ташқи иқтисодий фаолиятни янада либераллаштириш бўйича бир мақсадга йўналтирилган сиёсатни олиб бориш;

- республика иқтисодиётига капитал маблағларни тўғридан-тўғри кенг жалб этишни таъминловчи ҳуқуқий, ижтимоий-иктисодий ва бошқа шароитларни янада такомиллаштириш;

- республикамизга жаҳон андозалари даражасидаги технологияларни етказиб берувчи, халқ ҳўжали-

гининг замонавий таркибини яратишга кўмаклашувчи хорижий инвесторларга нисбатан очик эшиклар сиёсатини оғишмай олиб бориш;

- суверен Марказий Осиё давлатлари билан дўстлик, қардошлиқ алоқаларини мустаҳкамлаш, улар билан ижтимоий-иқтисодий муносабатларни чуқурлаштириш ва янада ривожлантириш, илмий ва маданий айирбошлишни кенгайтириш Ўзбекистон ташқи сиёсатининг муҳим йўналишидир;

- Орол бўйидаги экологик ҳалокат оқибатларини бартараф этиш, Орол денгизини қутқариш бўйича биргаликдаги чора-тадбирларни амалга ошириш юзасидан халқаро ҳамкорлик доирасидаги фаолият йўналиши устувор бўлиб қолаверади;

- мусулмон давлатлари билан ўзаро муносабатларни, шу жумладан, кўптомонлама асосидаги муносабатларни янада чуқурлаштириш;

- Жануби-Шарқий Осиёning янги саноат мамлакатлари билан тенгҳуқуқли муносабатларни йўлга кўйиш;

- иқтисодий тарақкий этган – АҚШ, Германия, Франция, Италия, Испания ва бошқа мамлакатлар билан ўзаро манфаатли мустаҳкам алоқаларни ўрнатиш;

- бутун ташқи иқтисодий фаолиятимизни ташкил этишни янада ислоҳ қилиб бориш.

Ушбу функцияларни ҳаётга жорий этиш “**..Ўзбекистон иқтисодиётини жаҳон иқтисодий ҳам жамиятига кенг кўламда уйғунлаштириш учун иқтисодий ҳамда ташкилий-хуқуқий шарт-шароитларни яратиш имконини беради**”¹.

8. Мамлакат мудофааси функцияси

Мазкур функция давлат фаолиятининг муҳим йўналишини ташкил этади. Давлатчилик тараққиётининг барча босқичларида унинг аҳамияти фоят катта бўлиб

¹ **Каримов И.А.** Ўзбекистон:миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 60-бет.

келган. Зеро, ҳамиша мамлакат озодлиги ва мустақиллигини ташқи босқинчилардан ҳимоя қилишнинг объектив зарурати мавжуд бўлиб келганлиги маълум.

Мамлакат мудофааси функциялари **иқтисодий, сиёсий, дипломатик ва ҳарбий воситалар** билан амалга оширилади.

Ҳозирги замон давлатларининг аксарияти ўз **мудофаа докторинасига эга**. Бунинг аҳамияти бошқа давлат ёки бир гуруҳ давлатлар томонидан содир этилиши мумкин бўлган агрессиянинг олдини олиш учун энг мақбул даражада етарли куч ва воситаларни вужудга келтиришда ўз ифодасини топади. Шу муносабат билан республикамиз Президенти Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида сўзлаган нутқида шундай деб тъкидлаганди: “Армиямиз, Қуролли Кучларимиз, ҳарбий докторинамиз давлатимиз хавфсизлигининг муҳим кафолатидир”¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 125-моддасида: “Ўзбекистон Қуролли Кучлари Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитетини ва ҳудудий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш учун тузилади”², деб ёзиб қўйилган.

Давлатнинг мудофаа функцияси унинг ҳарбий доктринаси асосланган бўлиб, улар беш асосий йўналишни ташкил этади. Улар қўйидагилардан иборат:

1. Мамлакат мудофаа қудратини мустаҳкамлаш. Мамлакат мудофаа қобилиятини таъминлаш учун, энг аввало, мамлакат мудофаа қувватини мустаҳкамлаш йўлида зарур бўладиган ҳамма нарсани етказиб бера оладиган тарақкий этган иқтисодиёт керак бўлади. “Шу билан бирга, – деган эди Ислом Каримов, – Ватанимиз мудофаа қудратининг асоси – республика иқтисодий салоҳиятини мустаҳкамлаш даркор”³.

¹ **Каримов И.А.** Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996. 51-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., “Адолат”, 1998. 77-бет.

³ **Каримов И.А.** Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том, Т., “Ўзбекистон”, 1996, 52-бет.

2. Қуролли Кучларни, уларнинг жанговар қудрати ва жанговар тайёргарлигини доимий такомиллаштириб бориш. Шу мақсадда Ўзбекистонда “Армияни техник жиҳатдан жиҳозлашни мустаҳкамлаш чора-тадбирлари кўрилди. Иқтисодий қийинчиликларга қарамай, бундан кейин ҳам ҳарбий салоҳиятни таъминлаш учун зарур маблағ ажратиш давом этаверади. Бизнинг ҳарбий доктринализ мудофаа ва хавфнинг олдини олиш характеристига эга”¹.

3. Давлат чегараларини мудофаа қилиш. Ушбу мақсад Ислом Каримовнинг Олий Мажлис биринчи сессиясидаги нутқида яхши ифодаланган: “Атрофимиздаги нотинч дунёда дўстларимиз бор, лекин Ўзбекистонни ўз таъсир доирасига киритишни хоҳлайдиганлар ҳам йўқ эмас. Бунинг учун улар барча найранглардан, қолаверса, ҳарбий кучдан ҳам фойдаланишлари мумкин. Шу сабабли бизнинг яхши тайёрланган ва қуролланган, истиқтолимиз ва чегараларимизни ҳимоя қилишга қодир армиямиз бўлиши керак”².

4. Қуролли Кучларнинг ҳарбий таълими. Шу мақсадда давлат ҳарбий ҳисобда турган шахсларни вақтвақти билан ҳарбий қайта тайёргарликдан ўtkазиб туради. Бу Армияни жанговар тайёргарлик ҳолатида ушлаб туриш имконини беради. Олий ва ўрта ўқув юртларида олиб бориладиган қўшиндан ташқари ҳарбий тайёргарлик ҳам муҳим аҳамиятга эга. Юрт-бошимизнинг таъкидлашича: “Сўнгги пайтларда Ўзбекистонда Қуролли Кучлар учун энг зарур ва юксак малакали зобитлар тайёрлашга мўлжалланган бир қанча ҳарбий ўқув юртлари ташкил этилди”³.

5. Фуқароларнинг мудофаасини ташкил этиш. Ушбу тадбир душман оммавий қирғин қуроллари билан зарба берадиган яшаш жойлардан аҳолини эвакуация

¹ Ўша жойда.

² **Каримов И.А.** Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 52-бет.

³ Ўша жойда.

қилишни назарда тутади. Шу мақсадда ҳимоя қурилмалари (бомбадан сақланиш жойлари), шунингдек күтқарув ва мудофаа ишларини үтказиш учун ахоли ва махсус бўлинмаларни тайёрлаш ҳам кўзда тутилади.

Мудофаа функциялари мустақил мавжуд бўлмаслигини таъкидлаш жоиз. Улар иқтисодий, ижтимоий, жамоат тартибини сақлаш, экологик функциялар билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Президент нутқида айнан шу хусусият қайд этилган: “Хозирги дунёда давлат барқарорлигини таъминлаш жамиятнинг ижтимоий-рухий, маънавий ва ахлоқий, маданий ва тарихий илдизларига таянади”¹.

¹ Ўша жойда, 53-бет.

ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИНИ АМАЛГА ОШИРИШ МЕХАНИЗМИ

1. Давлат ҳокимияти механизми тушунчаси ва унинг тарихи

Давлат шаклида уюшган ҳар қандай жамиятда унинг бир маромдаги ҳаётий фаолиятини таъминлаш ва саклаш, жамият ва давлат олдига қўйилган вазифаларни уддалаш, кўзланган мақсадларга эришиш учун турли давлат ташклотлари фаолият юритиши даркор.

Давлат механизмини аниклашда айтарли қарама-қарши фикрлар йўқлиги туфайли тўла ишонч билан унга қўйидаги таърифни бериш мумкин: **давлат механизми – давлат ҳокимияти амалга ошириладиган, жамиятга давлат раҳбарлигини таъминловчи давлат ташкилотлари тизимидан иборат**.

Лекин давлат механизми ва унинг таркибини батафсил қараб чиқишга киришишдан олдин давлат ҳокимияти механизмини ўрганиш албатта **комплекс, тизимли ёндашувни** тақозо этишини қайд этиш жоиз.

Бунда нима кўзда тутиляпти? Бу давлатнинг таркибий қисмлари (элементлари)ни ўрганишда нафақат уларнинг муайян доимийлиги билан бир-биридан фарқланувчи ўзаро муносабатлари ва ўзаро алоқаларини, балки уларнинг амал қилиш жараёни, яъни динамикасини ҳам кўриб чиқиш зарурлигини билдиради. Шу муносабат билан, давлат механизмининг яхлит бир-бутунлиги ҳақида гапириш мумкинми, деган савол туғилади. Мумкин – фақат мумкингина эмас – лозим ҳамдир. Бироқ, бунда бу масаланинг мұхим хусусиятини, яъни унинг жавоби унчалик содда әмаслигини унутмаслик керак.

Гап шундаки, давлат типига боғлиқ равишда давлат ҳокимияти механизми элементлари (институтлари)нинг ўзаро боғланиш усууллари бир-биридан фарқланишига қарамай, улар бу механизмнинг

яхлитлиги ва бир-бутунлигини таъминлаши керак. Айни пайтда давлат ҳокимияти механизми доирасидан четга чиқмай туриб, ушбу элементлар (институтлар)ни яхлит бир-бутунга бирлаштирувчи нарсани (омилни) тушуниш ва унга баҳо бериш мумкин эмас. Бошқача айтганда, уларни үраб турган ташқи муҳит – сиёсий тизим, фуқаролик жамиятига чиқиш ҳамда давлат ҳокимияти механизмининг шу муҳитдаги роли ва вазифасини таҳлил этиш керак. Шундагина ташқи муҳит, ундаги давлат механизми роли ва вазифасининг ўзгаришлари муқаррар равишда давлат ҳоки мияти элементлари (институтлари) ўртасидаги ўзаро алоқалар усуулларининг ҳам ўзгаришига олиб келади ёки бунинг акси бўлиши мумкин.

Яна бир нуқтага эътиборингизни жалб этишни истардик. Маълумки, яқин ўтмишда давлатнинг вазифаси беистисно **уюшган зўравонлик**дан иборат деб қаралар, лекин уни **умумфаровонликни таъминлаш механизми** сифатида ўрганиш ҳеч кимнинг хаёлига келмасди. Бугунги кунда давлатни таҳлил этишга синфий ёндашув ягона тўғри йўл эмаслиги кундек равshan бўлиб қолди.

Боз устига замонамиз давлатшуносарининг кўпчилиги, ҳозирги замон давлати “бир синфнинг бошқаси устидан зўравонлик маҳкамаси”дан кўра, кўпроқ фуқаролар ва улар ташкилотларининг умумфаровонликни таъминлаш мақсадидаги муқаррар хилма-хил эҳтиёжлари ва манфаатларини мувофиқлаштириш механизмидир, деб ҳисоблашмоқда (А.П.Герасимов).

Агар биз давлат механизмининг энг умумий характеристи белгиларини номма-ном келтирадиган бўлсак, юқоридаги даъвонинг нақадар тўғрилиги янада яққол кўзга ташланади. Бу белгилар қуидагилардан иборат:

1) **давлат механизми бошқарув** (қонун ижодкорлиги, қонунларни ижро этиш, уларни бузилишдан муҳофаза қилиш) **билан маҳсус шуғулланувчи кишилардан иборат**. Шу муносабат билан К.Маркс-

нинг даъвосини эслаш ўринли. У давлат ҳокимиятининг мавжудлиги айнан унинг амалдорлари, армияси, маъмурияти, судьяларида ўз ифодасини топади, дея таъкидлаганди. Башарти ҳокимиятнинг бу жисмоний тимсолидан кўз юмадиган бўлсак, фақат оддий қурук номдангина иборат бўлиб қолади;

2) давлат механизми **идоралар ва муассасаларнинг мураккаб тизимидан иборат** бўлиб, улар бевосита ҳокимиятга дахлдор функцияларини адо этади ҳамда ўзаро мустаҳкам алоқада бўлади;

3) давлат маҳкамаси барча бўғинлари фаолияти **ташкилий ва молиявий воситалар билан**, зарур ҳолларда эса, **мажбурий таъсир йўли билан** ҳам таъминланади;

4) давлат механизми **ўз фуқароларининг қонуний манфаатлари ва хуқуқларини ишончли тарзда кафолатлаш ва муҳофаза қилишга даъват этилган**. Лекин бунда мазкур механизм самарадорлиги давлат ҳокимиятига нисбатан бирламчи бўлган эркинликнинг муайян мезони хуқуқи-талаблари билан чеклаб кўйилган, бу эса, ҳозирги замон хуқуқий давлати фақат расмият учунгина қонунийликни таъминлаб қолмай, балки адолатни ҳам қарор топтириши даркор, яъни “инсон-давлат” муносабатларида устуворлик инсонга тааллуқли бўлиши зарур.

Албатта, кишилик жамияти тараққиётининг турли босқичларида давлат механизми ўша босқичларга хос ўз хусусиятларига, специфик таркибига эга бўлган. Бунинг хилма-хил – иқтисодий, ижтимоий, этнографик, жуғрофий, ҳудудий, тарихий сабаблари бор.

Лекин, қизиги шундаки, инсоният давлат ҳокимияти масалалари билан жуда қадимдан шуғулланиб келади. Қадимги Шарқ, антик Европа мамлакатларидаёқ давлат механизми анча мукаммал тизимдан иборат бўлганди. Одатда у давлат бошлиғи (монарх ёхуд маслаҳат органи), марказий муассасалар, мансабдор шахслар, маҳаллий органлар, амалдорлар, армия, суд, полиция ва ҳоказолардан ташкил топарди.

Чунончи, Рим республикасининг асосий давлат ҳокимият органи сенат, халқ мажлиси (комицилар), магистратлардан иборат эди. Бошқарувнинг аниқ вазифаларидан келиб чиқсан ҳолда магистралар консуллар, диктаторлар, цензорлар, преторлар, квесторлар ва бошқаларга бўлинарди.

Феодал (ўрта аср) давлати механизми ҳам ўз тараққиётининг асосий босқичлари – илк феодал, табақалашган ва мутлақ монархия босқичларига боғлиқ равишда ўзгариб борган.

Ўрта аср давлати марказлашиб борган сари унинг механизми муқаррар равишда мураккаблашиб боради – турли вазирликлар, марказий идоралар, маҳсус суд муассасалари ва ҳоказолар пайдо бўлади.

Бизнинг назаримизда, шу жihatдан ислом ҳукуқий тафаккури намоёндалари асарларида учрайдиган давлат ҳокимияти тўғрисидаги баъзи қоидалар катта қизиқиш уйғотиши мумкин. Сиёsat, давлат ва ҳокимият тўғрисидаги энг бадастир таълимот Абу-Наср Форобий (870-950) қаламига мансубдир. Ибн Сино (980-1037) ва ибн Рушд (1126-1198)лар ҳам бу соҳаларга салмоқли ҳисса қўшишган.

Жумладан, ал-Форобий давлат бошқарувини ташкил этиш ва барқарорлашни ўрганиш, шаҳарлар ахлига эзгулик ва фаровонлик қандай келиши ҳамда уларга эришиш ва асраб қолиш учун қайси йўлдан бориш кераклгини кўрсатиб бериш зарур, деб ҳисобларди. Ўзининг мазкур қарашларини у “Фозил шаҳар ахли қарашлари тўғрисида”, “Давлат арбоби ҳикматли иборалари” ва “Фуқаролик сиёсати” асарларида энг тўла баён қилган. Буюк аллома мазкур асарларида ўзи ялпи баҳт-саодатга эришиш йўли деб ҳисоблаган олий ҳокимиятни бошқариш санъатига катта ўрин берганди.

Шунинг учун ҳам ал-Форобий шаҳар-давлатларнинг икки асосий турини алоҳида ажратиб кўрсатади. Булар “жоҳил” ва “фозил” шаҳалардир. Ал-Форобий фикрича, “фозил шаҳар”да бosh мавқе маърифатли ҳукмдорга тегишли бўлиб, у ўзининг

гүзал шахсий фазилатлари билан энг қатъий талабларни ҳам қондириш керак эди. Фикримизнинг исботи учун, баҳсимиз мавзуидан бир оз чекиниб бўлса ҳам, ал-Форобий наздида “фозил шаҳар” ҳукмдори эгаллаши зарур бўлган ўн икки фазилатни тўлиқ санаб ўтамиз. Зоро, бу мулоҳазалар ҳозиргача ҳам ўз долзарблигини йўқотгани йўқ. Улар қуида-гилардир:

1. Мутлақо мукаммал жисмоний аъзоларга эга бўлиб, ҳар қандай зарур ҳаракатни бемалол бажариш.
2. Табиатан айтилган гапларнинг ҳаммасини аъло даражада тушуниб, тасаввур эта олиш, эшитганинг ҳақиқатга қанчалик тўғри келишини фаҳмлай олиш.
3. Яхши қувваи ҳофизага эга бўлиш, кўрган, эшитган, идрок этган нарсаларини ёдда тутиш.
4. Олдиндан кўра биладиган ўткир ақлга эга бўлиш, кичик аломатларига қараб улуғ нарсалар башоратини тезда фаҳмлай олиш.
5. Ифодали нутқقا эга бўлиш ҳамда ўй-фикрларини очик-ойдин ва равshan баён этиш.
6. Ўқиш-ўрганишга, билимга муҳаббатли бўлиб, уларни енгил ва машаққатсиз эгаллай олиш.
7. Овқатланиш, суюқликлар истеъмол қилиш ва жинсий алоқада нафси тийиклилик, кайф-сафолардан йироқ юриш.
8. Ҳақиқатни ва унинг курашчиларини севиш, ёлғон ва ёлғончилардан ҳазар қилиш.
9. Мағрур қалб әгаси бўлиб, ор-номусни юксак қадрлаш.
10. Пул ва бошқа мол-дунёлардан нафратланиш.
11. Адолатни ва унинг курашчиларини ардоқлаш, адолатсизлик ва зулмдан, уларни келтириб чиқарувчилярдан нафратланиш, ўз одамлари ва бегоналарга нисбатан адолатли бўлиш.
12. Бажарилиши зарур деб билган ишларни амалга оширишда қатъиятни намойиш этиш, жасурлик ва мардлик кўрсатиб, кўрқоқлик ва иродасизликка йўл қўймаслик.

Идора ишларига фақат бой-бадавлат одамларни жалб этиш керак деб ҳисоблаган Афлотундан фарқли ўлароқ, ал-Форобий юқоридаги талабларга жавоб берадиган ҳар қандай одам давлатни бошқариши мумкин деб таъкидлайди. Бинобарин, ўзининг фозиллар давлатида у олий ҳокимиятнинг наслдан-наслга ўтиши, шунингдек, фақат бадавлат кишилар ҳокимиятини кўзда тутмаганди.

Ҳа, давлат ҳокимияти тўғрисидаги масала ҳамиша долзарб бўлиб келганига тўла ишонч ҳосил қилдик. Шарқ сиёсий ва ҳуқуқий тафаккурининг (юзаки) таҳлилиёқ буни қатъий исботлаб туриди. Шунга қарамай гапимизнинг хулосасида давлат ҳокимияти ҳақида, унинг муҳим таркибий асослари ҳақида ўз нуқтаи-назарига эга бўлган 27 давлат ҳукмдори **Амир Темур** сўзларини келтириш ўринли деб ўйлаймиз: “Яна тажрибамдан кўриб билдимки, давлат агар дину ойин асосида қурилмас экан, тўратузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шукуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшарким, уни кўрган ҳар кимса назарини олиб қочади, ёхуд касу нокас тап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшиги-тўсиғи йўқ уйга ўхшайди.

Шунинг учун ҳам мен ўз салтанатим биносини дини ислом, тўра ва тузук асосида мустаҳкамладим. Салтанатни бошқаришимда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тўра ва тузук асосида бажардим”.

2. Ҳокимиятнинг бўлиниши тамойили

Маълумки, давлат механизмининг тузилиши ва унинг фаолияти объектив тамойиллар асосида амалга оширилади. Бу эса, жамиятни давлат йўли билан бошқаришнинг энг юксак объективлигини таъминлайди. Яқин-яқинларгача ҳуқуқшунослик фани шундай тамойиллар қаторига давлатни бошқаришда кенг омма иштирокини таъминлаш тамойили (давлатни бошқариши мумкин бўлган ва баъзан уни бошқарган ошпаз аёлни эсланг); демократик централизм (марказлашув);

пролетар интернационализми (миллийликка доир барча қадриятлардан воз кечиш); социалистик қонунчилик (қоңунчиликнинг йўқлиги, ҳуқуқий бошбош-доқлик); социалистик режалаштириш, ҳисоб-китоб ва назорат (иқтисодий мустақилликнинг йўқлиги ва ташаббуснинг жазога мустаҳқилиги); давлат маҳкамаси барча бўғинлари фаолиятида партиявий раҳбарлик (изоҳга ҳожат йўқ) тамойилларини киритиб келган.

Собиқ Иттифоқ республикалари – ҳозирги суверен давлатларда сўнгги йилларда рўй берган туб ўзгаришлар барча давлат органлари таркиби, фаолияти мазмуни ва моҳиятига жиддий тузатишлар киритди. Айни пайтда давлат фаолияти тамойилларининг ўзи ҳам ўзгарди.

Эндиликда тўла асос билан ушбу тамойиллар қаторига: давлат маҳкамаси барча бўғинларида фуқароларнинг вакиллик манфаатлари тамойили; ҳокимиятнинг бўлиниши тамойили; давлат маҳкамаси фаолияти ошкоралик ва очиқлик тамойили; давлат органларининг юксак касбий маҳорати ва чуқур билимдонлиги; давлат механизми таркибий қисмлари фаолиятида ҳуқуқий асосларнинг қонунийлиги тамойили; демократизм тамойили ва бошқаларни киритиш керак

Энг муҳим тамойиллардан бири, шубҳасиз, ҳокимиятнинг бўлиниши тамойилидир. Зоро, давлат ҳокимияти тузилмалари айнан унинг асосида шаклантирилади.

Мазкур тамойил узоқ тарихга эга. 1748 йилдаёқ француз маърифатпарвари, ҳуқуқшунос олим Монтескье уни шундай таърифлаганди: “Объектнинг сиёсий эркинлиги ҳар бир шахс ўз хавфсизлиги тўғрисида эга бўлган тушунчадан келиб чиқувчи ақл вазминлигидан иборатдир. Бундай эркинликка эришиш учун ҳукумат одамлар бир-биридан қўрқмай яшайдиган тарзда ташкил этилган бўлиши тақозо этилади.

Қонунчилик ва ижроия қучлари биргина одам қўлида ёки бирдан-бир магистратура органида

жамланадиган бўлса, эркинликнинг бўлиши мумкин эмас. Зоро, ўша монарх ёки сенат истибдод қонунларини жорий этиши, уларни золимлик билан қўлаши мумкин.

Суд ҳокимияти қонунчилик ва ижроия органларидан бўлинмаган тақдирда ҳам эркинликнинг бўлиши мумкин бўлмай қолади. Мабодо, у қонунчилик ҳокимияти билан бирлашган бўлса, у ҳолда субъект ҳаёти ва эркинлиги ўзбошимчалик назорати остида бўлади, судья эса, қонун чиқарувчига айланади. У ижроия ҳокимияти билан қўшилиб кетган тақдирда эса, судья шафқатсизликнинг бутун кучини ишга солувчи зулмкор сифатида ҳаракат қиласди”¹.

Мазкур таъриф ва мулоҳазалардан аён бўладики, ҳокимиятларнинг бўлиниши давлат органлари ва уларда ишлаётганларнинг оддий бўлинишига нисбатан кўпроқ аҳамиятга моликдир.

Бундай бўлинишнинг асл маъноси бошқа нарсада – ижтимоий-сиёсий кучлар ўртасида шундай бўлинишга эришиш лозимки, бунда ҳокимиятнинг суистеъмол қилиниши бутунлай мумкин бўлмай қолсин, ҳокимиятлар эса, бир-бирларини тийиб, чеклаб турадиган бўлсин.

Шундай қилиб, ҳокимиятлар бўлинишининг маъноси бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатлар тизимини шакллантиришдан иборатдир. АҚШ Конституциясининг бош “меъмори”, кейин эса, унинг тўртинчи Президенти Жеймс Мэдисон шундай деб таъкидлаганди: давлат ҳокимияти органлари бир-бирлари билан “бу органларнинг ҳар бири бошқаси устидан конституциявий назорат қилиши даражасигача боғланиб, чатишиб кетмас экан, эркин ҳукумат моҳияти сифатида бўлинишнинг талаб қилинадиган энг юксак даражаси амалда ҳеч қачон тегишли тарзда ташкил этилиши мумкин эмас”.

Бир мунча кейинроқ унинг ўзи яна шундай деб ёзганди: “Бутун ҳокимиятнинг – қонун чиқарувчи,

¹ Монтескье Ш. Избранные произведения. М., 1955. 294-бет.

ижроия ва юридик ҳокимиятнинг бир қўлда жамланишини тўла асос билан мустабидлик аломати деб ҳисоблаш мумкин".

Мэдисон ва Конституциянинг бошқа яратувчилари ишлаб чиқсан тизим ҳокимиятларнинг бўлинишидан кўра кўпроқ уларнинг биргаликдаги иштирокидан иборат эканлигини таъкидлаш қизиқарлидир. Қонунлар ишлаб чиқаришда устуворлик, чунончи, Конгрессга берилган, лекин Президент Конгресс қабул қилган қонунларга вето кўйиш (тўхтатиб кўйиш) ҳукуқига эга. Президент ветосини рад этиш учун Конгресс ҳар икки палата – вакиллар палатаси ва сенатда – учдан икки нисбатда кўпчилик овозни тўплаши зарур. Президент ҳукумат маҳамаси аъзоларини ва элчиларни тайинлайди, халқаро битимлар хусусида музокаралар олиб боради, бироқ, буларнинг ҳаммаси сенат томонидан маъқулланиши шарт. Ёки бошқа бир мисолни олайлик. Қуролли Кучлар Бош қўмондони Президент эканлигига қарамай, АҚШ Конституцияси фақат Конгрессгина уруш эълон қилиши мумкинлигини белгилаб қўйган. Сиёсий дастурларни амалга оширишда уни Конгресс маъқуллаши заруриятидан келиб чиқиб, сиёсатшунос Ричард Нойштадт Қўшма Штатлардаги Президент ҳокимиятини "буйруқ берувчи ҳокимият эмас, балки ишонтиришга асосланган ҳокимият" сифатида таърифлаганди. Бироқ, Америка тизимида ҳокимиятлар бўлиниши кўпинча самара бермасада, ҳукумат томонидан йўл қўйилиши мумкин бўлган яширин суиистеъмолликларга қарши муҳим кафолатлар беради. Бу – ҳар қандай демократия дуч келадиган муаммо эканлиги маълум.

XXI аср бошларида миллий тараққиётнинг стратегик олти устувор йўналиши, жамият ҳаётининг барча жабҳаларини, жумладан, давлат ва жамият курилишини эркинлаштириш сиёсати ўлароқ, Ўзбекистонда давлат курилиши ва бошқарув соҳасида туб ислоҳотлардан кўзланган мақсад Ислом Каримовнинг Олий Мажлис 2-чақириқ биринчи сессиясида сўзлаган маъruzасида қуйидагича белгилаб берилди: "Биринчидан, ҳокимият тизимлари бўлинишининг конституцион принципига амал қилинишини таъминлаш...

Давлатнинг куч-қудрати - аввало, демократик институтларнинг мустақил фаолият кўрсатиши учун шарт-шароит яратиш, фуқаролар ва жамиятнинг барча сиёсий, ижтимоий салоҳиятини рӯёбга чиқариш, тадбиркорлик ва иқтисодий ташаббуслар эркинлиги учун зарур имкониятларни ташкил этиб бориш қобилияти билан ўлчанади.

Иккинчидан, маъмурий соҳада амалга оширилаётган ислоҳотларнинг самарадорлигини кучайтириш...

Бу ерда гап мамлакатимизда демократия тамо-йилларига асосланган, аввало, амалдаги Конституция ва қонунларга мувофиқ фаолият юритадиган, ҳеч қандай мансабдорлар, ҳатто, энг кўзга кўринган вазифада ўтирган шахсларнинг ҳам субъектив ҳоҳиш-истагига қарам бўлмасдан, ишни барқарор ва фаол ташкил қиласидиган, ўз моҳиятига кўра жамиятимизнинг олға силжишига ҳалақит берадиган барча иллат ва эски асоратларни бартараф этишга қурби етадиган самаравали тизимни вужудга келтириш ҳақида бормоқда".¹

Эндиликда, ҳокимият сингари муҳим ижтимоий ҳодисани батафсил кўриб чиққанимиздан кейин, **давлат механизмини тўла асос билан "давлат ҳокимияти"** ёки **"ошкора ҳокимият"** деб даъво қилишимиз мумкин. Бу эса, давлат маҳкамасининг конкрет таркибида алоҳида сезиларли таъсирини ўтказади.

Давлат маҳкамаси (аппарати) – давлат механизмининг бир қисми бўлиб, давлат ҳокимиятини амалга ошириш учун ҳокимият ваколатларига эга бўлган давлат органлари мажмуидан иборат.

Давлат механизми давлат маҳкамасидан ташқари **давлат муассасалари ва давлат корхоналарини** ҳам ўз ичига олади.

Давлат маҳкамаси таркиби энг умумий шаклда органларнинг қуидаги қўринишлари ("блоклари") тарзида намоён бўлиши мумкин:

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. - Т., "Ўзбекистон", 2000, 12-15-бетлар.

- ◆ қонун чиқарувчи ҳокимият органлари;
- ◆ ижроия ҳокимияти органлари (давлат бошқаруви органлари);
 - ◆ суд ҳокимияти органлари (хуқуқни муҳофаза қилиш органлари);
 - ◆ давлатнинг маҳсус органлари.

Ҳар бир давлат органи – таркибий алоҳида бўғин бўлиб, давлат маҳкамасининг нисбатан мустақил қисмидирки, у қуидаги белгиларга эга:

- ◆ давлат номидан муайян соҳада унинг вазифалари ва бурчини амалга оширади;
- ◆ ҳокимият ваколатларига эга бўлиб, шу билан давлат муассасалари ва корхоналридан фарқ қиласди;
- ◆ муайян мақомга, яъни муайян вазифалар, бурчлар, хуқуқ ва мажбуриятларга эга;
- ◆ хизмат турлари ва таркиб миқдорига боғлиқ ҳолда муайян таркиб (тузилиш)га эга;
- ◆ фаолиятнинг ҳудудий кўламларига эга;
- ◆ қонунда белгиланган тартибда ташкил этилади;
- ◆ шахсий таркибнинг хуқуқий алоқаларини белгилайди.

Давлат маҳкамасининг ўзига хос муҳим хусусияти шундан иборатки, тегишли идора ва муассасалар учун бажарилиши мажбурий бўлган юридик ҳужжатларни чиқара олади; мазкур ҳужжатлар бажарилишини таъминлаш мақсадида ишонтириш, мажбурлов, тарбиялаш ва рафбатлантириш чора-тадбирларини кўллайди; уларнинг амалга оширилиши устидан назорат ўрнатади.

Давлат органлари шаклланиш манбаларига кўра (бирламчи, ҳосила); ҳудудий фаолият доирасига кўра (республика, вилоят, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари); ваколатлари моҳиятига кўра (умумий ваколатли органлар, маҳсус ваколатга эга бўлган органлар); ҳокимиятни амалга ошириш тартибига кўра (коллегиал, якка бошчилик) ўзаро бир-бирларидан фарқланади.

Ташкилий-хуқуқий фаолият бўйича улар қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд, хуқуқни муҳофаза этувчи, назорат ва ҳўжалик органларига бўлинади.

Яна бир жиҳатга эътиборингизни жалб этишни истардик. Гап шундаки, давлат органлари фаолиятининг ҳокимлик табиати икки асос – сиёсий ва маъмурий асосга эга. Баъзи бир давлатларда (мисол учун собиқ Иттифоқда) бутун давлат маҳкамаси юксак даражада сиёсийлаштирилганлиги билан ажралиб турди, зеро, у “тепадагилар” иродасини амалга оширувчи эди. Бу – монарх иродаси, ҳукмрон элита иродаси бўлиши мумкин ва ҳ.к.

Демократик давлатда фақат давлат маҳкамасининг умуман жамият ёки унинг бирор қисмида сиёсатни шакллантирувчи ёки уни амалга оширувчи бўғинларигина сиёсат билан шуғулланади. Парламент ёки президентлик тизимлари шулар жумласига киради. Улар фаолияти давлат ҳуқуқида назарда тутилган ва у томондан бошқарилади.

Демократик асосларда ташкил этилган давлат маҳкамасида ҳамиша давлат ҳокимиятининг сиёсий ҳолатга боғлиқ бўлмаган давлат органлари қисми ҳам мавжуд бўлади. Давлат маҳкамасининг сиёсийлаштирилмаган қисми (маъмурият) жамият ишларини кундалик бошқариш билан, жамиятнинг бир маромдаги ҳаётий фаолияти манфаатлари йўлида ҳокимият ваколатларини амалга ошириш билан шуғулланишга даъват этилган. Мазкур органлар фаолияти (ташкил этилиши, таркиби, вазифаси, мақсадлари ва бошқалар) асосан кўзда тутилган бўлади. Улар фаолиятини конкрет йўналтириб бориш маъмурий ҳуқуқ нормалари асосида амалга оширилади. Бу давлатнинг ўз вазифаларини амалга оширишида ва; шубҳасиз, жамиятдаги қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни, ҳуқуқий давлат тамойилларига риоя этилишини, мустаҳкамлик ва барқарорликни таъминлайди.

Масалан, ички ишлар органлари сиёсатга аралаш масликлари лозим. Улар инсон ҳуқуқларини, давлат ҳимоясида бўлган ҳар қандай жисмоний шахслар қонуний манфаатларини ҳимоя қилишлари ҳамда имкони борича сиёсий ахволга қарам бўлмасликлари керак.

Адабиётларда бу муассасаларни “ёрдамчи” муассасалар, “моддий қўйруқ” деб аташ одатга кирган.

Шуни ёдда тутиш керакки, булар давлатга қарашли органлар, лекин ҳеч ҳам **давлат органлари эмас**. Чунки бошқа объектлар номига мажбурий, ҳокимлик қарорлари улардан чиқарилмайди. Бироқ, уларсиз давлат органлари ҳам мавжуд бўлолмайди.

3. Давлат ҳокимиятининг олий ва маҳаллий вакиллик органлари

Қонун чиқарувчи муассасалар ва маҳаллий ҳокимият органлари давлат вакиллик органлари қаторига киради. Улар аҳоли томонидан сайлаш йўли билан шакллантирилади ва унинг номидан иш кўрадилар ҳамда унинг олдида масъулдирлар.

Давлатнинг олий вакиллик органлари қонун чиқарувчи ҳокимият функциясини бажаради. Қонун чиқарувчи орган давлат механизмида етакчи мавқени эгаллайди. Зоро, ҳокимиятларнинг бўлинниши тамойилига мувофиқ қонун чиқарувчи ҳокимият энг муҳим ҳокимиятдир. У ижро этувчи ҳокимият ҳаётга тадбиқ этиши керак бўлган ҳамда суд ҳокимияти фаолияти учун қонуний асос бўлиб хизмат қиласидаган умуммажбурий қонун-қоидаларни белгилаб беради.

Давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари вакиллик характеристига эга бўлиб, тегишли маъмурий худудлар доирасида амал қиласидар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бешинчи бўлими давлат ҳокимиятини ташкил этишга бағишланган. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси” деб номланган XVIII бобнинг 76-моддасида шундай ёзилган: “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади”.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 77-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси худудий сайлов округлари бўйича кўп партиялий асосида беш йил муддатга сайланадиган депутатлардан иборат.

Парламент сайловларида сиёсий кучлар билан бир қаторда мустақил куч сифатида ўзини-ўзи бошқариш маҳаллий органлари иштирок этиши ўзбек халқи тарихий маданий анъаналарининг янги шароитларда намоён бўлишидир.

Истиқлолдан кейинги илк ўзбек парламентига бўлиб ўтган сайловлар хорижда ғоят ижобий баҳо олди. ГФР Президенти Р.Герцогнинг шу хусусдаги фикрига назар ташланга: “Ўзбекистонда парламент эркин сайланган. Унга сайловлар мустақил ва обрўли кузатувчилар, шу жумладан немис кузатувчилари назорати остида ўтди”.

Д.Карлайл (Австрия) эса, мана бундай деб ёзганди: “1994 йил декабрида Олий Мажлисга бўлиб ўтган сайловлар тўғри йўналишда олга қўйилган қадам бўлди. Гарчи мавжуд режимга ўзларини қаттиқ боғлаган ҳолда бўлсда, парламент саҳнасида бир неча партияning пайдо бўлиши ҳам олга қўйилган қадамдир. И.Каримовнинг янги сайланган парламентга мурожаат қилиб, уни мустақил фикрлаш ва ҳаракат қилишга ҳамда Президент кўрсатмаларини кутиб, ҳадеб қайрилиб қарайвермасликка даъвати руҳлантиради. Агар бу И.Каримов муносабатининг жиддий ифодаси бўлса, унда бу нормал парламент сиёсати пайдо бўлишининг энг умидли далилидир”¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддаси давлат ҳокимияти олий органининг ваколатларига бағишлиланган. Унда Олий Мажлиснинг мутлақ ваколатлари рўйхати берилган (у 24 банддан иборат).

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси кенг ҳуқуқларга эга бўлиб, унинг зиммасига жиддий мажбуриятлар юкланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXI боби маҳаллий давлат ҳокимияти асосларига бағишлиланган. Шу муносабат билан 99-моддада бундай ёзилган: “Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга

¹ Левитин Л. Ислам Каримов Президент узбекского народа. Т. 1996, 102-бет.

бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек шаҳар таркибига кирувчи туманлардн ташқари) ҳокимлар бошчилик қиласидиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар".

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 100-моддасига мувофиқ "Маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига қуйидагилар киради:

қонунийликни, ҳуқуқий тартиботни ва фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш;

худудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш;

маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;

маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш; атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;

фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш;

норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш".

Тёгишли ҳудудларда вакиллик ва ижроия ҳокимиятини тегишилигига қараб вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари бошқаради (102-модда).

Барча депутатлар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар. Айнан шунинг учун ҳам қонун чиқарувчи ҳокимият вакиллик ҳокимияти ҳисобланади. Айнан сайловлар асосида халқ ўз вакилларига ҳокимиятни топширади ва вакиллик органларига давлат ҳокимиятини амалга ошириш ваколатини беради. Бу давлат ҳокимияти механизмида вакиллик органлари бирламчи роль ўйнаши, уларнинг устуворлиги ва юқори туриши ҳақида фикрлаш имконини беради.

Бундан ташқари, аввал қайд этиб ўтганимиздек, қонун чиқарувчи ҳокимият коллегиал ҳокимиятдир. Чунки у бир кишининг қўлига эмас, балки жамоага топширилади.

Яна бир гап. Ушбу ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ҳокимият деб аталиши вакиллик органлари бошқа ҳеч қандай иш билан шуғулланмайди, деган маънони билдирамайди. Ўзбекистон мисолида Олий Мажлис учун, ҳатто давлат ҳокимияти ва ўзини-ўзи бошқаришнинг маҳаллий органлари учун ҳар йили давлат бюджетини тасдиқлаш ҳуқуқи орқали амалга ошириладиган молиявий фаолият ҳамда шу бюджетнинг бажарилишини назорат қилиш, солиқлар ва бошқа тўловларни белгилаш ҳам жиддий функциялар эканлигини кўриш мумкин. Олий Мажлиснинг яна бошқа – олий ижроия ва судлов органларини шакллантириш билан боғлиқ яна бир муҳим функцияси бор ва ҳ.к.

Жамият барча соҳаларини эркинлаштириш билан ҳозирги шароитда “қонун чиқарувчи ҳокимият - Олий Мажлис ва жойлардаги вакиллик органлари бўлган вилоят, шаҳар ва туман Кенгашларининг Конституция ҳамда қонунларда уларга берилган ваколат ва назорат вазифаларининг сўзсиз амалга оширилишига эришмоқ зарур”лиги¹ давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасидаги асосий вазифа қилиб қўйилган.

Шундай қилиб, бизнинг парламентимиз – Олий Мажлисимиз қонун чиқарувчилик соҳасида жуда катта ваколатларга эга. У солиқларни белгилаш, давлат бюджетини қабул қилиш, ташқи сиёсий жараёнларда иштирок этиш, мудофаа масалаларини ҳал қилиш, суд ҳокимиятини шакллантиришда қатнашиш ва бошқа ҳуқуқлардан фойдаланади.

4. Давлат ҳокимиятининг ижроия органлари

Маълумки, давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг икки – парламентлик ва президентлик тизими мавжуд.

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пиравард мақсадимиз. - Т., “Ўзбекистон”, 2000, 13-бет.

Парламент тизимида қонун чиқарувчи органда кўпчиликни ташкил этган партия (ёки партия коалицияси) бош вазир раҳбарлигидаги ҳукуматни шакллантиради. Буюк Британияда дунёга келган парламентар бошқарувнинг бу тизими ҳозир Европанинг катта қисмида, Кариб оролларида, Канадада, Ҳиндистонда ҳамда Африка ва Осиёнинг кўпгина мамлакатлари (аксарият Британиянинг сабиқ мустамлакалари)да кенг амал қиласди. Қонун чиқарувчи органдан мустақил Президентни тўғридан-тўғри сайлашга асосланган президентлик тизими бугунги кунда Лотин Америкасининг катта қисмида, Филиппинда, Францияда, Польшада ва Америка Қўшма Штатларида амал қилиб келмоқда.

Парламентлик ва президентлик тизимлари ўтасидаги асосий фарқ уларнинг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар билан ўзаро муносабатларида намоён бўлади. Парламент тизимида бош вазир ва маҳкама аъзолари парламентнинг ҳам аъзолари бўлганликлари учун улар бир органдай амал қиласди. Ҳукумат ваколатлари, одатда, тўрт ёки беш йиллик муайян бир муддат билан чекланади. Бош вазир парламентда кўпчилик овоздан маҳрум бўлган ҳоллар бундан мустаснодир. Унда ҳукумат барҳам топади ва янги сайловлар ўtkaziladi.

Бу ерда Америка андозасидаги президентлик тизими учун характерли бўлган ҳокимиятнинг бўлиниши йўқ. Чунки парламент етакчи ҳукмрон тузилмадир. Парламент тизими шунинг учун ҳам ҳукумат ҳокимиятини чеклашда парламентнинг ўзи ички сиёсий ривожига кўпроқ таяниши керак бўлади. Одатда бу ҳукуматнинг "сояси" бўлган ягона ўюшган мухолиф партия фаолиятида ёки бир қанча мухолиф партиялар рақобатида ўз ифодасини топади.

Президентлик тизимида мамлакат президенти лавозими ўз тимсолида ҳукумат бошлиғи билан давлат бошлигини бирлаштиради. Президент маълум бир муддатга худди Конгресс аъзоларидек бевосита ҳалқ томонидан сайланади. Ҳокимиятнинг бўлиниши тамойилига риоя этган ҳолда Президент маҳкамаси

аъзолари Конгресс аъзолигига кирмайдилар. Одатда, Президент ўз ваколат муддати тугашидан олдин фақат жиддий ёки мансабига доир жинояти учун лавозимидан олиб ташланиши мумкин. Агар президент партияси қонун чиқарувчи органда кўпчиликни ташкил этса, бу ҳолат унинг сиёсий дастурлари ўтишини енгиллаштиради. Лекин парламент тизимидағи бош вазирлардан фарқли ўлароқ, президентлар ўз лавозимларида қолишда кўпчиликка қарам бўлмайдилар.

Бошқарув президентлик шаклининг ўзига хос хусусиятини яхшироқ англаш учун, бизнинг назаримизда, тарихга мурожаат этиш керак бўлади. “Президент” атамаси лотинча “*praesidens*” сўзидан келиб чиқсан бўлиб, сўзма-сўз таржимаси “олдинда ўтирувчи” маъносини билдиради. Афтидан, антик даврларда турли йиғинларда раислик қилувчиларни президент деб аташган бўлса керак. “Президент” сўзининг дастлабки маъносидан келиб чиқсан ҳолда, кейинчалик, масалан, сенат президенти лавозими вужудга келган. Лекин “президент” атамаси бугунги давлат бошлиғи тушунчаси сифатида на юонон ва Рим республикалари даврида, на Англия ва Нидерландиядаги илк буржуа республикалари даврларида қўлланмаган.

АҚШни президентлик демократиясининг мумтоз намунаси дейиш мумкин. Маълумки, Америка сиёсий тизимининг энг аниқ моҳияти у ерда давлат ҳокимиятининг икки мустақил маркази – Конгресс ва Президент марказларининг мавжудлиги билан белгиланади. Бу икки давлат тармоғи ўртасидаги ҳамкорлик жараёнлари мураккаб тарихий эволюцияни бошдан кечирган. Америкаликлар ўз тарихининг ибтидосиданоқ қонун чиқарувчи ҳокимиятларига катта ишонч билдиришган. Америка колонияларининг мустақилликни қўлга киритгунча бўлган даврдаги сиёсий қурилиши бунга сабаб бўлганди. Ўша вақтларда мазкур колонияларда Англиядан тайинланадиган губернаторлар тимсолида кучли ижроия ҳокимияти мавжуд бўлиб, аҳолининг аксарияти кўпроқ ўзининг қонун

чиқарувчи ассамблеясига ишонар ҳамда губернаторлар билан ассамблеялар ўртасидаги можароларда ассамблеялар ёнини олишарди. Мустақиллик учун олиб борилган урушдан кейин ўн уч собиқ америка колониялари ўн уч мустақил давлатга айланганларидан сўнг уларда кучли қонун чиқарувчи органлар билан заиф губернаторлари бўлган ҳукумат тизимлари таъсис этилганди. Шу тариқа бўлажак Федератив тузилиш типи яратилди. АҚШ Конституцияси Президентга эмас, айнан Конгрессга қонун чиқарувчилик соҳасида кенг ҳукуқлар берди. Конституцияда Конгресс “биринчи ҳокимият” деб аталган ва унга давлат бошқаруви тизимида етакчи ўрин берилган.

Шу билан бирга, АҚШ Конституциясини тузувчилар, ҳокимиятнинг бир қўлда жамланиши осонгина диктатура ва мустабидликка олиб келиши мумкинлигини назарда тутиб иш кўришди. Ҳаққоний равишда улар, ҳатто энг демократик Конгресс ҳам бутун ҳокимиятни унинг қўлига тўлалигича топшириб қўйилган тақдирда золим мустабидга айланиши мумкинлигини эътиборга олдилар. Шунинг учун улар Конгрессни икки палатага бўлдилар, энг муҳими эса – ҳокимиятнинг бўлининиши механизми яратилиб, қонун чиқарувчи ҳокимият ижро этувчи ҳокимиятдан ажратиб қўйилди. Ушбу механизм икки ташкилий тамойилга асосланган:

1. Ҳокимият бир тармоғининг вакиллари бир вақтнинг ўзида иккинчисининг таркибида бўлиши мумкин эмас. Яъни Конгресс аъзоси ҳеч қачон айни пайтнинг ўзида президент ҳам, вазир ҳам бўла олмайди ва аксинчаси ҳам бўлиши мумкин эмас.

2. Конгресс ва Президент бир-биридан мустақил равишда ва турли йўл билан сайланади. Сайловлар турли вақтда ва бошқа-бошқа сайлов округларида ўтказилади. Бундан ташқари, АҚШ Конгрессига сайловлар (кўпчилик овўз билан сайлов) бевосита, Президент ва вице-Президент сайловлари бавосита (мутаносиб вакиллик) сайловлар ҳисобланади. Яъни сайловлар куни сайловчилар Президент ва вице-

президент лавозимларига алоҳида номзодлар учун овоз бермай, сайловчилар коллегияси аъзоларини сайдайдилар. Сайловчилар коллегияси аъзолигига номзодлар штатлар сиёсий партиялари қўмиталари томонидан президентлик сайловлари кунигача ягона рўйхат билан кўрсатилади.

Ҳокимиятлар бўлиниши тизими шундай шакллантирилади. Унинг маъноси шундаки, ҳар иккала орган бир-бирларини тийиб туриш ва назорат қилиш имконига эга бўладилар. Масалан, Президентга Конгресс қарорларига вето қўйиш ва қайта овозга қўйишни унга таклиф этиш ҳуқуки берилган. Конгресс эса, муайян шароитларда Президентни лавозимидан олиб ташлашга ҳақли – ишдан олиш тадбири “импичмент” номини олган.

Ҳар икки олий ҳокимият бўғинига фавқулодда ваколатлар берилган бўлиб, улар турли соҳаларга тааллуқлидир. Конгрессга бюджет сиёсатида – аҳолига солиқ солиш ва бюджет маблағларини тасарруф этишда олий ваколатлар берилган, яъни Конгресс ҳокимияти ички сиёсатда алоҳида муҳим амалий таъсирга эга. Президент эса, ташқи сиёсат бобида мавқега эга бўлади, мамлакатнинг олий бош қўмондони ҳисобланади, шунингдек, давлат маъмуриягининг шахсий таркибини назорат қиласди.

Америка тарихи давомида Президент ҳокимияти аҳамияти ва кўламлари ўзгармас бўлиб қолмаганига эътиборингизни тортамиз. Президент ҳокимияти жиддий ўсишга эришди. Конгресс таъсири жойлардаги қўллаб-қувватлашлар асосида ўсиб борадиган бўлса ва турли ижтимоий гуруҳларнинг хилма-хил манфаатларига эътибор унга обрў келтирадиган бўлса, Президентнинг обрўси ўз навбатида умуман миллат фойдасига қилинадиган фаолият билан боғлиқдир. Президент ҳокимияти тармоғи ҳамиша АҚШ аҳолисини ягона миллатга жипслаштиришнинг муҳим воситаси бўлиб келган. Президентнинг юксак аҳамияти ҳар гал бутун миллат манфаатларига дахлдор муҳим қарорларни қабул қилиш ҳамда умумий

мақсадларга эришиш йўлида мамлакат бутун кучларини бирлаштириш чоғида янада бўртиб кўринади.

Бундан ташқари, XX асрнинг дастлабки ўн йилликлари давомида ҳозирги замон дунёсида АҚШ мавқенинг кескин ошиб кетиши Америка ташқи сиёсатининг ғоят фаоллашишига ва шунинг натижаси ўлароқ Президент ҳокимиятининг мустаҳкамланишига олиб келди. Президент Ф.Рузвельтнинг Буюк депрессия натижасида юзага келган умуммиллий инқироздан чиқиб кетишга йўналтирилган ғоят муваффакиятли саъй-ҳаракатлари ҳам Президент ҳокимияти обрўсининг жиддий ўсишига ёрдам берганди.

АҚШда Президент ҳокимиятининг мустаҳкамланиши бевосита оммавий ахборот воситалари таъсирининг ўсиб кетганлиги билан боғлиқ. Улар туфайли Президент мамлакат бутун аҳолисидан иборат улкан аудитория билан мустаҳкам ва доимий алоқада бўлиш имкониятига эга. Президент Конгрессга таъсир ўтказишни сўраб фуқароларга мурожаат қилиши мумкин. Бу усулдан Р.Рейган ғоят усталик билан фойдаланган. У ҳатто "буюк коммуникатор" лақабини ҳам олганди.

Кучли лидер роли сайловчиларнинг кайфияти ва хурмат-эътиборини тортиб, АҚШ миллий манфаатларига хизмат қиласи, шунингдек, ҳоки- мият турли тармоқларининг ўзаро ҳамкорлигига самарали ёрдам беради. Натижада АҚШ бир шахс тимсолида давлат бошлиғи билан ҳукumat раҳбарини бирлаштирган президент лавозими вужудга келган жаҳоннинг биринчи мамлакати бўлиб қолди. Бундан ташқари айнан АҚШда сиёсий тизимнинг энг муҳим институтларидан бири сифатида президентлик тузилмаси дунёга келди. Бугунги кунда президентлик Европа, Осиё, Африка, Шимолий ва Жанубий Американинг кўпчилик мамлакатлари сиёсий тизимининг ажралмас қисмидир. Айни вақтда ҳар бир мамлакат ўзининг сиёсий ҳаётида президент қандай мавқега эга бўлиши кераклигини ўзи белгилайди.

Президент ваколатлари, у ёки бу мамлакат сиёсий ҳаётидаги унинг мавқеи ва мақоми энг аввало тегишли конституциявий нормалар билан белгиланади.

Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижроия ҳокимияти бошлиғидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг асосий ваколатлари, жумладан, қуидагилардан иборат:

- ◆ Президент фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафили сифатида майдонга чиқади;
- ◆ Президент хорижий дипломатик вакилларни қабул қиласди, элчиларни тайинлайди;
- ◆ ҳалқаро шартномалар ва битимларни ратификация қиласди;
- ◆ республика Қуролли Кучларининг Олий Баш қўмондони ҳисобланади, Қуролли Кучларнинг олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қиласди; олий ҳарбий унвонларни беради;
- ◆ ижро этувчи ҳокимият девонини тузади ва унга раҳбарлик қиласди;
- ◆ миллий хавфсизлик ва давлат назорати хизматларини тузади, уларнинг раҳбарларини тайинлайди ва лавозимидан озод этади.

Конституциявий қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти:

- ◆ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси таркибида унинг нормал фаолиятини таҳдидга соладиган, ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда ёхуд у бир неча марта Конституцияга зид қарорлар қабул қилган тақдирда, Президентнинг Конституциявий суд билан бамаслаҳат қабул қилган қарори асосида Олий Мажлис тарқатиб юборилиши мумкин;
- ◆ қонун лойиҳасига ўз эътиrozларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтариш ҳуқуқига эгадир.

Ўзбекистон Республикасида ижроия ҳокимиятини **Хукумат** – давлат ҳокимиятининг олий ижроия ва фармойиш берувчи органи амалга оширади. Ўзбекистонда у **Вазирлар Маҳкамаси** деб аталади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига мувофиқ Вазирлар Маҳкамаси таркибини Ўзбекистон Республикаси Президенти тузади ва у Олий Мажлис томонидан тасдиқланади.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг бошлиғи Вазирлар Маҳкамаси таркибиға ўз лавозими бўйича киради.

Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, қонунлар, Олий Мажлиснинг бошқа қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси худудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Олий Мажлис олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади¹.

Шуни таъкидлаш лозимки, давлат ҳокимиятини ташкил этиш ҳамиша кескин муаммо характерига эга бўлиб келган. Бу табиий ҳамдир. Кўпчилик халқлар тарихида кўпинча давлат ҳокимияти ўз вазифаси ва таъсир доирасини кенгайтириб юборганди, ўз куч-қудратини нотўғри мақсадларга йўналтиргани, ҳуқуқий шаклларини оёқости қилиб, қудратини суиистеъмол қилганини эслайлик. Булар норозилик ва курашларга сабаб бўлган. Бироқ, эҳтирослар асосида ҳаракатга келган бу курашлар фақат ҳокимиятнинг

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., “Адолат”, 1998, 60-61-бетлар.

ҳаддан ошишига чек қўйиш, хатоларни тузатиш, ҳукуқсизлик ва ҳокимиятни суистеъмол қилишларни тугатишгагина интилиб қолмай, балки ҳокимиятнинг ўзини ҳам бўшаштириб, заифлаштиради. “Янги”, “яхшироқ” давлатчилик учун кураш шу давлатчиликнинг ўзини барбод қилишга олиб келарди. Большевикларнинг “энг яхши”, “адолатли”, “халқ” ҳокимияти учун курашини эслайлик. Бунинг охири нима билан тугаганини ҳам эслайлик. Булар ҳақида И.Ильин шундай ёзганди: “Замонавий давлат ўзаро ишончсизлик, синфий курашлар, яширин битимлар ва пинҳоний фитналар хамиртурушида қорилиб, ошириб “етилтирил”ди, буларнинг ҳаммаси соғлом давлатчилик foясига эмас эди, лекин анархизм foялариға тўғри келишини пайқамай қолишиди. Ҳаддидан ошган ҳокимиятнинг ҳукуқсизлик ва зулмига қарши курашишиди – ва бунда улар ҳақ әдилар; бироқ, бой берилган ҳокимиятдан ҳукуқсизликка, инқирозга, барчанинг барчага қарши ялпи сиёсий фитнасига, ҳар қанақангি интернационалларнинг махфий ҳокимиятига, “узлуксиз инқилобга”, фуқаролар урушига, анархияга... келиб қолдилар”¹.

Мустақилликка эришилгандан кейин Ўзбекистонда давлат ҳокимиятини ташкил этиш муаммоси ҳам анча кескин бўлиб турганди. Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида сўзга чиқар экан, республикамиз Президенти қуидагиларни таъкидлаганди: “Эски, қотиб қолган тизим билан янги тизим ўртасидаги кураш кескин тус олган ҳозирги ўтиш даврида ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни муваффакиятли амалга ошириш учун кучли ижроия ҳокимияти зарур. Буни ҳаётнинг ўзи ҳар қадамда тақозо этмоқда. Жамият тубдан янгиланаётган бир пайтда бизга малакали, ҳар томонлама тажрибага эга бўлган, ўзгаришларни ҳаётга тадбиқ этишга қодир бошқарув аппарати керак.

¹ Ильин И. О грядущей России. М., Телекс. 1991. 275-бет.

Биз кейинги йилларда республика ва маҳаллий давлат ҳокимияти ҳамда унинг бошқарув идоралари мисолида шундай тизимни шакллантира олдик. Янги тарихий жараёнда ўтмишда синалган анъанавий бошқарув идоралари — ҳокимликлар қайта тикланди. Уларнинг фаолияти ва ислоҳотларни қўллаб-кувватлаётган ижтимоий кучлар мавжудлиги туфайли давлатимизда сиёсий ва иқтисодий барқарорлик сақланиб турибди. Ҳар биримизнинг хонадонимизда тинчлик ва осойишталик ҳукм сурмоқда”¹.

Давлат ҳокимияти органларига бундай эътиборни давлат ҳокимияти собиқ тизими, тоталитар режим ҳокимияти ҳали охиригача барҳам топмаганлиги билан изоҳлаш мумкин. Президентнинг таъкидлашича, эскича фикрлаш, маъмурий буйруқбозлик, сансоларлик, боқимандалик кайфияти каби иллатлардан кутилиш жуда қийин бўляпти.

Республикамиз Президенти мамлакатни муваффақиятли ривожлантириш учун кучли ҳокимият зарурлиги ҳақида доимий гапириб келаётгани диққатга сазовор. Айни пайтда у асосли равишда кучли ҳокимият куч ишлатувчи ҳокимият эмаслигини таъкидлаб келмоқда.

Умуман, жиддий гапирадиган бўлсак, “кучли ҳокимият” иборасининг ўзи ғалати ва ортиқча туюлади. Ҳолбуки, ҳокимият ўз-ўзича ижтимоий ажратиб олинган ва уюшган куч бўлиб, унинг моҳияти ва вазифаси айнан шундадир. У аслида ҳамма эътироф этган, ҳурмат қилиб, бўйсуниб, унинг талаб ва қонунларини бажариб, ваколат берган қудратли ироданинг жонли нуқтасидир. Хўш, унда “кучли ҳокимият” ибораси нимани англатади? “Кучли (қудратли) куч” нима? Ҳар қалай, мазкур ибора тарихий ва сиёсий жиҳатдан чуқур ва мураккаб маънога эга.

Албатта, “кучли ҳокимият” ғояси кўплар ўйлаганидек, жўн ва ҳамма тушунаверадиган ибора эмас.

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том. Т., “Ўзбекистон”. 1996. 11-12-бетлар.

У тўғри ва чуқур идрок этилиши даркор. У ҳаётда нотўғри талқин этилиши, ҳуқуққа зид бунёд этилиши ва аҳмоқона қўлланиши мумкин. Зеро, бунда катта эҳтиёткорлик ва тавсифда фоят аниқлик керак бўлади. Бу ерда ҳокимият аҳамиятини бўрттириб юбориш ҳам уни камситишдай заарли ва хавфлидир.

Бошқача айтганда, давлат ҳокимияти жуда аниқ, чек-чегараси бўлган вазифага эга. У ҳеч ҳам “ҳамма нарсани уddyалайвермайди” ва “ҳамма нарсани бошқариш”га ҳам даъват этилмаган. Аксинча, инсон эркинлигини, унинг ижодий ташаббусини талаб қиладиган ҳамма нарса давлат ҳокимиятининг амирана фармойишига муҳтоҷ эмас. Инсон – машина эмас, балки жонли организмидир. Инсон руҳи буйруқлар асосида яшамайди ва у мажбурлов асосида яратолмайди. Инсонни буйруқ остида севиш ва нафратланишга, эзгуликни яратиш, раҳмдил ва ҳалол бўлишга мажбур қилиб бўлмайди.

Лекин бу давлат ҳокимиятига “иш қолмас эканда”, деган маънони билдирамайди. Бироқ, ҳокимиятнинг иши чеклаб қўйилган бўлиб, у киши эркинлигини ҳуқуқий таъминлаш, ҳар қандай ёмонликларга ибтидосидаёқ тўсиқ қўйиш, ҳалқ таълимини ташкил этиш кабиларни назарда тутади.

Ҳокимият кучи бутунлай унинг тажовузкорлик кўлами билан ёки унинг ҳар қандай – ҳатто ҳуқуққа хилоф воситаларга қўл уриши билан белгиланмайди. Ҳокимиятнинг кучи, шунингдек, ҳалқнинг тоқатини тоқ қилишга, ҳалқ ҳурмати ва ишончини бой беришга тайёрликдан ҳам иборат эмас.

Хўш, давлат ҳокимиятининг кучи нимада экан?

Ҳокимиятнинг кучи, қудрати энг аввало унинг маънавий-ахлоқий обрўси, унинг эътироф этилган қадр-қиммати ва ниҳоят, фуқароларга манзур бўлиш қобилиятидан иборат. Шунинг учун ҳам амалга ошириб бўлмайдиган вазифани ўз олдига қўйиб олиш ўз кучини намойиш этишга кирмайди, ўз ҳурматиззатидан айрилиш ҳам кучлиликни англатмайди. Ҳокимиятнинг куч-қудрати беҳуда уринишларда ҳам,

ўқириб-бақиришлар, ўзига бино қўйишликда ҳам, мақтовлар ва террорда ҳам намоён бўла олмайди. Ҳокимиятнинг ҳақиқий кучи унинг таҳдидсиз даъват этиб, унга халқнинг астойдил жавобини олиш қобилиятидадир. Зеро, ҳокимият энг аввало ва энг ҳаммадан кўп маънавийлик ва ирода эгаси бўлиши, яъни юқори-дагиларнинг қадр-қимматни билиши ва тўғрилиги, пастдагиларнинг қонун-қоидаларга ихтиёрий риоя этишидир. Юқоридан қанчалик кескинликка кам эҳтиёж сезилиб, пастдан қанчалик ўз бурчини адо этишда ихтиёрийлик ортиб борса – ҳокимият шунчалик кучли бўлиб боради.

Албатта, мажбурийлик ҳам керак бўлади, лекин ундан техник мадад ёхуд ҳақиқий кучнинг вақтинча ўрнини босувчи чора сифатида фойдаланиш мумкин. Ҳокимият милтиқ-найза-ю, қатл билан кучли бўлолмайди. Ҳокимият етарли обрўга эга бўлмаган жойда найза ишга тушади. Ҳокимият ўз қадр-қиммати, ҳақлиги, ўз иродаси ва халқни тушуна олиши (яъни қонунга риоя этиш, ишонч, хурмат ва ҳокимиятнинг ҳар қандай ташаббусларини қўллаб-қувватлашга шайлик) билан кучлидир.

Ҳокимият ўзининг мана шу асосий табиатини – маънавий ва руҳий табиий ҳолатини асраб-авайлаб, мустаҳкамлаши даркор. Гарчи унинг ихтиёрида ҳамиша мажбурлов маҳкамаси мавжуд бўлсада, яъни ўз амр-фармойишларини ташқи куч билан қўллаб-қувватлаш имконини сақлаб қолсада, ҳокимият ташқи куч ҳеч қачон ичкисининг — унинг қадр-қимматининг ҳам, ҳақлигини ҳам, маънавий мойиллигининг ҳам ўрнини боса олмаслигини унутмаслиги лозим.

Шунинг учун мамлакатимиздаги кучли ҳокимият ҳақида гапирарканмиз, назаримизда, энг аввало унинг **маънавий нуғузини** кўзда тутмоғимиз керак бўлади. Бу эса, қатор шартлр билан боғлиқ. Жумладан, энг аввало ҳокимиятнинг алоҳида миллий кўтаринкилиги зарур: халқ бу ҳокимият ўзининг миллий ҳокимияти эканлигини, унинг асосида тарихий ўтмишга, халқ анъаналарига, халқ томонидан яратилган ва тўпланган

маънавий бойликка чексиз ҳурмат ва садоқатни ҳис этиши даркор. Ҳокимият садоқатли, виждонини сотмайдиган, ҳалол бўлиши зарур. Шунга амин бўлмай туриб, ишонч ҳам, ҳурмат ҳам, унга хизмат қилишга шайлик ҳам бўлмайди. Миллий ишончга сазовор ҳокимият кучли ҳокимият бўлади.

Яна мазкур ҳокимият қанчалик **мустақил** бўлса, шунчалик унинг маънавий обрўси зиёда бўлади. Ҳар қандай қарамлик — хорижий қўшинларга қарамлик, ҳар қандай ҳалқаро ташкилотлар, партиялар, капиталга, қатъий “тазииклар”га қарамлик ҳокимият обрўсини барбод қиласди.

Ниҳоят, давлат ишларида ҳокимият бутун **мамла-катнинг ирода, интилиш марказига** айланиши керак. Иродасизлик ёки иродаси заифлик унинг фуқароларига сира ҳам ёқмайди.

Ҳокимият ички қудрати (кучи) нинг асосий шартлари шулардан иборат. Бироқ, ҳокимиятнинг **ташқи кучи** уларга мос келиши зарур. Бу асослар қийидагилардан иборат:

Биринчидан, кучли ҳокимият ҳуқуқдан ташқари ҳам, ҳуқуқдан юқори ҳам бўлмаслиги, балки **ҳуқуқий расмийлаштирилган, ҳуқуқ асосида, ҳуқуқ ёрдамида умумхалқ ҳуқуқ-тартиботига** хизмат қилувчи бўлиши керак. Бу эса, ҳокимият ўз қонуний ҷегарасига, ўз ваколатлари, ўз мажбуриятларига эга бўлиши керак, деган маънони билдиради.

Буларнинг ҳаммаси жуда муҳим, туб чоратадбирларни кўришни тақозо этади. Ислом Каримов фикрича буларга қийидгилар киради: “...барча бўғиндаги давлат идоралари фаолиятининг ҳуқуқий асоси бўлиб хизмат қиласиган қонунлар тизимини барпо этиш лозим. Бу тизим, бир томондан, марказий, иккинчи томондан эса, вилоят, шаҳар ва туманлар даражасидаги давлат ҳокимияти ҳамда бошқарув идораларининг вазифаларини аниқ белгилаб бериши, уларнинг ишини мувофиқлаштириб туриши керак. Ва ниҳоят, у бошқарув вазифаларининг асосий қисмини марказдан вилоятларга, вилоятлардан шаҳар-

туманлардаги давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралариға ўтишини таъминлаши, даркор. Шу тариқа бу босқич аста-секин ўзини-ўзи бошқариш жамоатчилик ташкилотларига ҳам етиб боради”¹.

Албатта, ҳокимиятни ижтимоий ўзини-ўзи бошқариш органларига топшириш – келажак иши, эҳтимолки, унча яқин бўлмаган келажак ишидир. “Давлат бошқаруви идораларининг барча бўғинлари фаолиятини юқоридан пастга қадар қатъий тафтиш қилиб чиқиш...” – янада долзарб, бунинг устига кечиктириб бўлмайдиган вазифадир. – “Улар қандай ишлайяпти? Уларнинг умумий ишимизга амалий фойдаси тегяптими-йўқми? Ана шу масалани аниқлаб олиш шарт. Чунки самарасиз бошқарув бўғинлари қанчалик кўп бўлса, фуқаролик жамиятини қуриш шунчалик қийин кечиши ҳеч кимга сир эмас.

Биз давлат қудратига ҳокимият ва бошқарув идораларининг сони ва миқёсига қараб эмас, аксинча, уларнинг иш тизими қанчалик самара бераётганига, улар фаолиятининг қонуний асослари қай даражада шаклланганига қараб баҳо беришимиз лозим”².

Ўзбекистоннинг бозорга кириши муносабати билан айниқса давлат ҳокимияти органлари, жумладан, бошқарувнинг роли ошиб боради. Бунда иқтисодиётни ислоҳ қилиш масаласи биринчи ўринга чиқади. Бу ислоҳотни эса, унинг хуқуқий негизини яратмай туриб амалга ошириш мумкин эмас. Шунинг учун “иқтисодиётни бошқаришнинг асосий усули давлат органларининг бошқарувчилик фаолияти эмас, аксинча, қонун бўлиб қолмоқда. Давлатнинг бош вазифаси иқтисодий, ишлаб чиқариш, ижтимоий ва савдо-иқтисодий муносабатларнинг ўз маромида ишлаши учун зарур шарт-шароитлар яратиб беришдан иборат. Бу ўта муҳим тизим иқтисодий фаолиятимизга қийинчиликлар билан бўлсада, кириб келмоқда”³.

¹ **Каримов И.А.** Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 12-13-бетлар.

² **Каримов И.А.** Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996. 13-бет.

³ Ўша жойда, 15-бет.

Шубҳа йўқки, давлатнинг хўжалик фаолиятига бевосита аралашувига чек қўйиш мақсадига йўналтирилган куч-ғайратлар нафақат катта иқтисодий, балки катта сиёсий аҳамиятга ҳам моликдир.

Бу маҳаллий ҳокимият органлари ролини оширишни кўзда тутади. Респубилкамиз Президенти ўз нутқларида бу масалага ҳам неча бор эътиборни қаратган. Жумладан, у шундай деб ёзганди: “Ижтимоий ҳаётни демократиялаш ҳокимият ва бошқарувнинг маҳаллий органлари – вилоят, шаҳар, туман ҳокимликларини мустаҳкамлаш ва энг муҳим ҳалқ хўжалик муаммоларини ҳал этишда уларнинг ролини оширишда бевосита намоён бўлмоқда”¹.

5. Давлат ҳокимиятининг суди (хукуқни муҳофаза қилиш) органлари

СУД – муайян давлатнинг ушбу давлат қонунларида белгиланган процессуал тартибда жиноий, фуқаролик ва маъмурий ишларни ҳал этиш шаклида одил судловни амалга оширувчи давлат органидир.

Суд ҳокимияти – давлат ҳокимиятининг учинчи тармоғи. У давлат ҳокимияти механизмида алоҳида мақомга эга. Фақат суд ҳокимиятигина (қонун чиқарувчи ёки ижроия ҳокимияти эмас), одил судловни амалга оширади. Суд мустақиллиги кафолати ҳам, фуқаролар хукуқ ва эркинликлари ва умуман давлатчилик кафолатлари ҳам айнан шундадир. Боз устига суд адолат тамойилини амалга оширибина қолмай, айни пайтда муайян даражада қонун ижодкорлиги жараёнида ҳакам (арбитр) сифатида ҳам майдонга чиқиши керак. Бинобарин, ҳокимиятнинг бир йўла икки тармоғига нисбатан “тийиб туриш ва мувозанат” воситаси сифатида намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳокимиятнинг бу тармоғига “Ўзбекистон Республика-

¹ Ўша жойда, 364-бет.

сининг суд ҳокимияти” деб номланган XXII боби бағишланган. Ушбу бобнинг 106-моддасида: “Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустакил ҳолда иш юритади”, деб ёзиб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасининг суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикасининг Олий суди, Қорақалпоғистон Республикасининг хўжалик судидан, шу муддатга тайинланадиган вилоят судлари, Тошкент шаҳар суди, туман, шаҳар ва хўжалик судларидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар хужжатларининг конституцияга мувофиқлиги тўғрисидаги ишларни қараб чиқади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди – фуқаролик, жиноий ва маъмурий судлов ишлари соҳала рида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди – Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоятлар, шаҳар ва туман судларининг судлов фаолияти устидан суд назорат олиб бориш ҳуқуқига эга.

Мулкчиликнинг турли шакларига асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек тадбиркорлар ўртасидаги, иқтисодий соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган хўжалик низоларини ҳал этиш **Олий, хўжалик суди** ва қуи хўжалик судлари томонидан уларнинг ваколатлари доирасида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг Судлар тўғрисидаги қонуни бу ҳақдаги изчил ва бир мақсадга йўналтирилган қонун чиқарувчилик фаолиятига ёрқин мисол бўла олади. Бу қонун одил судловни амалга ошириш тўғрисидаги жаҳон ва миллий тасаввурларнинг энг яхши анъаналарига асосланган бўлиб, илфор

хорижий амалиётни ҳамда БМТнинг адолатни ва сўзсиз қонун устуворлигини таъминлаш бўйича тавсияларини ўзида мужассамлаштирган.

Судлар тўғрисидаги қонунда унинг олдинги қонунчиликдан туб, принципиал фарқи очиб берилади. Уларнинг энг асосийси – судларга қонун чиқарувчилик ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялар ва бошқа жамоат ташкилотларидан мустақил иш юритувчи суд ҳокимияти мақоми берилганлигидир. Ўзбекистонда одил судлов — суд ҳокимиятининг алоҳида ҳуқуқи ҳисобланади. Эндиликда суд — юксак конституциявий ҳуқуқлар ва мажбуриятларни ўзида мужассамлаштирган мустақил ҳокимият сифатида Фуқаролар ва юридик шахслар ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишининг ишончли кафолати бўлиб қолди.

Мазкур муаммо республикамиз учун ғоят долзарбдир. Яқин ўтмишда республикамиз бошига ҳеч нимага асосланмаган қатағонлар кулфати тушиб, у ўн минглаб аҳолининг, энг яхши фуқароларимизнинг ёстиғини қуритганлигини ҳамма яхши эслайди. Марказда турли найранглар билан шиширилган "ўзбеклар иши"ни ёддан чиқариб бўладими! Ҳозир ўша одамлар оқланган, қонунийлик, адолат тикланди. Бундай зулм республикамизда ҳеч қачон такрорланмаслиги керак. Ўзбекистоннинг бутун суд тизимидағи, суд органлари ва судьялар мақомларидағи таркибий янгиланишлар айнан шу мақсадга хизмат қилишга қаратилган.

Мустақил давлат, унинг ҳуқукий тизими шаклланаётган бир даврда суд ҳокимиятининг олий органи – Олий суднинг аҳамияти айниқса ошиб кетади.

Умуман, бутун суд ҳокимиятининг фаолияти фуқароларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклашни таъминлаш, жиной ишларда эса, бирон айбсиз одам маҳкум этилмаслиги, жиноят содир этган киши эса – адолатли жазога тортилишига йўналтирилиши даркор.

Бошқа вазифаларни бажаришдан ташқари суд фаолияти ижтимоий адолатни, фуқароларнинг тинчтотувлиги ва ҳамжиҳатлилигини таъминлаш, қонунчи-

лик ва ҳуқуқ-тартботни мустаҳкамлашга йўналтирилганdir.

Судлар фуқароларимизни ҳимоя ҳуқуки ва айбиззлик презумпцияси билан таъминлайдилар. Яқин-яқинларгача собиқ Иттифоқ қонунчилигида бу тамойил аниқ тавсифини топмаганди. Айнан шу тамойилнинг бузилиши эса, 30-50-йиллардаги оммавий қатағонларнинг юз бериши ҳамда юқорида эслатиб ўтганимиз “пахта иши” бўйича фуқаролар ҳуқуқларининг қўпол равишда поймол этилишига олиб келганди.

Энди мазкур ҳодисалар ҳеч қачон такрорланмайди. Зеро, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ғояси олий қонун чиқарувчи ҳокимият – Олий Мажлис фаолиятининг доимий диққат марказида турибди. Бундай топшириқ республикамиз Президенти томонидан берилган. “Ҳар қандай қонун, ҳаракат соҳасидан қатъий назар, – деб таъкидлайди юртбошимиз, – ишлаб чиқилаётган ва муҳокама этилаётган пайтда инсоннинг асосий бузилмас ҳуқуқларига қанчалик мос келишига алоҳида эътибор қаратиш зарур. Ана шу тамойилларга оғишмай риоя этган ҳолдагина биз чин маънодаги ҳуқуқий, адолатпарвар давлат қуришга эриша оламиз. Яқин кунларда ташкил қилиниши лозим бўлган Конституцион суд ўз фаолиятида ана шу тамойилга амал қилиши керак. Суд, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари ва табиийки, давлат аппарати ҳам шу қоидага бўйсуниши тақозо этилади”¹.

Бундай бўлиши табиий. Зеро, Президентимиз таъбири билан айтганда, “давлат ва давлат ҳокимиятининг барча тармоқлари ўз фаолиятини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва қўриқлаш ишига сафарбар қилгандагина ўз вазифасини тўғри адо этган ҳисобланади. Бу қоидани ҳамма тан олиши, бу қоидага ҳамма итоат қилиши шарт”².

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том. Т., “Ўзбекистон”. 1996. 17-бет.

² Ўша жойда. 17-бет.

Шу муносабат билан Президентимиз фикрини давом эттириб шундай дейди: “Хусусан, фуқароларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш соҳасини мумкин қадар кенгайтириш даркор. Ваҳоланки, айрим тармоқ қонунларида ҳуқуқлари поймол этилган фуқароларнинг шикоятларини судлов йўли билан эмас, маъмурий йўл билан кўриб чиқиш тартиби ҳам учрайди.

Албатта, бу ҳол – Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига ва бизнинг Конституциямиз талабларига зид. Фуқаро, агар унинг қонуний манфаатлари ва ҳақ-ҳуқуқлари поймол этилган тақдирда, ҳар қандай масала бўйича ҳимоя учун судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлмоғи даркор”¹.

Юртбошимиз сўзида давом этиб, бу масалага янада аниқлик киритади: “Шундан келиб чиқсан ҳолда, суд, прокуратура, милиция тўғрисидаги қонунларни такомиллаштириб бориш зарурати тобора кўзга ташланмоқда. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари тўғрисида қонун қабул қилишни ҳам ўйлаб кўриш лозим. Қонунда бу органларда кимнинг ишлашга ҳаққи бор, у қандай хусусиятларга эга бўлиши керак, унинг жавобгарлиги ва мансаб пиллапоясидан кўтарилиш шартлари ўз аксини топиши керак. Мазкур органларга қўли эгри, пораҳур, виждонсиз кимсалар кириб қолишини бартараф этадиган тизимни қонун йўли билан белгилаб қўйиш мақсадга мувофиқдир”².

Суд ҳокимиятининг ҳозирги эркинлаштириш жараёнидаги вазифалари Олий Мажлиснинг 2-чақириқ биринчи сессиясида сўзлаган нутқида Ислом Каримов томонидан шундай белгилаб берилган: “Суд ҳокимиятининг мустақиллигини ва фақат қонунга бўйсуншини таъминлаш даркор”³. Мамлакатимизда суд тизимини ислоҳ қилиш билан боғлиқ ҳозирги сиёсий

¹ Ўша жойда. 17-18-бетлар.

² Ўша жойда. 14-бет.

³ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. - Т., “Ўзбекистон”, 2000, 13-бет.

жараёнда айнан ана шу вазифа бош мақсад қилиб қўйилгани бежиз эмас.

6. Давлатнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органлари

Маълумки, прокуратура ҳам, милиция (ички ишлар органлари) ҳам суд органлари тизимига кирмайди, бироқ, улар, Миллий хавфсизлик хизматини ҳам қўшиб, биргаликда **ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари** гурухини ташкил этади. Ҳуқуқий давлатни барпо этиш, тинчлик ва хавфсизликни таъминлашда уларнинг аҳамиятини Президентимиз доим таъкидлаб келади.

Прокуратура. Баъзи мамлакатларда у суднинг таркибий қисми ҳисобланади, лекин кўпчилик мамлакатларда судлардан ташкилий жиҳатдан ажратиб қўйилган. Прокуратуранинг вазифаси, одатда, жиноятларни текшириш ва тергов қилиш, ҳуқуктартиботни бузганларга нисбатан чоралар кўришдан иборат. Қамоқقا олишга рухсат бериш ҳам прокуратура функциясига киради. Прокуратура судларда айловни қўллаб-қувватлайди, мамлакатда қонунчиликка риоя этилиши устидан назорат функциясини амалга оширади. Суд ҳокимиятини амалга оширишда прокуратура ёрдамчи вазифани ўтайди, лекин шунга қарамай, унинг фаолияти ҳуқуқий давлатда қонунчиликни таъминлаш учун зарурдир.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида прокуратурага алоҳида XXIV боб бағишлан ган. Унинг 118-моддасида қўйидагиларни ўқиш мумкин: “Ўзбекистон Республикаси худудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширади”.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 120-моддасига мувофиқ республика прокуратура органлари ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор

шахслардан мустақил ҳолда, фақат қонун-га бўйсуниб амалга оширадилар.

Прокурорлар ўз ваколатлари даврида сиёсий партияларга ва сиёсий мақсадларни кўзловчи бошқа жамоат бирлашмаларига аъзоликни тўхтатиб турадилар.

7. Миллий хавфсизлик органлари

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини таъминлаш масаласи Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида асосий вазифалардан бири сифатида таъкидлаб ўтилганди. Шу муносабат билан республика миллий хавфсизлиги кенг қамровли концепциясини ишлаб чиқиш, унинг қонуний асосларини мўстаҳкамлаб қўйишнинг фоят долзарблигига эътибор қаратилганди. Бундай концепциянинг зарурлигини қатор сабаблар тақозо этади, қуйида уларни санаб ўтамиз:

- ◆ Ер юзида инсоннинг яшашига бевосита хавф-хатарнинг кучайиши – ялпи ядро уруши, экологик инқироз, биогенетик наслнинг бузилиши хавфи;
- ◆ энг янги технологияларни яратиш ва улардан фойдаланиш қобилияти ва уларни ҳимоя қилиш аҳамиятининг ошиб бориши;
- ◆ бизни ўраб турган ва манфаатлари бизга мос келмайдиган мамлакатлар мавжудлиги шароитида Марказий Осиё минтақасида хавфсизликнинг умумий таркибининг йўклиги;
- ◆ мусулмон дунёсидаги айрим кучли мамлакатлар манфаатларининг номутаносиблиги туфайли минтақамиизда тўқнашувларни келтириб чиқариши мумкинлиги. Беқарорлик ва хавф-хатарнинг икки ўчоги – Тожикистон ва Афғонистон айнан шу минтақада жойлашган.

Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини эгаллаши, ўз давлатчилигини барпо этиши, шундай мураккаб ва нотинч дунёда ўз мустақиллигини мустаҳкамлаши керак. Шу муносабат билан барқарорлик ва давлат хавфсизлиги кафолатларини аниқ-

лаш ва таъминлаш фоят муҳим аҳамиятга эгадир. Республикамиз Президентининг фикрича, улар куйидагилардан иборат:

Биринчидан, Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида, давлатлараро хавфсизлик тизимида (ЕХХТ, БМТ) ўз ўрнини топиши керак.

Иккинчидан, самарали сиёсий маконни вужудга келтирадиган мустаҳкам давлатлараро битимлар тизимини яратиш.

Учинчидан, эришилган ҳалқаро битимларга оғишмай амал қилиш.

Тўртингчидан, ташқи сиёсатни мафкуралаштиришдан тўла воз кечиш.

Бешинчидан, қўшилмаслик ҳаракатининг аъзоси сифатида Ўзбекистоннинг ҳар қандай блокларда қатнашмаслиги.

Олтинчидан, Ўзбекистоннинг МДҲ жамоа хавфсизлиги тизимида иштирок этиши.

Еттингчидан, яқин қўшниларимиз – Марказий Осиё давлатлари билан мустаҳкам ва ҳар томонлама интеграциялашув.

Саккизинчидан, армиямиз, Куролли Кучларимиз, ҳарбий доктриналаримиз.

Тўққизчинчидан, жамиятнинг ижтимоий-руҳий, маънавий-ахлоқий, маданий ва тарихий илдизларига таяниш¹.

Миллий хавфсизлик тизими албатта, маълум бир тизимга эга бўлган маҳсус давлат органларидан бири бўлишлигини тақозо этади. Миллий хавфсизлик хизмати (МХХ) шундай органдир. Конституциянинг 93 ва 21-моддаларига мувофиқ Миллий хавфсизлик хизматини Ўзбекистон Республикаси Президенти шакллантиради.

Президент мазкур хизматнинг самарали ишлashingiga катта аҳамият беради. Унинг Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида қилган нутқини мисол тариқа-

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 46-53-бетлар.

сида келтириш мумкин. Мазкур нутқда қўйидагилар уқтирилганди: “Миллий хавфсизлик тизими учун хавфхатарнинг олдини олиш ва уни бартараф этишда олдиндан чора қўриш услуби кўпроқ қўл келади. Шу билан бирга, чуқур ва кенг миқёсли таҳлил қилишга қодир тадқиқот ва ахборот марказларини барпо этиш муҳим аҳамиятга эга.

Хавфсизлик Кенгаши – давлатдаги олий мансабдор шахсларнинг маслаҳат органи ана шундай восита бўлиши мумкин. Хавфсизлик Кенгаши Республика Президенти ҳузурида тузилиши мақсадга мувофиқдир.

Хавфсизлик Кенгаши миллий хавфсизлик муаммолари билан боғлиқ бўлган барча масалаларни чуқур ишлаб чиқиш ва мувофиқлаштиришни таъминлаш, бунинг учун жавобгар бўлиши лозим.

Кенгашнинг вазифалари кўп қиррали мураккабдир. У ушбу соҳада миллий хавфсизликнинг устувор йўналишларини ва давлат сиёсати асосларини ишлаб чиқишга жавоб бермоғи керак. Шахснинг, жамиятнинг ва давлатнинг хавсизлигини таъминлаш бўйича дастурлар мажмуи Хавфсизлик Кенгаши раҳбарлигига режалаштирилади ва амалга оширилади”¹.

¹ **Каримов И.А.** Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. З-том. Т., “Ўзбекистон”. 1996. 52-53-бетлар.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
------------	---

I б о б. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ – УМУМНАЗАРИЙ ФАН СИФАТИДА

1. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг ўзига хос хусусиятлари.....	5
2. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фани.....	8
3. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фани предметини ўрганиш методлари.....	10
4. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг ижтимоий фанлар тизимидағи ўрни ва роли.....	22
5. Давлат ва ҳуқуқ назарияси юридик фанлар тизимида.....	29
6. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг функцияси.....	34
7. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг ўкув фани сифатидаги тузилиши.....	38
8. Инсонпарварлик ва умумтараққийпарварлик қараш- лар — давлат ва ҳуқуқ назарияси асослари сифатида.....	39
9. Ўзбекистон фуқаролик жамияти ҳуқуқини яратиш йўлида.....	46

II б о б. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ. ЖАМИЯТ, ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ

1. Фуқаролик жамияти тушунчаси. Фоялар ва концепция- лар. Жамият ва давлатнинг фарқланиши.....	50
2. Кишилик жамиятининг хилма-хил шакллари. Ибтидоий жамоа, мулкчилик, синфлар, давлатлар, ҳуқуқнинг пайдо бўлишига олиб келган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар.....	53
3. Давлат ва ҳуқуқнинг жамиятдаги ўрни ва аҳамияти.....	59
4. Фуқаролик жамиятининг иқтисодий, сиёсий ва маънавий асослари.....	64
5. Давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги наза- рия: илоҳиётчилик, патриархал, зўравонлик, ижти- моий шартлашув, руҳий, мусулмонча, марксистик моҳиятлари.....	73
6. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида жамият, давлат ва ҳуқуқ масалалари.....	80

III б о 6. ДАВЛАТ ТУШУНЧАСИ, МОХИЯТИ, БЕЛГИЛАРИ ВА ТИПЛАРИ

1. Давлат тушунчаси ва мохияти.....	86
2. Давлатнинг асосий белгилари.....	96
3. Давлат мохияти ва белгиларини тушунишда ёндашув- лар хилма-хиллиги.....	97
4. Давлат типологияси.....	106
5. Давлатнинг асосий типлари.....	113
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов асарларида давлат масалалари.....	125

IV б о 6. ДАВЛАТ ШАКЛЛАРИ

1. Давлат шакли тушунчаси, унинг таркибий элементлари....	141
2. Бошқарув шакли.....	145
3. Сунний ва шиъя давлат-хукуқий таълимоти хусусият- лари; бошқарувнинг халифалик ва имомлик шакллари.....	160
4. Давлат тузилиши шаклларининг хилма-хиллиги.....	169
5. Сиёсий (давлат) режими: тушунчаси ва турлари.....	185
6. Ўзбекистонда давлатчиликни шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари.....	203

V б о 6. ДАВЛАТ ФУНКЦИЯЛАРИ

1. Давлат функцияси тушунчаси. Давлат вазифалари ва функцияларининг ўзаро нисбати.....	208
2. Давлат функциялари таснифи.....	212
3. Ўзбекистон давлатининг асосий функциялари.....	215
4. Жамиятда тинчлик ва тотувликни таъминлаш функцияси.....	221
5. Хукуқ-тартиботни муҳофаза қилиш функцияси.....	222
6. Табиатни муҳофаза қилиш (экологик) функцияси.....	223
7. Ўзбекистон Республикасининг ташқи функциялари.....	224
8. Мамлакат мудофааси функцияси.....	226

VI б о 6. ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИНИ АМАЛГА ОШИРИШ МЕХАНИЗМИ

1. Давлат ҳокимияти механизми тушунчаси ва унинг тарихи.....	230
2. Ҳокимиятнинг бўлиниши тамойили.....	235

3. Давлат ҳокимиятининг олий ва маҳаллий вакиллик органлари.....	242
4. Давлат ҳокимиятининг ижроия органлари.....	245
5. Давлат ҳокимиятининг суди (хукуқни муҳофаза қилиш) органлари.....	259
6. Давлатнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органлари.....	264
7. Миллий хавфсизлик органлари.....	265

Зайниддин ИСЛОМОВ

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ:

УМУМИЙ МАСАЛАЛАР

(Давлат назарияси)

Мұхаррир
Рассом
Техн. мұхаррир
Матн терувчи

Х.Жалолов
З.Абдурасулов
А.Рахимов
Д.Нормирзаева

Босишга 11.01.2000 йилда рухсат этилди. Қоғоз бичими
84x108^{1/32}. Босма табоби 17,0. Нашриёт ҳисоб табоби 13,9.
Адади 1.000 нусха. 18-буюртма. Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги «Адолат» нашриёти.
700047. Тошкент, Сайилгоҳ кӯчаси, 5.

МЧЖ “Шохид” босмахонасида босилди.
У.Носир, 25.

